



T.C.

Ardahan Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Genel Türk Tarihi Bilim Dalı

ŞİRVANŞAH-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

Serhat İLTER

Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL

Yüksek Lisans Tezi

Ardahan, 2022

ŞİRVANŞAH-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

Serhat İLTER

Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL

Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Genel Türk Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ardahan, 2022

KABUL VE ONAY

Serhat İlter tarafından hazırlanan “Şirvanşah-Gürcü İlişkileri” başlıklı bu çalışma, 26.08.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksel Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet TEZCAN (Başkan)

Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL (Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Göknıl ARDA

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Mustafa ŞENEL

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Ardahan Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / Ardahan Üniversitesi Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 6 ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

26/08/2022

Serhat İLTER

¹ “Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

(1) Madde 6. 1. Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

(3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, Tez Danışmanım **Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Serhat İLTER

Bu nacizane çalışmamızı, Kafkas Cephesini canları pahasına bize emanet eden Sarıkamış şehitleri'nin aziz hatıralarına ithaf ediyoruz...

TEŞEKKÜR

Çalışma sırasında kaynak temininde bana yardımcı olan değerli arkadaşım Doğukan AYDEMİR'e, yine kaynaklara ulaşmam konusunda ve İngilizce çevirilerde destek olan Demet US'a teşekkür ederim. Her zaman desteğini yanımda hissettiğim hocam, sayın Dr. Öğr. Üyesi Göknil ARDA'ya müteşekkirim. Tezimin yazımsürecinin her safhasında özen gösterip, sabırlı davranan vekaynak temininde yardımını eksik etmeyenkardeşim Arş. Gör. Çağatay VURAL'a teşekkürü borç bilirim.

Lisans eğitimimden bu yana, her konuda yanımda olan, karşılaştığım tüm sorunların çözümünde fedakârlık gösteren ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen, hayatın her noktasında borçlu olduğum en büyük dayanağım, kılavuzum, aziz hocam, Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL'a en kalbi şükranlarımı sunmayı zevkli görev bilirim.

ÖZET

İLTER Serhat. *Şirvanşah-Gürcü İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Ardahan, 2021.

Şirvanşahlara dair müstakil kaynaklar olmadığından dolayı, Şirvanşah adı ve kökeni ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Azerbaycan ve İran'da yapılan bazı çalışmalarda ilk Şirvanşah hanedanına dair sınırlı bilgilere dayanılarak Şirvanşahların Sasani menşeli olduğu iddia edilmiş olsa da bunun bilimsel bakımdan geçerliliği yoktur. Zira eskiçağ kaynaklarında anılmalarından, devlet olma süreçlerine kadar Türk kültür dairesinde bulundukları açıktır. VI. asırdan itibaren siyasi varlıklarını takip edebildiğimiz ilk Şirvanşahlardan, XIX. yüzyıldaki Şirvan Hanlığı'na kadar on üç asır boyunca varlıklarını sürdürebilmiş olmaları, Kafkasya tarihinde büyük önem arz eder. Bu süre içerisinde, Hun, Suvar, Alan, Hazar, Sasani, Arap, Harezmşah, Selçuklu, Moğol, Altın Orda, Timurlu, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi, Rus, Osmanlı ve Gürcülerle ilişkilerde bulunmuşlardır. Ancak bu çalışmadatarihi süreç içerisinde Şirvanşah-Gürcü ilişkilerisiyasi yönüyle ele alınmıştır. Karşılıklı yardım ve çıkar amaçlı başlayan ilişkilerin, zaman içerisinde diplomatik evlilik vesiyasi mücadelelere evrilmesi incelenmiş, bu itibarla bölge tarihindeki yeri ve önemi ortaya konmuştur.

Anahtar Sözcükler:

Türk, Kafkasya, Şirvan, Şirvanşah, Gürcü.

ABSTRACT

ILTER Serhat. *Shirvanshah-Georgian Relations*, Master Thesis, Ardahan, 2021.

Since there are no independent sources about Shirvanshahs, information about the name and origin of Shirvanshahs is quite limited. Although some studies conducted in Azerbaijan and Iran have claimed that the Shirvanshahs are of Sasanian origin based on limited information about the first Shirvanshah dynasty, there is no scientific validity to this. Because it is clear that they are in the Turkish cultural circle from their mention in ancient sources to the processes of statehood. The fact that they have been able to maintain their existence for thirteen centuries, from the first Shirvanshahs, whose political existence we can trace from the VI century, to the Shirvan Khanate in the XIX century, is of great importance in the history of the Caucasus. During this time, they had relations with the Huns, Suvars, Alans, Khazars, Sasanians, Arabs, Khwarezmshahs, Seljuks, Mongols, Golden Horde, Timurids, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safavids, Russians, Ottomans and Georgians. However, in this study, Shirvanshah-Georgian relations have been discussed from a political point of view during the historical process. The evolution of the relations that started for mutual assistance and benefit into diplomatic marriages and political struggles over time has been examined, and its place and importance in the history of the region has been revealed in this respect.

Keywords:

Turkish, Caucasia, Shirvan, Shirvanshah, Georgian.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	
ETİK BEYAN.....	
TEŞEKKÜR	
ÖZET.....	5
ABSTRACT.....	6
İÇİNDEKİLER.....	7
KISALTMALAR DİZİNİ.....	10
ÖN SÖZ.....	11
KAYNAK TANITIMI.....	13
GİRİŞ.....	20
1. BÖLÜM.....	33
İLİŞKİLER ÖNCESİ ŞİRVANŞAHLAR VE GÜRCÜLER.....	33
1.1.KURULUŞTAN MEZİDİ İKTİDARININ SONUNA KADAR ŞİRVANŞAHLAR.....	33
1.1.1. Şirvanşah.....	39
1.1.2. Şehriyar.....	39
1.1.3. Filanşah.....	40
1.1.4. Şirvanşah Mezidi/Mezyedi İktidarının Tesisi.....	40
1.1.4.1. İlk Mezidi Şirvanşah Hükümdarı Hişem (Haşim) bin Halid.....	42
1.1.4.2. Haşim b. Muhammed.....	42
1.1.4.3. Ali b. Hişem (Haşim).....	42
1.1.4.4. Ebu Tahir Yezid.....	43
1.1.4.5. Ahmed b. Muhammed (956-981).....	44
1.1.4.6. Muhammed b. Ahmed (981-991).....	45
1.1.4.7. Yezid b. Ahmed (991-1027).....	45
1.2. ŞİRVANŞAHLARA KADAR TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ.....	46

2. BÖLÜM.....	54
KESRANİLER DÖNEMİ ŞİRVANŞAH-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ.....	54
2.1. I. FERİBÜRZ DÖNEMİ ŞİRVANŞAH GÜRCÜ İLİŞKİLERİ.....	54
2.1.1. I. Feribürz Dönemi'nde Bölgenin Siyasi Durumu.....	54
2.1.2. İlk Şirvanşah-Gürcü İlişkileri.....	56
2.2. I. AFRİDUN DÖNEMİŞİRVANŞAH GÜRCÜ İLİŞKİLERİ.....	59
2.3. III. MENUÇEHR İBN AFRİDUN 'UN GÜRCÜ SİYASETİ.....	61
2.4. I. AHSİTAN İBN III. MENUÇEHR DÖNEMİ ŞİRVANŞAH GÜRCÜ İLİŞKİLERİ.....	67
2.5. SELÇUKLU VE İLDENİZLİLERE KARŞI ŞİRVANŞAH GÜRCÜ İTTİFAKI.....	73
2.6. İTTİFAKIN BOZULMASI VE YENİ MÜCADELE DÖNEMİNİN BAŞLAMASI.....	73
2.7. KESRANİ GÜRCÜ İLİŞKİLERİNİN SONU.	77
3. BÖLÜM.....	79
TİMUR HİMAYESİNDE GELİŞEN ŞİRVANŞAH GÜRCÜ İLİŞKİLERİ.....	79
3.1. DERBENDİ İKTİDARININ TESİSİ.....	79
3.1.1. Timurlular Dönemi Şirvanşah-Gürcü İlişkileri.....	80
3.1.1.1.Timur'un Kafkasya Seferleri.....	80
3.1.1.2. Timur Tesirinde Cereyan Eden Şirvanşah-Gürcü İlişkileri.....	83
3.1.1.3. Timur Sonrası Gelişen Şirvanşah-Gürcü İttifakı.....	90
SONUÇ.....	94
KAYNAKÇA.....	97
EK 1. VI-XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahların Hükümdar Şeceresi.....	129
EK 2. Şirvanşahlar Devleti'nin Hakimiyet Sahasını Gösteren Harita.....	130
EK 3. 1375 yılına ait Katalan Atlası.....	131
EK 4. Orta Çağ'da Şamahı Şehri	132
EK 5. Ortaçağ Bakü Şehri Tasviri.....	133
EK 6. Ortaçağ Derbend Şehri Tasviri.....	134

EK 7. Harita.....	135
EK 8. Orijinallik Raporu.....	136
EK 9. Etik Komisyon Muafiyeti Formu.....	137
İNDEKS.....	138
ÖZ GEÇMİŞ.....	148



KISALTMALAR

b.	: Bin
Bkz.	: Bakınız
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: ve devamı
Yay.	: Yayınlayan

ÖN SÖZ

İlk dönemlerden itibaren jeopolitik ve jeostratejik konumundandolayı özel bir öneme sahip olan Kafkasya, farklı kavimlerin ilgi odağı olmuştur. Doğu, batı, kuzey ve güneyde kurulmuş büyük hâkimiyetler arasında cereyan eden tarihî hareketliliğin kavşağı durumundaki Kafkaslar, adeta bir tarih laboratuvarıdır. Bu bakımdan Türk boyları için de tam anlamıyla bir yayılım sahasıdır.

Türklerin Kafkasya'daki varlığı yaklaşık üçbin yıldan bu yana takip edilebilmektedir. Bu sürenin neredeyse yarısının Türk hâkimiyeti altında geçtiği söylenebilir. Dünyanın en önemli geçiş güzergâhlarından biri olan Kafkasya, tarih boyunca Türk kavimlerinin de zaruri geçit alanı olmuştur. Bu yönüyle Türk topluluklarının batıya gerçekleştirdikleri sayısız göçler esnasında kapı görevi de görmüştür.

Bu bölgede bulunan Şirvanşahlar, Güney Kafkasya'da kurulmuş hakimiyetler arasında belirleyici bir yere sahiptir. Her ne kadarmilattan önce II. asırdan itibaren adlarının Sarmat coğrafyasında geçtiği, eskiçağ kaynaklarına yansısı da VI. yüzyıldan sonra siyasi tarih sahasına çıktıkları görülmektedir. Bazı kaynaklarda Mehrani şeklinde geçen ancak tarihi kaynaklarda sıhate kavuşturulamamış ilk Şirvanşah hanedanından başlamak üzere, Mezidi, Kesrani, Derbendi ve Serkari gibi beş büyük hanedan ile hanlık kurarak XIX. asra kadar bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdir. Tarihleri boyunca Hun, Suvar, Sasani, Bizans, Hazar, Arap, Selçuklu, Moğol, Harezmsah, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Altın Orda, Timurlu, Safevi, Osmanlı, Rus ve Gürcülerle çeşitli münasebetlerde bulunmuşlardır. O sebeple Şirvanşahlar, genel Türk tarihi içerisinde ehemmiyet arz etmektedir.

Şirvanşahlar'ın, kimliği ve tarihlerine dair Türkiye'de yapılan teşekküllü araştırma yok denecek kadar azdır. Bu yönüyle, araştırma konumuz özgündür. Şirvanşah-Gürcü ilişkileri ise Azerbaycanlı bir akademisyen tarafından yazılmış kısa bir makaleden ibarettir. Oysa ki genel olarak Kafkasya tarihi gibi Şirvanşahlar konusunda da Rusya'da yapılmış çalışmalar oldukça fazladır. Ancak bu çalışmalardan çoğunun önyargı ve genellemelerden kurtulamadığı da üzücü bir gerçektir. Bütün bunlardan dolayı Türkiye'de Şirvanşahlar ile ilgili yapılacak çalışmalar, ayrı bir önemi haizdir. Bu gerçeği kavramamızı sağlayıp, derin bir vukufiyetle konumuzun tespitini yapan ve

Çalışmanın her aşamasında önümüzü açarak desteklerini esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Suat Vural'a müteşekkirim.



KAYNAK TANITIMI

Şirvanşahlar hakkında müstakil ana kaynaklar bulunmamaktadır. Konuya dair bilgi veren diğer kaynaklar ise oldukça sınırlıdır. Bundan dolayı diğer ana kaynakların tanıtımı yapılmıştır.

MESUDÎ, **Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, (çev. A. Batur), İstanbul 2004, 275 s.

Ebu'l Hasan Ali b. El-Hüseyin el-Mesudî, X. yüzyılın en önemli Arap tarih ve coğrafyacısı olarak bilinir. Hayatı hakkındaki bilgiler, kendi eserlerine yansıttığı kadarıyla bilinen Mesudî'nin doğum tarihi hakkında net bir bilgi yoktur. Yazarın kendi kayıtlarından Bağdat'ta ilim tahsil ettiği ve çeşitli ülkelere seyahat ettiği anlaşılmaktadır.¹ Mesudî, önce Fars ve Kirman'ı gezmiş, ardından İstahr'da bir süre kalmış, onu müteakiben Horasan, Hindistan, Çin, Madagaskar, Zengibar ve Omman'ı içine alan sahaya seyahat etmiştir. Bir süre Bağdat'ta kalan yazar, 926 yılında Musul, Azerbaycan ve Cürcan'ı ziyaret etmiştir. Daha sonra Şam dolaylarını dolaştıktan sonra Fustat'a gitmiş ve Kuzey Afrika'yı da gözlemleme fırsatı bulmuştur. Mesudî, ömrünün geri kalan kısmını Fustat'da geçirmiş ve burada 956 veya 957 yılında vefat etmiştir.²

Mesudî'nin yirmi civarındaki eserlerinden ancak iki tanesi günümüze kadar gelebilmiştir. Bu iki eseri arasında en önemlisi Muruc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar) adlı kitabıdır. Bu kitap Avrupa'da çeşitli dillere çevrilmiş ve ilk defa Ahsen Batur tarafından 2003 yılında Türkçeye özet olarak kazandırılmıştır. Bu özet çeviride, özellikle Türk tarihi, Türklere komşu olan veya onların ilişkide bulunduğu halkların tarih ve coğrafyalarına ait kısımlara ağırlık verilmiş, Emevi ve Abbasi halifeleri dönemine ait kısımlar ise ilginç anekdotlarla aktarılmıştır.³ Bu çalışmada Türkçe özet baskıdan yararlanılmıştır. Eserdeki İslami dönem Şirvanşahlar ve yaşadıkları yerler hakkında verilen bilgiler tezimizin giriş ve birinci bölümleri için ana kaynak özelliğindedir.

¹ MESUDÎ, **Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, (çev. A. Batur), İstanbul 2004, s.9

² MESUDÎ, **Murûc ez-Zeheb**, s.10.

³ MESUDÎ, **Murûc ez-Zeheb**, s.15; Türkçe neşri gerçekleştiren Ahsen Batur, "*Mesudî'nin bunlara neden ağırlık verdiğini anlayabilmiş değiliz. Biz, doğru olup olmadığını tahkik etmeden bunları aynen çevirdik.*" Biçiminde kaynağın orjinalinde gördüklerini anekdotlarla aktarmıştır. Bkz. MESUDÎ, **Murûc ez-Zeheb**, s.15.

AHMED b. YAHYA el-BELÂZURÎ, **Fütûhu'l Büldân**, (çev. M. Fayda), İstanbul 2013, XXI+629 s.

Belâzurî⁴, Bağdat sarayında İslâm fütuhatıyla ilgili olarak ünlü Fütûhu'l-Büldân adlı eserini yazmıştır. Bu eseri yazarken dayandığı belgelerin doğruluğunu sağlamak için çok uğraşan Belâzurî, kendisinden önce yazılan eserleri incelemiş, ağızdan duyduğu rivayetlerin birbirleriyle ve bu eserlerle karşılaştırılması konularında büyük bir özen göstermiştir. Belâzurî, Fütûhu'l-Büldân'ı yazarken başvurduğu kaynaklardan en önemlisi Ebu'l-Hasan Ali el-Medâîni'nin, Kitâbu'l-Megâzî ve Târîhul-Hulefâ adlı eserleridir. Zira bu eserler aynı zamanda, Belâzurî gibi Taberi'nin de yararlandığı kaynaklardır.⁵ Fütûhu'l-Büldân Türkçeye ilk kez 1955-1956 yıllarında Zakir Kadiri Ugan ve sonra da Mustafa Fayda, tarafından olmak üzere iki defa çevrilmiştir.⁶ Biz bu eserin Mustafa Fayda tarafından yapılan Türkçe çevirisinden faydalandık.

Eser Şirvan adı ve Şirvanşahların ilk dönemlerine ait kısa da olsa orjinal bilgiler barındırmasından ötürü tezimizin giriş ve birinci bölümleri için ana kaynak niteliğindedir.

İBN HURDAZBÎH, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, (çev. M. Ağarı), İstanbul 2008, 197 s.

Kaynaklardan öğrenildiğine göre İbn Hurdâzbih⁷, coğrafyanın yanı sıra döneminin sosyal hayatını yansıtan hemen bütün konularda çalışma yapmıştır. Bunlar arasında

⁴ Belâzurî'nin doğum yeri ve tarihi bilinmemektedir. Farsça'dan Arapça'ya tercümeler yaptığı için çağdaş araştırmacılar genellikle onun Fars asıllı olduğunu söylerler. Nesebi hakkında bilgi bulunmaması ve büyük dedesi Dâvûd'dan önceki atalarından hiç bahsedilmemesi bu kanaati güçlendirmekte ve onun en azından Arap asıllı bir aileden gelmediğini göstermektedir. Dedesi Câbir'in, Abbâsî Halifesi Hârûnreşîd zamanında Mısır haracına bakan Hâsib'in kâtibi olduğu dışında ailesi hakkında bilgi yoktur. Künyesi de kaynaklarda Ebû'l-Hasan, Ebû'l-Abbas ve Ebû Ca'fer şeklinde farklı olarak geçmektedir. Hayatı ile ilgili olarak kaynaklarda bulunan bilgilerin büyük bir kısmı Abbâsî halifeleri ve vezirleriyle olan münasebetleri hakkındadır. Belâzurî genel kabule göre 892-893 yılları arasında Bağdat'ta seksen yaşlarında vefat etmiştir. İbnü'n-Nedîm, onun hâfızasını kuvvetlendirmek için Hindistan cevizine benzer bir meyve olan belâzür içtiğini ve bundan dolayı hâfızasını kaybedip perişan bir halde akıl hastahanesinde öldüğünü söyler. Bazı kaynaklar ise bu olayın dedesi Câbir ile ilgili olduğunu ve Belâzurî nisbesinin kendisine bu sebeple verildiğini kaydeder. Bkz. M. Şemseddin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-**, (haz. Y. Kanar), İstanbul 1991, s.33; Mustafa Fayda, "*Belâzurî*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi V**, İstanbul 1992, s.392 vd.

⁵ M. Ş. Günaltay, **İslam Kaynakları**, s.32.

⁶ M. Ş. Günaltay, **İslam Kaynakları**, s.33.

⁷ İslam coğrafyacısı olan İbn Hurdâzbih Horasan'da ve Bağdat'ta doğduğu yönünde iki farklı rivayeti bulunur. Bkz. İBN HURDAZBÎH, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, (çev. M. Ağarı), İstanbul 2008, s.13; Bununla birlikte, İbn Hurdâzbih'in Bağdat'ta büyüdüğü ve eğitim aldığı bilir. Büyük babası Abbâsîler'in ilk döneminde İslâmiyet'i kabul eden bir Mecûsî olmakla birlikte babası ise Halife Me'mûn zamanında (813-833) Taberistan valisi olarak görevlendirildi. İbn Hurdâzbih önce Cibâl eyaletinin posta ve istihbarat müdürlüğüne, daha sonra aynı teşkilâtın Bağdat ve Sâmerîrâ'daki

musiki ve saray erkânının davranışlarını düzenlemeye yönelik teşrifat kurallarıyla ilgili eserlerin ağırlıkta olduğu anlaşılmaktadır. Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik adlı eseri İbn Hurdâzbih'in kendisine İslâm coğrafyacılarının babası unvanını kazandıran en önemli çalışmasıdır. Eserin girişinde müellif, Batlamyus'un Coğrafyasını yabancı bir dilden (muhtemelen Süryânîce veya Grekçe) Arapça'ya tercüme ettiğini zikreder. Ancak bu tercüme günümüze ulaşmamıştır. Kitâbü'l-Mesâlik coğrafya yazıcılığında, Irak bölgesinin hilâfet merkezi olması esasına göre düzenlenen ve Irak ekolü kitapları adıyla bilinen eserlerin ilkidir. Verilen bilgilerin büyük kısmı kara ve deniz yollarına hasredilmiş, bu yolların dört yönde gelişmesi izlenerek Hindistan ve Çin gibi ülkeler tanıtılmıştır. İbn Hurdâzbih'in kaynak olarak Sâsânî döneminden kalma kayıtları kullandığı bilinmektedir. Posta ve haberleşme müdürlüğü yapmasından dolayı herhalde bu gibi kayıtlara ulaşmakta güçlük çekmemiştir. Yine bazı seyyahların özel notlarına bakabildiğinden eserini güvenilir kaynakların ışığında kaleme almıştır. Çoğunlukla Fars tesirinde kaldığı görülen İbn Hurdâzbih eserinde de, kullandığı metodoloji, bilgilerin tasnifi ve nihayet coğrafi terimlerin tercihinde bunu gözle görünür kılmıştır. Eski İranlılar dünyayı, İranşehr merkezde olmak üzere "kişver" adı verilen ve her birinde çeşitli ülkeler bulunan yedi hâkimiyet bölgesine ayırmışlardır. İbn Hurdâzbih de eserinde bölge tariflerine, onlar gibi *dil-i İranşehr* (İran'ın kalbi) dediği Sevâd'la (Irak) başlamaktadır. Müellif kitabı 846-847 yılı civarında yazmış, daha sonra özetleyerek 885'den önce tekrar kaleme almıştır. Hüdûdü'l-âlem'in yazarı ve Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî gibi coğrafyacılar başta olmak üzere, birçok âlim tarafından kaynak olarak kullanılan eserin günümüze ulaşan şekli, Fransızca tercümesiyle ilk defa Kudâme b. Ca'fer'in Kitâbü'l-Harâc'ının bir bölümü ile birlikte Bibliotheca geographorum arabicorum serisinin VI. cildi olarak Michael Jan de Goeje ve daha sonra Muhammed Mahzûm tarafından neşredilmiş. Fuat Sezgin de Goeje neşrini esas alarak tıpkıbasımını yapmıştır. Hüseyin Karaçanlı ise kitabı Farsça'ya çevirmiştir.⁸ Türkçeye ise Murat Ağarı tarafından Beyrut baskısından faydalanılarak neşredilmiştir.⁹

başkanlığına getirildi. Ancak bu memuriyetlere ne zaman tayin edildiği ve ne kadar görev yaptığı bilinmemektedir. İçinde bulunduğu çevre ve dolayısıyla ulaşabildiği resmî belgeler eserlerinin güvenilirliğinde etkili olmuştur. Bkz., Sayyid Maqbul Ahmad, "*İbn Hurdâzbih*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XX**, İstanbul 1999, s.79

⁸S. M. Ahmad, "*İbn Hurdâzbih*", s.79.

⁹İBN HURDAZBİH, **Yollar**, s.15.

Bu eseri konumuz açısından değerli kılan özellik ise Albanya, Atropatena ve İrmeniyeye'de olan şehirleri ve onlar arasında olan yollar hakkında geniş bilgi vermesidir ki buna Şirvanşah şehirleri de dahildir. Bizde çalışmamızın giriş ve birinci bölümü için ana kaynak niteli taşıyan bu Türkçe baskıdan yararlandık.

KALANKATLI MOSES, Alban Tarihi ve Alban Salnamesi Mhitar Koş, (çev. Z. Bünyadov, Y. Gedikli), İstanbul 2006, 383 s.

Bu eser, VII. yüzyılın ana kaynağıdır. Albanya'nın Kalankatuk köyünden olan Kalankatlı Moses'in bu eseri üç kısımdan ibarettir. Müttehassıslar ikinci ve üçüncü kitapların X. yüzyılda yazıldığı fikrindedir. Eser eski Alban dilinde yazılmıştır. Sonraları Ermenilerin eline geçen eser eski Ermeni diline çevrilmiş ve günümüze de bu şekilde ulaşmıştır. Sovyetler zamanında bu nadir ve kıymetli eser, Ermeni kaynağı olarak tanıtılmıştır. Eseri ilk defa Ermeni dilinden Rusçaya 1861 yılında S. Petersburg'da K. Patkanov, 1961 yılında İngilizceye London'da C. J. F. Dowestt, 1993'te Rusçadan Azerbaycan Türkçesine Ziya Bünyadov ve 2006'da Türkçeye, Azerbaycan Türkçesinden Yusuf Gedikli tarafından çevrilmiştir. Yazar M.Ö. IV. ve III. yüzyıllarda Kafkasya'da kurulmuş Alban devletinin hükümdarı Cavanşir (642-681) döneminin canlı şahididir. Eser bu özelliği sebebiyle çalışmamızla ilgili orijinal bilgiler sunmaktadır. Müellif eserinde, Şirvan'ın coğrafi yapısı, yeraltı ver yer üstü zenginlikleri hakkında önemli bilgilerin yanı sıra Hazarların Kafkasya'ya hücumları ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Eserde Şirvan bölgesi Albaniya başlığı altında izah edilmiştir. Konumuzun birinci ve ikinci bölümünün, bir kısmı açısından ana kaynak niteliğini taşıyan bu eserin Türkçe ve Azerbaycan Türkçesi¹⁰ baskılarından birlikte yararlandık.

GÜRCİSTAN TARİHİ (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar), (çev. M. F. Brosset, H. D. Andreasyan, yay. E. Merçil), Ankara 2003, XXVIII+472 s.

Eser, XVIII. yüzyılda Kral IV. Vakhtang'ın emri ile halk arasında dilden dile dolaşan bilgilerin derlenmesi sonucu oluşturulmuştur. Hazırlanma safhasında Gürcü kilisesinin kayıtlarındanyararlanılmıştır. M. F. Brosset tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiştir. H. D. Andreasyan, bu Fransızca tercümenin 1212 yılına kadar olan 1. Cildini Türkçeye

¹⁰MOİSEY KALANKATUKLU, **Albaniya Tarixi Alban Salnaməsi Mxitar Qoş,** (çev. Z. Bünyadov), Bakü 2006.

çevirmiştir. Erdoğan Merçil ise Türkçe çeviriyi yayına hazır hale getirerek Türkiye’de yayınlanmasını sağlamıştır. Kral IV. Giorgi dönemini konu edinen kısmı Katharina Vivan tarafından İngilizceye çevrilerek yayınlanmıştır. Robert W.Thomson ise Gürcüce ve Ermenice nüshalarından birlikte yararlanarak yeni bir İngilizce çevirisini yapmıştır. Roin Metreveli’nin editörlüğünü yaptı bir heyet tarafında yeniden düzenlenerek İngilizce yayınlanmıştır.¹¹ Yine Roin Metreveli’nin editörlüğünde Rusça çevirisi de yapılmıştır.¹²

Çalışmamızın, özellikle Gürcü tarihi başta olmak üzere Şirvanşah-Gürcü ilişkileri bölümleri için ana kaynak niteliği taşıyan bu kroniğin hem Türkçe hem de Rusça çevirilerinden yararlandık.

Araştırma Eserler

AŞURBEYLİ, Sara, **Şirvanşahlar Dövləti VI-XVI Əsrlər**, (nşr., A. Bağirov, E. Məmmədyarova), Bakü 2006, 415 s.

Tarih Bilimleri Doktoru ve Azerbaycan Devlet ödülü sahibi olan Sara Aşurbeyli’nin önemli eserleri arasında Bakü Şehrinin Tarihi ve Şirvanşah Devleti bulunmaktadır. Biz bu iki eserden de yararlanmakla birlikte daha çok Şirvanşahlar Devleti adlı kitabından faydalandık.

Bu eser, beş bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde asıl konuyu anlatmaya başlayan yazar, Şirvanşahlar hakkına yazılmış en derli toplu eseri oluşturmuştur. Bu kitap XX. yüzyılda Şirvan bölgesi ve Şirvanşahlar devletinin tarihi ile ilgili yazılmış ilk müstakil tarih yazımlarından biridir. Bu kitapta yer yer tezatlıklar ve açıklanamayan durumlar olsa da, yazarın eserinde Azerbaycan’ın Şirvan bölgesinin Coğrafi, etimoloji, Siyasi, dini ve ekonomik özelliklerini izah ederek, Şirvan bölgesinde kurulmuş Şirvanşahlar devleti ile ilgili kıymetli bilgiler zikrettiğini söylemek durumdayız.

Yazar, Şirvan bölgesinde kurulmuş Şirvanşahlar devletinin kuruluşundan çöküşüne kadar tüm devirlerle ilgili kıymetli bilgiler zikretmektedir. Bu haliyle Araştırmamıza ışık tutan ve istikamet gösteren bu çalışma, konumuz açısından birinci el kaynak niteliği taşımaktadır.

¹¹ Ömer Subaşı, **Gürcü-Moğol ilişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)**, İstanbul 2015, s. XXIX vd.

¹² **KARTLİS TSHOVREBA (İstoriya Gruzii)**, (glavnıy redaktor akademik Roin Metreveli), Tbilisi2008.

BÜNYADOV, Ziya, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, Bakü 2007, 424 s.

Ziya Bünyadov¹³, Azerbaycan'ın son yüzyılda yetiştirdiği önde gelen ilim adamları arasında yer alır. Akademik çalışmaları daha çok Kafkasya araştırmaları, Azerbaycan tarihi ve medeniyeti tetkikleri, Yakındoğu ve Ortadoğu ülkeleri dilleri, tarih, coğrafya ve kültürü alanında yoğunlaşmıştır. Bünyadov'un, Azerbaycan VII-IX Asırlarda adlı çalışması, doçentlik tezinin kitap haline getirilmiş şekli olup Arapça, Farsça, Gürcüce ve Ermenice kaynaklar üzerinde titiz araştırmalar sonunda kaleme alınmıştır. Eser 1965, 1989, 1999 ve 2007 yıllarında Rusça ve Azerbaycan Türkçesi'yle neşredilmiştir.¹⁴

Eser, beş bölümden oluşturulmuştur. Birinci bölümde, eserin oluşturulması sırasında yararlanılan kaynaklar değerlendirilmiştir. İkinci bölümde Arapların Azerbaycan'ı fethetmeden önceki siyasi vaziyet anlatılmış. Üçüncü bölümden itibaren de Arapların Azerbaycan'ı hâkimiyetleri altına almalarına ve Azerbaycan halkının buna karşı göstermiş olduğu tepkilerine değinilmiştir. Yazar, Azerbaycan'ın İslam orduları tarafından fethedilmesini, sosyal, iktisadi ve siyasi yapısını konu edinmekle birlikte Hazarların hücumları ve Babek isyanı hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Yaralandığımız bu çalışma, konumuz açısından yer yer birinci ve ikinci el kaynak niteliği taşımaktadır.

¹³21 Aralık 1923'te Âstârâ şehrinde doğdu. Babasının adı Mûsâ, dedesinininki Mâsûm'dur. Ailesi soyadını isim zincirinin on üçüncü sırasında yer alan Bünyâd adlı dedelerinden almıştır. Orta öğrenimini 1939'da Gökçay şehrinde tamamladı. 1939-1942 yılları arasında Bakü Harp Okulu'nda okudu. II. Dünya Savaşı yıllarında Sovyet ordusu saflarında piyade bölüğü ve tabur kumandanı olarak batı cephesinde Almanlar'a karşı savaştı (1942-1945). Cephede gösterdiği başarılar sebebiyle 27 Şubat 1945'te *Sovyet ittifakı kahramanı* fahri unvanı ve yirmi civarında madalya ile ödüllendirildi. Savaşın sona Moskova Şarkiyat Enstitüsü'nde 1946-1950 yıllarında lisans eğitimi gördü. Ardından dört yıl boyunca enstitünün araştırma görevlisi kadrosunda çalıştı, ünlü Rus şarkiyatçısı E. A. Belyaev'in danışmanlığında 1954 yılında İtalyanskiy İmperializm v Afrike (Afrika'da İtalyan emperyalizmi) adlı doktora tezini hazırladı. 1954-1964 yıllarında Azerbaycan İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde uzman tarihçi olarak çalıştı. Bunun yanında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nde 1958-1959 yılları arasında öğretim üyeliği yaptı. 1964'te Azerbaycan VII-IX Esirlerde isimli çalışmasıyla doçent ve 1965'te profesör oldu. 1964-1981 ve 1986-1988 yıllarında Azerbaycan İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'ne bağlı Orta Asırlar Tarihi Şubesi başkanlığını yürüttü. 1967'de İlimler Akademisi'nin muhabir üyeliğine, 1973'te aslı üyeliğine seçildi. 1981-1986, 1988-1997 arasında Şarkiyat Enstitüsü'nde direktörlük yaptı. 1990'da İlimler Akademisi başkan yardımcılığı görevini üstlendi. Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra faal siyasî hayata katıldı ve 1995 yılında milletvekili seçildi. Bünyadov, 21 Şubat 1997'de Bakü'de uğradığı bir terör saldırısı neticesinde hayatını kaybetti. Ölümünden sonra 1998'de ülkenin en büyük ödülü olan "İstiklâl madalyası" ile ödüllendirildi. Bkz. Qıyas Şükürov, "*Bünyadov, Ziya*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Ek I**, Ankara 2020, s.224.

¹⁴ Q. Şükürov, "*Bünyadov, Ziya*", s.224.

V. F. MİNORSKİY, *İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vekov*, Moskva 1963, 265 s.

V. F. Minorskiy'in¹⁵, X-XI yüzyılda Şirvan ve Derbend'in Tarihi biçiminde Türkçeye çevirebileceğimiz eserinden yararlandık. Bu kaynakta Şirvan ve çevresi hakkında bilgiler bulunmakla birlikte Şirvanşah hanedanlıkları ile ilgili kısa da olsa malumatlar vardır. Özellikle eserde Şirvan ve Arran isimi üzerinde durularak değişik ve önemli malumatlar verilmiştir. Bu eser Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin Şahâ'ifü'l-aḥbâr'ından Şirvan ve Derbend'le ilgili kısmın çevirisidir. Zira, yayımlanmamış Arapça metne dayanan bu çalışmada 1106 yılında Derbend'de yazılmış, Müneccimbaşı'nın ana kaynağını oluşturan ve aslı günümüze ulaşmayan, Târîh-i Bâbü'l-ebvâb kısmen yeniden inşa edilmiştir.¹⁶Bu yönüyle esere temkinli yaklaştığımızdan ötürü, İngilizce aslı ile Rusça çevirisinden birlikte faydalandık.

Eserde Şirvan adı ve Şirvanşah hanedanları ve onların siyasi tarihleri ile ilgili bilgiler verilmektedir. Bu yönüyle konumuz açısından birinci elden kaynaktır.

¹⁵V. F. Minorskiy, 1877 yılında Rusya'nın Korcheva kasabasında doğdu. Moskova'da 1900 yılında hukuk öğrenimi gördükten sonra, Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'ne 1903 yılına kadar devam ederek Arapça, Farsça, Türkçe ve İslâm tarihi okudu. Arkasından Dışişleri Bakanlığı'nda diplomat kadrosuyla görev aldı ve 1904-1917 yılları arasında Rusya'nın Tebriz, Tahran, İstanbul elçiliklerindeki komisyonlarda görev aldı. Hatta Osmanlı-İran sınır komisyonunda Rus Komiseri olarak görevde bulundu. Ayrıca Rus Türkistan'ı valiliği emrinde çalıştı. Asya'da Müslüman topraklarında geçirdiği diplomatlık yılları ona büyük araştırma imkânları sağladı ve en önemli araştırmalarından biri olan, Bâtini firkalardan Ehl-i Hak (Aliilâhîler) üzerine kaleme aldığı eseri Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nde yayımlandı. Geniş bilgi için bkz., R. M. Valeyev, O. D. Vasilyuk, R. Z. Valeyeva, N. N. Dyakov, S. A. Kirillina, *“Epistolyarnoye Naslediye Atyeçestvennih Vostokovedov: Niopublikovannaya Perepiska A. Ye. Krımskovo i V. F. Minorskovo (1904-1925 Gg.)*, **Uçenıye Zanıski Kazanskovo Universıteta Serıya Gumanıtarıne Nauki Tom 160, Knıga 6**, Kazan 2018, s.1343; Christine Woodhead, *“Minorsky, Vladimir Fedorovich(1877-1966)”*, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXX**, İstanbul 2005, s.116; V. F. Minorskiy, **Materialı dilya İzuçenıya Persidskoy Sektı “Lyudi İstını” ili Ali-ilahi çast I**, Moskva 1911.

¹⁶C. Woodhead, *“Minorsky”*, s.116.

GİRİŞ

Şirvan/Şirvanşah Adı ve Şirvanşah Coğrafyası

Şirvan/Şirvanşah Adı

Şirvan ve *Şirvanşah* adının kökeni hakkında çeşitli rivayetler vardır. Konu ile ilgili çoğu çalışmada, bu adların devletin adı olan *Şirvan* ile yakından ilişkili olduğu kabul edilmiştir. *Şirvanşah* unvanının ise, VI. yüzyılda ortaya çıktığı iddia edilmektedir. Esasen bu konuda müstakil çalışma bulunmadığından ve hassaten üzerine yoğunlaşan dilci ve tarihçiler olmadığından, *Şirvan* adının kökeni fazla incelenmemiştir. Öyle ki, Azerbaycan’da yazılıp, ülkemizde bu konuyla ilgili ilk ve tek müstakil çalışmayı teşkil eden Zeyneloğlu Cihangir’in eserinde de mevzu bahis adların incelemesi yeterince yapılmamıştır. Daha sonra yapılan birkaç tez ise birbirini tekrarlar durumdadır. Genelde, birçok çalışmada, *sar* ve *şar* kelimelerinin, Farsça’da büyük yer/mekân anlamına gelen *van* ekiyle birleştiği ve zamanla telaffuz değişimine uğrayarak *Şirvan* şeklini aldığı¹ iddiası tekrar edilmektedir. Bazı çalışmalarda ise *Şirvan* adı *Şir* ve Anuşirvan’a bağlanmaktadır. Mirza Bala, bu ikinci görüşün bilimsel temeli olmadığını iddia etmiştir.² M. H. Şerifli’ye göre, ilk *Şirvan* hakimi Sasaniler tarafından yönetime getirilmiş olsalar dahi, bir süre sonra onun veliahtları olan *Şirvanşah*ların, yerel halkla karışarak tamamen asimile olmaları pek muhtemeldir.³ Böylece M. H. Şerifli, *Şiravan* adının bir nevi Sasanilere bağlanamayacağını belirtmiştir.

Bazı araştırmacılara göre ise Farsça arslan ve süt anlamlarına gelen *şir* kelimesinden türeyen *Şirvan* adı, arslanlar yurdu veya süt ülkesi şeklinde düşünülmüştür.⁴ Esasen

¹V. F. Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vekov*, Moskva 1963, s.33.

² Mirza Bala, *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya*, Ankara 1951, s.13.

³ M. H. Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı–XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Bakü 2013, s.57.

⁴Bkz. Cengiz Mürselov, *İslâmî Dönemde Şirvan Tarihi (Hicri İlk Üç Asır)*, İstanbul 2007, s.12, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Arap tarihçiler daha çok ikinci anlamı yani aslanı kullanmışlardır. Bkz. Ghulam Reza Javidi, “*Orta Çağ’da Bâmiyân Bölgesinde Hüküm Sürmüş Devletler*”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* VI/1, İzmir 2019, s.44; *Şir* adının başka bir bölgede de kullanımına dair tarihi izini sürecektir olursak; Bilindiği üzere M.S. 220 yılında Sâsânî Kralı I. Şâpûr tarafından Kuşan hanedanı yok edildikten sonra Bâmiyân, Sâsânîlerin sınırlarına dahil edilmişti. Fakat Sâsânî egemenliğinde fazla kalmamıştı. Çünkü bu dönemde Eftalitler/Akhunlar ve daha sonra diğer Türk zümreleri, Horasan’ın doğu sınırlarına akınlarda bulunmuşlardı. Esas olarak Sâsânîler de doğuya gereken önemi vermemişlerdi. Ayrıca o dönemde Bâmiyân’ın gücü diğer devletler karşısında az olduğu için kendi hâkimiyetini yerel devletlere bırakmak zorunda kalmıştı. *Şirvan*-ı Bâmiyân, İslâmiyet’ten önceki dönemde Sâsânîlere bağlı olarak Bâmiyân’da hâkimiyetini tesis

dönemin bazı ana kaynaklarına yansıyan, kaplan ve şir'in (arslan) bölgede yaşadığı bilgisi⁵ ile Bakü başta olmak üzere Şirvan şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan bu tür vahşi havyan buluntularının yanı sıra, Gobustan taş abidelerinde⁶ kurt, kaplan gibi vahşi hayvan tasvirlerinin,⁷ bu fikri desteklemesinden dolayı, *Şirler* (*arslanlar*) *yurdu* iddiası, araştırmacılar arasında daha çok kabul görmüştür.⁸

edebilmişti. Daha sonra özellikle İslâmi devirde uzun süre bağımsız bir şekilde Doğu Hindukuş yani Toharistan bölgesini ele geçirmişti. Çoğu tarihçi Şiran-ı Bâmiyân'ı, Kuşan İmparatorluğu'nun bölgesi olarak kabul etmişlerdir. İslâmiyet'ten önce buranın yöneticileri "Şir" adını kullanmışlardı. El Büldan'ın yazarı, Bâmiyân şehrini tanıtırken şehrin yöneticilerinden "Esed" (Türkçe'de Aslan ve Farsça'da "Şir" anlamına gelir) adı üzerinden bilgi vermiştir. Son dönemde bazı dil bilim araştırmalarına göre Şir ve Şah kelimeleri, kral ve şehir ile aynı kökten üretilmiştir. Avesta'da Haş'sara kelimesi padişah, emir ve sultan gibi manalarda kullanıldığı düşünülerek, Christensen tarafından, Şir ve şehir kelimesinin Haşay kelimesinden geldiği iddia edilmiştir. Marquart, Antik Farsça bir kelime olan Höşsariya'dan Şir veya Şaz kelimesinin Troya olabileceğini düşünmektedir. Bu kelime (Höş'sariya) doğunun farklı lehçelerinde kral ve padişah anlamına gelmektedir. Ama daha sonra yeni Farsça'da Şir (Aslan) anlamını almış ve Arapça'ya yanlışlıkla Esed transkribe edilmiştir. Marquart, Şir unvanının Bâmiyân ve Garcistan emirlerine ilaveten Hotan'a da ait olduğunu savunmaktadır. Bâmiyân'ın komşularında, Şir kelimesinin özel yeri vardı. Tarih-i Buhârâ'nın yazarı Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî (Ö. 348/959) kitabında, Buhârâ'yı inşa eden ve kurucusu olan Şir Kişver b. Karacur b. Karacür Yabğü'nin adını kaydeder. Bu şekilde Şir lakabının Emir ve Şah ile çok fazla alakasının olmadığı anlaşılır. Genelde cesur ve güçlü olan Aslan'ın (Farsça'da Şir) sıfatlarına bağlanmış ve bu münasebetle isimlerin başına özellikle bölge yöneticilerine bu ad koyulmuştur. Bugün Bâmiyân'da birçok aile oğullarının isimlerinin başında Şir adı bulunmaktadır. Hatta Hz. Ali'nin sıfatları için Şir kelimesi kullanılmıştır. Bkz. G. R. Javidi, "*Orta Çağ'da Bâmiyân*", s.45.

⁵KALANKATLI MOSES, **Alban Tarihi/Son Hunlar Hazarlar Ermeniler Terekemeler**, (çev. Z. Bünyadov, Y. Gedikli), İstanbul 2006, s. 31; ZEYNELOĞLU CİHANGİR, **Şirvanşahlar Yurdu**, İstanbul 1931, s.42.

⁶Türk Tarihi ve arkeolojisi için büyük öneme sahip olan Gobustan abideleri hakkında geniş bilgi için bkz. Abbas Seyidov, "*Azerbaycan Halkının Taş Hafızası-Gobustan-Gemikaya Petroglifleri*", **V. Uluslararası Halk Kültürü ve Sanat Etkinlikleri Sempozyumu 12-14 Ekim 2017-Ankara I**, Ankara 2018, s.410 vd; Necef Müseyibli, **Gobustan: Tedgigatlar ve Mülahizeler**, Bakü 2017, s.11 vd; M. N. Faraceva, "*Kulturno-İstoriçeskiy Kontekstarheologičeskovo Kompleksa Gobustan*", **Rossiyskaya Arheologiya No 4, 2015**, (glavnıy redaktor L. A. Belyayev), Moskva 2015, s.50 vd; Sara Aşurbeyli, **Bakü Şehri'nin Tarihi**, (çev. S. Üçgül), İstanbul 2017, s.28 vd.

⁷Azerbaycan'daki şehir ve kasabalar, adlarını kimi zaman çevrelerindeki kavimler ile efsanevi varlıklardan almışlar ve varlıklarını uzun süre koruyarak devam ettirmişlerdir. Bkz. Walter E. Kaegi, **Bizans ve İlk İslam Fetihleri**, (çev. M. Özey), İstanbul 2000, s.289.

⁸B. Dorn, **Kaspiy**, St. Petersburg 1875, s.222; Antik dönemde Şirvan adı şiir ve yazıtlarda geçmediği için etimoloji araştırmacılarının çalışmaları bir hayli güçleştirmiştir. Bkz. Sara Aşurbeyli, **Şirvanşahlar Dövləti VI-XVI Əsrlər**, (çev. A. Bağirov, E. Məmmədyarova), Bakü 2006, s.16; Şirvan bölge ismi olarak Ermeni kaynaklarında da kaydedilir. Bu kaynaklarda Azerbaycan'ın kuzeyinde Şirvan adlı bölgenin bilgisi paylaşılır. Bir başka Ermeni kaynağında Sâsânî idaresine bağlı on bir Alban vilayeti ve melikleri (Şirvan, Derbend, Balasakan, Tevespak, Cola) zikredilmiştir. Bu vilayetlerin I. Hüsrev Enüşirevan (531-579) zamanına kadar varlıklarını devam ettirdikleri açıktır. Şirvan, Gürcü kaynaklarına da bölge adı olarak yansımıştır. Bununla ilgili olarak Gürcü kaynaklarda Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev (590-628) ile Bizans kralı Herakleios (610-641) arasındaki savaşlar anlatılırken Herakleios'un Derbend kapılarından Sâsânî topraklarına girip, Şirvan ve Güney Azerbaycan arazilerinden ganimetler topladığı ve Şirvan'dan Gürcistan'a geçerek Gürcü kralı Stepanos'u (600-619) katlettiği bildirilmektedir. Bkz. C. Mürselov, **Şirvan Tarihi**, s.15.

Mesudi;

*“Anuşirvan, Bab el-Ebvâb denilen bu şehri ve karada, denizde ve dağ üzerinde yer alan suru kurduktan sonra oraya çeşitli halklar ve gümüştelere yerleştirdi. Her birine bir mevki, derece ve ünvan verdi ve Ardeşir b. Babek’in daha önce Horasan valilerini tayin ettiğinde yaptığı gibi, her birine bir imtiyaz tanıdı. Anuşirvan’ın İslamiyeti müteakiben bu bölgelerde ve yerleşim birimlerinde görevlendirdiği meliklerden birisi, adına izafeten Şirvan denilen ülkenin hükümdarı Şirvanşah’dı. Bu ülkede ondan sonra gelen tüm hükümdarlara “şirvanşah” denildi.”*⁹

Kaydını paylaşarak Şirvanşah adı hakkında bilgi verir. Mesudi yukardaki kaydının devamında ise adı geçen bu Şirvanşah’ın müstakil davranarak birkaç bölgeyi ele geçirdiğini yazar.¹⁰ Böylece, Şirvan adı, Arap kaynaklarında da Sâsânî hükümdarı Anuşirvan’la¹¹ ilişkilendirilmiştir.¹² Kimi tarihçiye göre ise, *Şirvanşah* ünvanı, Şirvan ülkesinin ilk hükümdarı olan kişinin adıdır. Kendisi öldükten sonra bölgeyi idare eden hükümdarlar onun ismini unvan olarak kullanmışlardı. Bu unvan VII. yüzyıldaki İslam fetihlerinden sonra da kullanılmaya devam etmiştir.¹³ Bazı araştırmacılarca, *Şirvan* adının, ilk defa Partlar¹⁴ döneminin Zerdüşt mabet kitabesinde *Şirvan-Siran* ve *Sauran*

⁹ MESUDÎ, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (çev. A. Batur), İstanbul 2004, s.66.

¹⁰ M. H. Şarîfli, *Feodalniye Gasudarstva Azerbaycana Vtaroy Palavını IX-XI vekov*, Baku 2011, s.57

¹¹ Enûşirevân, 531-579 yıllarında yaşamış olan Sâsânî Devleti hükümdarıdır. Geniş bilgi için bkz. Raymond Furon, *İran*, (çev. G. K. Söylemezoğlu, İ. Hilmi), İstanbul 1943, s.99 vd; Ahmed Tefazzülü, *“Enuşirvan”*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XI*, İstanbul 1990, s.255.

¹² A. BAKIHANOV, *Gülistani-İrem*, (çev. E. Esedzade), Bakü 2010, s.14; Ayrıca Enûşirevân’ın, Azerbaycan’ın kuzey bölgesinde bulunan Derbend şehrini onarıktan sonra buraların idaresini Şirvan hükümdarına teslim etmişti. Geniş bilgi için bkz. Aliyev Salih Muhammedoğlu, *“Derbend”*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi IX*, İstanbul 1994, s.164 vd; Böylece onunla sınır bölgelerini koruması şartıyla anlaşma yaptığı anlaşılmaktadır. Bkz. C. Mürselov, *Şirvan Tarihi*, s.14; Mesudi’ye göre *“Nuşirevan Derbend’i onarıktan sonra oraya çeşitli halklar ve idareciler yerleştirdi. Her birine bir mevki ve unvan verdi. Nuşirevan’ın İslamı müteakiben bu bölgelerde ve yerleşim birimlerinde görevlendirdiği meliklerden birisi, adına izafeten Şirvan denilen ülkenin hükümdarı Şirvanşah’dı. Bu ülkede ondan sonra yönetime gelen tüm hükümdarlara “Şirvanşah” denildi.”* Bkz. MESUDÎ, *Murûc Ez-Zeheb*, s.133; bu bilgi başka Arap kaynaklarınca da aktarılır. Bkz. AHMED b. YAHYA el-BELÂZURÎ, *Fütûhu’l Büldân*, (çev. M. Fayda), İstanbul 2013, s.227; El Mesâlik ve’l Memâlik’te ise, Azerbaycan’a hakim olan Sasani hükümdarı I. Hüsrev Erdeşir’in kendine bağlı vilayet yöneticilerine verdiği ünvanlar arasında *“Azerbazgan-şah, Berâşkan Şah, Şiryan-şah”* gibi lakapların olduğu kaydedilir. Bkz., İBN HURDAZBİH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (çev. M. Ağarı), İstanbul 2008, s.31.

¹³ İslamiyet’ten önce, Şirvan bölgesi idarecileri Şirvanşah ünvanını kullanarak bölgeyi yönetmişlerdi. Şirvan coğrafyasını hangi soyun, ne zaman ve ne kadar süre yönettiği tartışmalı konulardan biridir. Sasaniler’in Şirvan bölgesini istilası sırasında ve Mezmediler’den önce Şirvan’da Şirvanşahlar sülalesi yönetici idiler. Bkz., W. Barthold, *“Şirvanşah”*, *İslam Ansiklopedisi XI*, İstanbul 1979, s.573

¹⁴ Partlar, Sâsânî idaresinden önce İran bölgesini idare etmişlerdi. Part İmparatorluğu, Arsak İmparatorluğu veya Eşkânî olarak adlandırılır. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Tezcan, *“Turkmenia’da*

şeklinde geçtiği iddia edilmektedir.¹⁵ Bu araştırmacılar arasında Mirza Bala'nın iddiasına göre, Şirvan adının Arap kaynaklarından daha eski tarihi kaynaklarda Şervan yazımı biçimine, Anuşirvan'dan yüzyıllar önce tesadüf edilmektedir.¹⁶ Bu kaynaklarda Kuzey Kafkasya ve Don-Aral bölgelerini içine alan *Sarmatya Coğrafyasında*¹⁷ yaşayan Türk toplulukları sıralanırken bunların arasında Şirvan adının da zikredildiği ileri sürülür.¹⁸ Zira Sarmat¹⁹ adının ilk biçimlerinden biri de *Sirmat* yazımıyla karşımıza çıkmaktadır.²⁰ Bu haliyle Sarmat kabilesinin yurdu anlamına geldiği²¹ fikri de iddia edilir. Bununla birlikte eski Türk kavim adlarından biri olabileceği ve Türk asıllı *Sir*, *Şir*, *Sa(r)lar*, *Şa(r)lar*, *Saruan*, *Sirvan*, *Şirvan* kavimlerinden geldiği de ileri sürülür.²² Nitekim Şirvanşahların hakim oldukları bölgede Türk varlığı milattan çok önceleri başlamış, daha sonraki dönemlerde de kesintisiz devam etmişti. II-VI. yüzyıllar arasında ise Türklerin bölgeye hareketleri daha sistematik biçimde gerçekleşmişti. Şirvanşahların siyasi olarak tarihte göründükleri bu dönemde Kuzey Kafkasya ve Derbend geçidi üzerinden gelen yoğun Türk nüfusu Şirvan ve çevresine yerleşmişlerdi.²³ Bu yönüyle Türk kavimleri ile ilişkili olması mantığa uygundur. Bunun dışında, Şirvan,

Hüküm Süren Önemli Bir Kabile Olarak Sakaların (A)Parni Boyu ve Bunun, İran'ın Kuzey-Doğu Bölgesi Horasan'daki Apar Bölgesi ile Alâkası", **CEDRUS Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi II**, Antalya 2014, s.55 vd; Turhan Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar M.S. 226363: *Emperyal İdeoloji ve Kriz*", **Tarih Dergisi S. 47**, İstanbul 2008; s.4 vd; S. G. Agacanov, **Oğuzlar**, (çev. E. N. Necef, A. Annaberdiyev), İstanbul 2010, s.208 vd; Halil Demircioğlu, **Roma Tarihi I, Cumhuriyet; Menşelerden Akdeniz Havzasında Hakimiyet Kurulmasına Kadar**, Ankara 1987, s.406 vd; J. Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, (çev. M. A. İnci), İstanbul 2003, s.173 vd; Abdulla Fazili, **Atropatena (M. Ö. IV-M.S. VII)**, Bakü 1992, s.12,121.

¹⁵ ZEYNELOĞLU CİHANGİR, *Şirvanşahlar*, s.45; C. Mürselov, *Şirvan Tarihi*, s.12

¹⁶ M. Bala, *Türk Albanya*, s.3, 14.

¹⁷ Bazı araştırmalarda yazılı antik kaynaklarda etnos olarak Sarmat adının, toponimi olan Sarmatya'dan sonra ortaya çıktığı belirtilir. Bkz. M. A. Balabanova, "Rasseleniye Sarmatskih Plemen v Perviy Veka do Naşey Eri – Perviy Veka Naşey Eri (Po Dannim Antiçnih Pismennih Istočnikov)", **Vestnik Volgogradskovo Gasudarstvennovo Universiteta Seriya 4, İstoriya Regionovedeniye Mejdunarodniye Otnoşeniye XVII/2**, Volgograd 2012, s.6

¹⁸ M. Bala, *Türk Albanya*, s.13.

¹⁹ Sarmatlar, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda İskitlerden sonra siyasi güç olarak ortaya çıkmışlardı. Yayılım alanı doğuda M.Ö VI-IV. yüzyıllarda Türkistan'dan Hazar denizi ve çevresine Güney Rusya ve Kuzey Kafkasya'ya, batıda Tuna nehri ve Balkanlara kadar olan sahaları kapsamaktaydı. Geniş bilgi için bkz., İlhami Durmuş, *Sarmatlar*, İstanbul 2007, s.46 vd; İlhami Durmuş, "Tuna Nehri Çevresinde İskit ve Sarmatlar", *Gazi Türkiyat Dergisi I/4*, (ed. H. K. Çengel), Ankara 2009, s.15 vd; Yu.A. Kulakovskiy, *İzbranniye Trudi po İstorii Alanov i Sarmatii*, Sankt-Peterburg 2000, s.46 vd; A.V. Simonenko, *Sarmatskiye Vsadniki Severnovo Priçernomorya*, Sankt-Peterburg 2010, s.13 vd; A. S. Skripkin, *Sarmati*, Volgograd 2017, s.22 vd; İlhami Durmuş, "Sarmatlar", *Türkler I*, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.637 vd.

²⁰ M. A. Balabanova, "Rasseleniye Sarmatskih Plemen", s.6

²¹ Bkz. C. Mürselov, *Şirvan Tarihi*, s.13.

²² C. Mürselov, *Şirvan Tarihi*, s.13; Mizgin Uruç, *Şirvanşahlar (VI. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)*, Kars 2015, s.6, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

²³ S. Aşurbeyli, *Şirvanşahlar*, s.22 vd.

Azerbaycan'da yer ve bölge adı olarak kullanılmasının yanı sıra Kuzey Irak, Güney Azerbaycan (Günümüzde İran) ve Türkiye'de de şehir/kasaba adı olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴

Şirvanşah Coğrafyası

Kaynaklar, Şirvan'ın coğrafi yeri ile ilgili farklı bilgiler vermektedir. Bu farklılığın nedeni tarihi dönemler içerisinde kaynakların bölgeyi farklı adlandırması ve bölgenin sınırlarının, Şirvanşahlar gibi bölgede hakim olan çeşitli güçlerin siyasi durumuna bağlı olarak farklılık arz etmesidir. Tarihsel süreçte bazen Arran, bazen de Şirvan şeklinde adlandırılan, bugün Kafkas Azerbaycan'ı da denilen Kuzey Azerbaycan'ın ilkçağ ve ortaçağ dönemindeki topraklarının önemli bir kısmını, Eskiçağ Yunan ve Roma tarihçileri ile coğrafyacıları, Albanya²⁵ olarak isimlendirmişlerdi.²⁶ Ortaçağ, Ermeni, Arap ve Fars yazarları Hazar Denizi'nin batı sahilinde, Kür Nehrinin kuzeyinde kalan kadim Kafkas Albanyası'nın veya erken ortaçağ Arran'ının bir parçası olan vilayeti, Şervan veya Şirvan olarak adlandırmışlardı.²⁷ Şirvan bölgesinin güneyinde Kür Nehri,

²⁴S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.16; C. Mürselov, **Şirvan Tarihi**, s.13.

²⁵Yunan-Roma literatüründe eski Azerbaycan topraklarını içine alan bölgeye Albanya adı verilirdi. İlk ortaçağ döneminde ise Albanya isminin Kuzey Azerbaycan'ın önemli bir kısmı için kullanılmıştır. Ptolomey Albanya ile ilgili geniş bilgi verir. Bkz. M. R. Gasanov, "*Kavkazskaya Albaniya-Drevneyşeye Gasudarstva na Territorii Kavkaza*", **Nauçnaya Misl Kavkaza I**, Rastov-na Donu 2015, s.76; M. Bala, **Türk Albanya**, s.4 vd; F. Kırzioğlu, "*Albanlar Tarihi*", s.625 vd; Sara Aşurbeyli, "*Azerbaycan'da Eski Türk Aşiretleri*", s.539; M.S. III. yüzyıla tarihlenen günümüzdeki İran bölgesinde bulunanNakş-i Rostam deresinde Kâbe-yi Zarduşt anıtının duvarlarında Arran bir ülke adı olarak geçer ki burada Arran adının Albanya yerine kullanıldığı tahmin edilmektedir. Daha sonra VI. yüzyıla ait olan bir Suriye kaynağında da Arran adı kullanılmıştır. IX-X. yüzyıl ait Arap kaynaklarında ise *Erran*, *Alran*, *Arran* olarak Albanya nitelendirilmiştir. Bütün bunlar düşünüldüğünde klasik bilginin aksine bölgeye Arran adını Arapların vermediğini söyleyebiliriz. Zira Arran adı, eski Türkçe dışında hiçbir doğu literatüründe *sığır/at ahır*, *ağıl*, *kapalı yer*, *dağ eteğinde rüzgara ve soğuğa kapalı yer*, *vadi*, *kır*, *sıcak yer* ve *ova* anlamlarında kullanılmamıştır. Bu anlamlar ise Azerbaycan Türkçesini de barındıran Oğuz gruplarında yer alan Salar lehçesine aittir. Ayrıntılı bilgi için bkz. E. R. Tenişev, **Stroy Salarskovo Yızıka**, Moskva 1976, s.291 vd; S. Aşurbeyli, "*Azerbaycan'da Eski Türk Aşiretleri*", s.542 vd; KAŞGARLI MAHMUD, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I** (çev. B. Atalay), Ankara 1985, s.76; Balkanlar'da bulunan Arnavutluk ile İskoçya'ya Albanya denilmekteydi. Albanya Latince Albanenses/Arbanum/Arbanenses olarak ifade edilirdi. Bizanslılar bölgeyi Albanun/Arbanon olarak tanımlamışlardı. Grekçede ise Abanoi/Arvantis olarak geçiyordu. Bu sonuncuya izafeten Osmanlı Türkçesinde Arnavutluk adı kullanılmıştır. Kafkas Albanyas'ı ile Balkanlarda ki Albanya arasında benzerlik bulunmaktadır ki, önemli tarihçilerde bu görüştür. Bkz. M. Bala, **Türk Albanya**, s.6 vd; Albanya hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Farida Mamedova, **Kavkazskaya Albaniya i Albani**, Baku 2005, s.244 vd.

²⁶ZEYNELOĞLU CİHANGİR, **Şirvanşahlar**, s.3; Nikoloz Berdzenişvili, Simon Canaşıa (İvane Cavahişvili), **Gürcistan Tarihi**, İstanbul 2000, s.62

²⁷S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.17; W. Barthold, "*Şirvan*", **İslam Ansiklopedisi XI**, İstanbul 1966, s.571; Ar-Ran biçiminde yazıldığı belirtilen Arran'ı, Geç dönem Grek yazarları Albaniya veya Arianiye diye ifade etmişlerdir. Bkz. W. Barthold, **Sochinenia Tom III**, Moskva 1965, s.334.

güneydoğu ve doğusunda Hazar Denizi, kuzeyinde Kafkas Dağlar'ı, batısında ise Emenistan ile Gürcistan yer almaktadır. Şirvan bölgesini havza olarak tanımlayan kaynaklar da mevcuttur. Zira Kisra I. Kubad zamanında (488-531)²⁸, valiler tarafından idare edilen ve *Şaruvan* şeklinde adlandırılan bölge Şirvan havzasını ihtiva ediyordu. Bu dönemde Şirvan bölgesi; Kuzey de Kafkas dağları, doğru da Derbend, güneydoğu da Hursan Kalesi'ni kapsayacak şekilde Apşeron Yarımadası ve batı da Kür Nehri'ne kadar yayıldığı belirtilmektedir. Gürcü kaynakları, II. Hüsrev ve Herakleios dönemlerinde (603-628) Arran ve Şirvan bölgesine sahip olmak için yapılan savaşlarda Azerbaycan'ın kuzeyini Şirvan diye adlandırmıştır.²⁹ Hamdullah Kazvini, Şirvan ülkesinin, Kür kıyısından Babü'l Ebvab/Derbend'e kadar olan coğrafyayı içine aldığını ifade etmiştir.³⁰ Yukarıdaki ifadeler coğrafi olarak Şirvan arazisini tanımlamakla birlikte aynı zamanda Arran'ın da Şirvan'ın içerisinde olduğunu ifade etmektedir.³¹ Mesudi ise, Şirvan'ı, Şirvanşah'ın ülkesi olarak nitelendirerek buranın coğrafi büyüklüğünü;

*“Onun (Şirvanşah) ülkesinin uzunluğu o sıralar, yani 332’de (943-44) yaklaşık bir aylık yoldu.”*³²

Sözü ile dile getirmiştir. Hazar Denizi'nin³³ batı sahilinden başlayarak Kür Nehri'nin doğusunda kalan eski Albanya'nın veya Ortaçağ Arranı'nın³⁴ kuzeyinin Şirvan olduğu yönünde de kayıt vardır.³⁵ Bir başka ifade ile kuzey de Babü'l Ebvab, batıda Şeki, doğuda Bakü şehri ve güneyde Kür Nehri ile sarılmış dağlık kesim Şirvan/Şervan olarak

²⁸Geniş bilgi için bkz. Esko Naskalı, “*Sâsânîler*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXVI**, İstanbul 2009, s.174 vd; EBÜ CA'FER MUHAMMED BİN CERİR'ÜT-TABERÎ, **Tarih-i Taberî II**, (çev. M. F. Gürtunca), İstanbul 2000, s.491 vd; Zeev Rubin, “*Eastern Neighbours: Persia and the Sasanian Monarchy (224–651)*”, **The Cambridge History of the Byzantine Empire C. 500–1492**, (translated; J. Shepard), Cambridge University Press, New York 2008, s.134 vd.

²⁹C. Mürselov, **Şirvan Tarihi**, s.20.

³⁰S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.21 vd.

³¹C. Mürselov, **Şirvan Tarihi**, s.21.

³²MESUDÎ, **Murûc ez-Zeheb**, s.66.

³³Mesudi, Hazar Denizi'ni, Acem Denizi, Bab el-Ebvâb, Hazar, Cîl (Gîl), Deylem, Cürcan ve Taberistan denizi olarak isimlendirir. Devamında; Üzerinde yerleşim birimleri ve yurtlar bulunan bu denizin çeşitli sahillerinde insanlar yaşamaktadırlar. Çevresinde çeşitli Türk kabileleri bulunur. Bir tarafı Horasan yönünden Harizm'e birleşir. Uzunluğu 800 mil, eni 600 mildir. Yuvarlak şekillidir. Şeklinde demografik ve coğrafi bilgi vermektedir. Geniş bilgi için bkz. MESUDÎ, **Murûc ez-Zeheb**, s.37 vd.

³⁴Arran, çok defa al-Ran şeklinde de yazılır. Eski Yunan ve Romalıların Albania dedikleri bölgenin Araplaştırılmış adıdır. Bkz. A. Zeki Velidi Togan, “*Arran*”, **İslam Ansiklopedisi I**, İstanbul 1978, s.596; Bazı Rusça kaynaklarda *Раны*, olarak geçen adın, Farsça bir isim olan Aran/Arran türetildiği ve bununda Kafkas Albanya'sının başka bir biçimi olduğu belirtilmiş hatta Albanya içerisinde bir kabile olduğu da iddia edilmiştir. Bkz. Mroveli Leonti, **Jizn Kartliyskih Tsarey**, Moskova 1979, s.40 vd.

³⁵**ŞİRVANŞAHLAR İRSİ DÜNYA MUZEYLERİNDE**, (haz. A. Alakbarov), Bakü 2018, s.14; Bilhassa IX. yüzyıldan itibaren Sacidiler hanedanının Şirvanşah coğrafyasına tazyikleri sonucunda Arran olarak adlandırılan bölge, Şirvan ve Arran olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Bkz. ZEYNELOĞLU CİHANGİR, **Şirvanşahlar**, s.40 vd.

tarif edilmiştir.³⁶ Tarihçiler Albanya ile hangi bölgelerin belirtildiğini uzun dönem tartışmışlar, fakat ortak bir görüşe varamamışlardır. XIX. yüzyılın ortalarında Rus tarihçi M. Yankovski, Kuzey Azerbaycan'ın (Şeki, Şamahı ve Bakü), Albanya bölgesi olduğu görüşünü ortaya atarak, Albanya'nın kuzey kısmını Şirvan olarak konumlandırılmıştır. Bununla birlikte Berde ve Kabala şehirlerinin Albanya'da yer aldığı, aynı zamanda Şirvan ile Daryal Geçidi/*Babü'l-Lan*/Alan³⁷ Kapısı³⁸ arasında bulundukları tespiti de vardır.³⁹ Genel olarak Şirvanşah hükümdarının hakim olduğu coğrafya siyasi biçimde Şirvan veya Şirvanşah bölgesi olarak kabul edilmektedir.⁴⁰ 363-387 yıllarında Ermeniyeye Sasaniler ile Bizans arasında taksim edilmiş olup, Şirvan ve Arran Sasanilerin elinde kalmıştı. Bu nedenle dönemin kaynaklarında Şirvan bölgesi, Arran'ın bir parçası olarak belirtilmiştir.⁴¹ Bazı Arap kaynakları Azerbaycan, İrmeniyeye, Arran ve Şirvan'ı dört iklimden biri içerisinde aynı memleket olarak

³⁶ C. Mürselov, *Şirvan Tarihi*, s.22.

³⁷ Alanlar, Latin kaynaklarında *Alani*, *Halani*, Grek kaynaklarında *Alavoi*, *Alavoi*, *Alavai*, *Alavoi* ve *Alavoi* şeklinde geçer. Bkz. Bahaeddin Ögel, "Göktürk Yazıtlarının «Apurim» ları ve «Fu-Lin» Problemi", *Belleten IX/33*, Ankara 1945, s.81; Umut Üren, *Avrasya Etnolojisinde Alan-As Meselesi*, İzmir 2017, s.90, (Yayınlanmış Doktora Tezi); Alanların, Çin'in Han hanedanı kayıtlarında geçen *Alanliao/Alan-Liu* ile alakalı olduğu düşünülmekte ve büyük göçler sırasında Asya'dan batıya geçen topluluklarından biri olarak kabul edilmektedir. Bkz. Agustí Alamen, *Alani v Drevnih i Srednevekovih Pismennih Istočnikah*, (naučniye redaktori perevoda: A. Gutiyev, D. N. Medoyev), Moskva 2003, s.17, 27; Alanlar hakkında fragmentler halinde bilgiler sunan Ammianus Marcellinus eserinde, doğrudan Alan adıyla bağlantılı bilgiler bulunur. Bkz. AMMIAN MARTSELLIN, *Rimskaya İstoriya*, (pervod, Yu. A. Kulakovskiy, A. İ. Sonni), Moskva 2005, s.270-272, 540 vd, 574 vd; Alan adının, dağ anlamda Moğol dilinde hala korunduğu yönünde de bilgiler vardır. Geniş bilgi için bkz. U. Üren, *Alan-As Meselesi*, s.90; Moğolca *ayula/n*, dağ olarak geçer. Rubruk seyahatnamesinde Volga ve Hazar Denizi hakkında bilgi aktardığı satırlarda Alan Dağları ile ilgili bilgi bulunmaktadır. Bkz. WILHELM VON RUBRUK, *Moğalların Büyük Hanına Seyahat*, (çev. E. Ayan), İstanbul 2012, s.61 vd; K. Müllenhoff, böyle bir dağın Altaylarda olabileceğini belirterek Orta Asya bağlantısını vurgulamıştır. Bununla ilgili bkz. Nevruz Yılmaz, *Umumî Kafkas Tarihine Giriş Başlangıçtan Moğol İstilasına Kadar I*, İstanbul 2013, s.203; U. Üren, *Alan-As Meselesi*, s.91; Alan adının, etimolojisine dair diğer bir görüş *arāna* kelimesiyle bağlantısı üzerindendir. Pers dilindeki *arya*, *aryan* kelimelerinin çoğul eki olarak *aryanam* biçimine dönüştüğü iddia edilmiş. Bununda Rusçadaki *олень* (geyik) kelimesi ile ilişkisi kurularak, Alan mitolojisinde de önemli olan geyiğin adından türediği ifade edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. A. Alamen, *Alani*, s.30; Alan coğrafyasından haber aktaran eserlerin tamamına yakını bu adı Kafkasya ile bağlantılı sayarlar. Arap kaynaklarında *al-Lan/Babü'l-Lan*, bazen de *Alaniya* şeklinde ifade edilir. Yine bu kaynaklarda Alanlar Azerbaycan, Albanya'da bulunan güçlü siyasi yapı olarak kabul edilir. Süryanî kaynaklarında *Alaneye*, Ermeni kaynaklarında *Alank*, Gürcü kaynaklarında yer adı olarak *Alanet'i*, İbranî kaynaklarında *Alan*, *Alanim* biçimlerinde görürüz. Abhazya'nın doğusunda Alaniya adlı şehir olduğu bildirilir. Bkz. A. Alamen, *Alani*, s.328

³⁸ Gürcü ve Fars kaynaklarında da Daryal Geçidi, Alan Geçidi veya Alan kapısı olarak zikredilir. Bkz. N. A. Berdzenişvili, *İstoriya Gruziya I s Drevneysh Vremen do 60-h Godov XIX Veka*, Tibilisi 1962, s.25.

³⁹ A. Alamen, *Alani*, s.330.

⁴⁰ ZEYNELOĞLU CİHANGİR, *Şirvanşahlar*, s.38; S. Aşurbeyli, *Şirvanşahlar*, s.23.

⁴¹ W. Barthold, "Şirvan", s.571.

değerlendirmişlerdir.⁴² Bunun sebebini Hülafâ-yi Râşidîn döneminde Azerbaycan'ın Kûfe valiliğine bağlı tek emir tarafından idare edilmesinin⁴³ bir sonucu olarak düşünebiliriz.⁴⁴ Aynı zamanda İslam coğrafyacıları Arran⁴⁵ bölgesini Azerbaycan'ın bir bölümü olarak kabul etmişlerdir. Ebu Dulef, Gilan'dan Moğan'a ve Şirvan'ın Bakü şehrine geldiğinde “*Azerbaycan'a geldim*” diyerek Bakü'yü Şirvan'ın şehri olarak ifade etmiş ve aynı zamanda burayı Azerbaycan olarak da belirtmiştir.⁴⁶ Gence⁴⁷, Berde, Beylegan ve Şemkir, hem Arran'ın⁴⁸ kentleri hem de Azerbaycan'ın sınırları içerisinde sayılarak buranın parçası kabul edilmiştir. Fakat bu şehirlerden Berde ve Şemkir nispeten Şirvan bölgesinin sınırları içerisindeydi.⁴⁹ Bundan dolayı Şirvan'ın da Arran şehirleri arasında sayılması gerektiği dile getirilmiştir. Ayrıca Şirvan bazen Arran bölgesi yerine kullanılmakla birlikte Azerbaycan'la bir arada da ifade edilmiştir. Bu yönüyle bölgenin coğrafi taksimatında bir fikir birliğinin olmadığı aşîkârdır. Zira Şirvan bölgesi, İslami dönemde, Azerbaycan'ın Kuzeybatı sınırları içerisinde gösterilmektedir. Bunlardan başka Şirvan'ın Azerbaycan ve Arran'dan ayrı bir bölge olduğu görüşü de

⁴² İBN HAVKAL, *The Oriental Geography of Ebn Haukal an Arabian Traveller of the Tenth Century*, (translated; S. W. Ouseley), Londra 1800, s.156 vd;

⁴³ Araplar, Azerbaycan ile Ermeniyeye, Şirvan ve Arran'ın idaresini birleştirip, bir valiye tevdi ettikleri zaman, bu ülkenin heyet-i umumiyesine bazen Ermiye bazende Azerbaycan adını verilmişlerdi. Bkz. Zeki Velidi Togan, “*Azerbaycan*”, *İslam Ansiklopedisi II*, İstanbul 1979, s.94.

⁴⁴ C. Mürselov, *Şirvan Tarihi*, s.24.

⁴⁵ İslam coğrafyacıları arasında Arran'ın Azerbaycan coğrafyasına dahil olduğunu söyleyenler olduğu gibi Arran'ı Azerbaycan'dan ayrı bir yer olarak kabul edenler de vardır. Azerbaycan'ın güneyi Arran, kuzeyi Şirvan olarak bilindiğinden dolayı, yerli tarihçiler Arran bölgesini Azerbaycan'dan ayırmışlardır. Bkz. C. Mürselov, *Şirvan Tarihi*, s.26; Ayrıca Araplar ve Türkler zamanında Arran, Kür ve Aras arasındaki bölgeyi tanımlamıştır. Bkz. Z. V. Togan, “*Arran*”, s.596; Abdülkerim Özaydın, “*Arran*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi III*, İstanbul 1991, s.394.

⁴⁶ Zeki Velidi Togan, “*Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası I*”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi (1-36. Sayılar) I/1*, Ankara 2008, s.37.

⁴⁷ Arap kaynaklarının bir kısmında Canza, bir kısmında ise Kence, Ermeni müelliflerince, Gandzak olarak ifade edilen, Türkler'in ise Gence olarak adlandırdığı yer; Kuzey Azerbaycan'ın Bakü'den sonra en büyük ikinci şehridir. Küçük Kafkasya dağlarının kuzeyde ova ile birleştiği yerde, Kür Nehri'nin sağ kollarından Gence-Çay'ın her iki sahilinde, deniz seviyesinden ortalama 445 metre yükseklikte Bakü-Batum demir yolu üzerinde bulunmaktadır. Bununla birlikte, Dede Korkut destanında Hristiyan ve Müslüman dünyasının sınırları arasında gösterilir. Geniş bilgi için bkz. Mirza Bala, “*Gence, Ganca*”, *İslam Ansiklopedisi IV*, İstanbul 1986, s.762 vd; Oktay Efendizade, “*Gence*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XIV*, İstanbul 1996, s.17 vd; Milâttan sonra 227 yılında İran'da Parthlar'dan sonra kurulan Sâsânîler Azerbaycan'ı tamamen ele geçirerek başşehri Erdebil olan bir eyalet haline getirmişler ve bu arada Atropatene'nin eski başşehri Gazaka'ya da (Gezna, Cenze) çok büyük bir âteşkede yaptırarak burayı Zerdüştlüğün en önemli merkezlerinden biri durumuna getirmişlerdir. Bkz. Ziya Musa Buniyatov, “*Azerbaycan*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi IV*, İstanbul 1991, s.319 vd.

⁴⁸ Ahmet Caferoğlu, I. Selevk'in selefleri döneminde Şirvan ve Arran'ın ayrı yerler olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Ahmet Caferoğlu, “*Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış*”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi I/1*, (yay. A. Caferoğlu), İstanbul 1932, s.6.

⁴⁹ W. Barthold, “*Şirvan*”, s.571

mevcuttur ki, bütün bunlar yukarıda belirtildiği üzere bölgenin coğrafyasının çeşitli dönemlerde ve çeşitli siyasi şartlar altında farklı adlandırıldığı fikrini teyit eder niteliktedir. Arap kaynaklarının büyük bir kısmında, Şirvan şehirleri, Arran şehirleri arasında sayılmıştır. Bu kaynaklar incelendiğinde adı geçen şehirlerin hepsi Kür nehrinin kuzeyindedir. Bundan dolayı kuzeyde bulunan Arran şehirlerinin, Şirvan şehirleri olduğu zikredilmektedir. Zira Arap kaynaklarına Şirvan ve Arran bölgeleri iç içe olarak yansımıştır.⁵⁰ Araplar zamanında, Azerbaycan'ın güney hududu Siser bölgesi dahil, Kızıl-özen/Safid-rud⁵¹, (eski Amardos)⁵² ve Beşparmak dağları olmak üzere kuzey sınırı ise, Mugan'ı kapsayacak şekilde Aras Nehri olmuştur. Fakat Azerbaycan'ın kuzey sınırı bazen Derbend'e kadar uzanmıştır. Aras Nehri'nin Mugan tarafında bulunan Varasan şehri her zaman Azerbaycan coğrafyası içerisinde anıldığı halde, Aras'ın sol kıyısında yer alan Beylekan ve Nahçıvan şehirleri farklı zamanlarda Azerbaycan toprağı sayılmıştır. Bazen de Zencan'dan Barda'a şehrine kadar olan saha Azerbaycan olarak adlandırılmıştır. Bu sebeple Arran, Azerbaycan içerisinde sayılıp, Barda'a şehri de (Yukarı Azerbaycan/Azarbaycan al-ulya) olarak kabul edilmiştir.⁵³ Bazı Azerbaycan tarihçileri tarafından, Arran'ın dağlık şehirleri belirtilirken, Şirvan şehirlerinden olan Girdiman (İsmayılı), Arsak (Oguz), Kirovbad (Kuba), Şeki gibi şehirler ifade edilmiştir. Şirvan'ın şu anki tarihi coğrafyasının hudutları A. Bakıhanov'un "Gülüstan-i İrem"⁵⁴ eserinde olduğundan çok farklı olup, Şamahı, İsmayılı, Ağsu, Kürdemir, Ucar, Ağdaş, Göyçay ve bu bölgeden kenarda kalan ve kısmen buraya bağlı olan Zerdap, Eli-bayramlı (şu anki Şirvan), Kobustan ilçelerinden oluşmaktadır. Böylece bugünkü Şirvan coğrafyası Salyan, Şeki, Bakü, Guba, Derbent, Teberseran, Küre, Samur nahiyesi ve İlisu'nun aşağı kısmından ibarettir.⁵⁵ Görüldüğü üzere, Albanya (Arran), Azerbaycan, Şirvan bölgelerinin sınırları tespit edilirken, farklı

⁵⁰ C. Mürselov, **Şirvan Tarihi**, s.24-26.

⁵¹ Barthold'a göre Türkçe ve Moğolca Kızıl-uzun/Kızıl-özen, Farsça İsfid-rud/Safid-rud olarak adlandırılır. Bkz. W. Barthold, **Raboti po İstariçeskoy Geografii i İstorii İrana**, (podgatovili k izdaniyu, Ye. V. Zeymal i V. A. Livşits, atvestvennyy redaktor, İ. P. Petruşevskiy, redaktor izdatelstva, Yu. E. Bregel), Moskva 2003, s.202.

⁵² İran'ın en büyük ikinci nehri olarak bilinir. Azerbaycan'ın güneydoğu kesiminden geçtikten sonra Gilan eyaletinde ulaşarak büyük bir delta oluşturur. Hazar Denizi'ne dökülür. Bkz. Eckart Ehlers, "Safidrud", **Encyclopaedia Iranica**, iranicaonline.org, 03.10.2021, 20:00; Safid-rud'un Amardos için kullanımına dair bkz.W. Barthold, **Sochinenia Tom VII**, Moskva 1971, s.215.

⁵³ Z. V. Togan, "Azerbaycan", s.94 vd.

⁵⁴ Şirvan'ın, Gülüstan-i İrem'de tasviri için bkz. Ateş Ehmedli, "Şirvan Halkbiliminin Coğrafi, Tarihi ve Etnografik İlkeleri", **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi IV/7**, İstanbul 2011, s.31.

⁵⁵ A. Ehmedli, "Şirvan Halkbilimi", s.31 vd.

zamanlarda, kaynaklara çeşitli bilgiler yansımıştır. Bunun nedeni olarak nüfus, coğrafi özellikler gibi farklı kriterlerin esas alınmasının yanı sıra, en önemlisi idari yapı ve siyasi hâkimiyetin dönemsel olarak farklılık göstermesidir.⁵⁶

Azerbaycan şehirler hakkındaki en eski bilgileri, Yunan coğrafyacısı Batlamyus'un haritalarından ve verdiği malumatlardan ediniyoruz.⁵⁷ Azerbaycan coğrafyasında milattan önce ve sonra büyük şehir ve kasabalar inşa edilmişti. VI. yüzyılın ikinci yarısı ile VII. yüzyılın ilk yarısında özellikle Şirvanşahlar Devleti'nde ekonomik durumun yüksek olması yeni şehirlerin kurulmasına olanak sağlamıştır. Şirvanşah coğrafyasındaki şehirlerin bazıları İslami dönemde, medeniyet ve ticaret merkezi konumuna ulaşmıştır. Yine şehirlerden birçoğu farklı siyasi yapılar bilhassa Araplar tarafından depo ve askeri üs biçiminde⁵⁸ tahkim edilmiştir.⁵⁹ Müelliflerce, Şirvan şehirlerinin özelliklerine göre taksimat yapılmış, Derbend⁶⁰, Mingeçevir⁶¹, Şirvan⁶² ve

⁵⁶ Geniş bilgi için bkz., Z. V. Togan, "Azerbaycan", s.91 vd; İ. Mehmetov, **Türk Kafkası**, s.19 vd.

⁵⁷ Batlamyus, Kafkasya'da 29 şehir ve köyün olduğunu belirtip, Kabala, Mosega, Alban, Samehiya, Ketara, Baruka gibi şehirlerin adlarını ifade etmiştir. Bkz. Elnur İsmayilov, **XIV-XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahlar Devleti (Derbendiler Hanedanı)**, Bursa 2016, s.24vd, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁵⁸ İslami dönemde Araplar Şirvan coğrafyasına hakim olduktan sonra, savaşlardan dolayı harabeye dönmüş ve yıkılmak üzere olan şehir ile kasabaları tamir etmişlerdir. Bkz. BELÂZÜRÎ, **Fütûh**, s.234 vd, 353 vd; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, Bakü 2007, s.192

⁵⁹ C. Mürselov, **Şirvan Tarihi**, s.28.

⁶⁰ Derbend'in (Bâbü'l Ebvâb) ilk yerleşme yerinin Hazar deniziyle Büyük Kafkas sıradağlarının yamaçları arasında bulunan bir kale olduğu düşünülür. Bkz. A. S. Muhammedoğlu, "Derbend", s.164; Bu konuyla ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz., Fatullayev, R. Garabaglı Figarov, "Samıy Drevniy Gorod na Kavkaze-Derbent", **1700-letıye Prinyatiya Hristianstva v Derbente Kak Gasudarstvennoy Religii Kavkazskoy Alabanii Materialı Vserossiyskoy Naučno-Praktičeskoj Konferentsii (G. Derbent, 14-15 Noyabrya 2013 G.)**, Mahaçkala 2013, s.117-119; Derbend'in en erken dönemleri yazılı kaynaklara ve arkeolojik buluntulara göre İlkçağ'a tarihlenmektedir. Sasani hükümdarı Enüşirevân, Derbend hâkimiyetine önem vererek bölgeye yeni şehirler ve kaleler yaptırdığından dolayı kendisine Derbend'in kurucusu gözüyle bakılmıştır. Bkz. BELÂZÜRÎ, **Fütûh**, s.225; Fakat yapılan arkeolojik çalışmalarda Derbend duvarlarının Enüşirevan'dan önce yaklaşık olarak M.Ö. VIII-VI. yüzyıllarda yapıldığı anlaşılmıştır. Geniş bilgi için bkz. HEYET, "Derbend", **Azərbaycan Sovoyet Ensiklopediyası**, Bakü 1979, s.417; Anüşirevan döneminde eski yapılar yeniden tamir edilmişti ki bunun da amacı, Sasanilerin topraklarını Hazar, Alan, Hun ve diğer Türk kavimlerinin akınlarından uzak tutmaktır. Bu duvarlar Derbend'i ve Şirvan'ı ulaşılmaz yapmıştır. Bkz. A. Alamen, **Alanı**, s.330; Derbend hakkında Yunan, Rus, Arap, Ermeni ve Fars kaynaklarında bilgiler mevcuttur. Şehir hakkında en geniş bilgiyi "Derbendname" adlı kaynak vermektedir. Bkz. HEYET, "Derbend", s.417; Tarih boyunca Derbent ismi değişik adlarla anılmıştır. Farslar, *Derbend-i Hazeran*, *Derbend*, Araplar *Bâbü'l Ebvâb*, bkz. W. Barthold, "Derbend", **İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1979, s.532; W. Barthold, **Sochinenia Tom III**, s.419; Ermeniler *Çor* diye adlandırmışlardır. Bkz. Erich Kettenhofen, "Darband", **Encyclopedia Iranica**, bkz. <https://iranicaonline.org/articles/darband-i-ancient-city>, 17.10.2022, 00:40; S. A. Muhammedoğlu, "Derbend", s.164; *Çor/Cor/Coł* tanımlaması Kafkas hakkında bilgi aktaran erken dönem Ermeni kaynaklarında Derbend'i nitelemek için sıklıkla kullanılmıştır. Bazı Ermeni kaynaklarında rastladığımız *Hun Kapısı* adlandırmaları da bulunur. XI. yüzyılda *Colay/Coray* gibi kayıtlarla karşımıza çıkan bu isim günümüzde Dağıstan lehçesinde *Churul/Chulli* olarak geçer ve yine Derbend'i ifade eder. Bkz. U. Üren, **Alan-As Meselesi**, s.96 vd; M. Bala, **Türk Albanya**, s.11; Bununla birlikte Ermeni kaynaklarında Aras boyuna Türkçe *Eraskh-a-*

Şamahı⁶³ birinci grup veya büyük şehirler arasında belirtilmişlerdir.⁶⁴ Gebele/Kabele (Gurtgaşen)⁶⁵ ve Şeki⁶⁶ şehirleri de ikinci grup yani meşhur şehirler olarak sayılmıştır.⁶⁷

cor denildiği bilgisi de bulunur. Bkz. Fahrettin Kırzioğlu, “Gence-Karabağ/Aran ve Şirvan’dan Oluşan Kuzey-Azerbaycan’da İslam Fethi Öncesi Türklüğü Tanıtan, Albanlar Tarihi”, **XI. Türk Tarih Kongresi Ankara 05-09 Eylül 1990 Kongreye Sunulan Bildiriler II**, Ankara 1994, s.630; Ruslar genel anlamda *Derbent* yazmakla birlikte bazende *Jelesnaya Vrata* diye ifade ederler. Bkz. W. Barthold, **Sochinenia Tom III**, s.419; Arap fetihlerinden önce bu bölgeye yerleşmiş olan Türkler ise *Temur Kapı/Demir Kapı* adını vermişlerdir. Bkz. S. A. Muhammedoğlu, “*Derbent*”, s.164; Oktay Özgül, Nezahat Ceylan, “*Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)*”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi IV/XIII**, 2017, s.38; Demir Kapı adı, Dede Korkut kitabının muhtelif yerlerinde de “*Derbent Geçidi*” ile bağlantılı olarak geçer. Bununla ilgili örnek verecek olursak, Kam Püre’nin oğlu Bamsı Beyrek destanında; “*Demir Kapı Derbendindeki demir kapıyı tepip alan, altmış tutam alaca mızrağının ucunda er böğürten, Kıyan Selçük oğlu Deli Dundar dört nala yetişti.*” denilmektedir. Bkz. M. Ergin, **Dede Korkut**, s.53; Hatta Alman İmparatorluğu’nun Moskova ve İran elçisi seyyah Adam Olearius 1638 yılında “*İmam Korkut*” diye andığı Dede Korkut’un mezarının Derbend şehrinde olduğunu söyler. Bkz. E. İsmayılov, **Şirvanşahlar**, s.35; Bu geçide bazen *Alan Geçidi* veya *Hun Kapısı* adlandırması da yapılmıştır. Buraya Hun, Avar, Hazar boyları başta olmak üzere özellikle Batı Türklerinin bölgeye yaptıkları akınlara geçit vermemesinden dolayı “*Temir Kapıg-Demir Kapı*” adı verilmiştir. Zira Demir Kapı, kaynaklarda Türklerin batı sınırı olarak vurgulanmıştır. Zaten tarihi süreç içerisinde İskitler, Hunlar, Alanlar, Sabirler ve Hazarlar Kafkasya ile Ön Asya’ya geçmek için Derbend geçidini kullanmışlardır. M.Ö. I. binyıldan itibaren Kimmer-İskit ve Sarmat kavimlerinin buranın etno kültürel yapısında etkili oldukları bilinmektedir. Bkz. İ. Durmuş, **İskitler**, s.54 vd; İ. Durmuş, **Sarmatlar**, s.51 vd; Onları takip eden süreçte bölgedeki Hun varlığı da aşikârdır. Derbent ve civarının erken dönem Türk göçleri ile beslenmesi, Hunlar’ın bölgeye gelişi ile başlamıştır. Bkz. Lev Nikoleyevič Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, (çev. A. Batur), İstanbul 2000, s169 vd; A. Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun**, s.45; M.S. 515’ten sonra Derbent havalisine yerleşen bir diğer Türk boyu da Sabirler olmuştur. Yaklaşık 40-50 yıl boyunca bölgeye akınlar düzenleyen Sabirler, daha sonra Apşeron, Şabran ve Mugan bölgesine yerleşmişlerdir. Bkz. Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1993, s.77 vd

⁶¹ İskit sanatı, Güney Kafkasya’da ve bu bölgede yer alan Mingçeçevir’de yoğun bir şekilde görülmektedir. Mingçeçevir’de arkeolojik kazılarda İskit tipi ok uçları, tunç aynalar çıkarılmıştır. Bkz. Bahtiyar Tuncay, **Sakaların Tarihi**, Bakü 2009, s.140 vd; Bu kazılarda yüzük mühürlerin üstünde, sivri külah giyim tarzını gösteren motifler de tespit edilmiştir ki, bütün bunlar İskitlerin bu bölgede yaşadıklarını göstermektedir. Bkz. Kabil Eliyev, **Kafkaz Tarihi**, Bakü 2009, s.85.

⁶² Şirvan yerleşiminin, kaynaklarda vilayet mi, coğrafi bölge mi yoksa bir şehir mi olduğu tartışma konusu olmuştur. “*Eski dönemlerde Albanya veya Arran’ın bir kısmını teşkil eden ve halk arasında Ahvan diye adlandırılan Şirvan Kür nehri, Kafkas sıradağları ve Alazan çayı arasında yer alır. Kaynaklarda Şervân veya Şâberân/Şâburân şeklinde de yazılır. Eski haritalarda Cambisena olarak belirtilmesinden dolayı Strabon bu ada dayanıp buraya “Susuz il” adını vermektedir. Bunun sebebi Şirvan’ın batı kısmının susuz, dağlık ve kayalık bir yer olmasıdır.*” Geniş bilgi için bkz. Mustafa Aydın, “*Şirvan*”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXIX**, İstanbul 2010, s.204; VII. yüzyıl Ermeni coğrafyacılar, Şirvan bölgesinde, Şirvan, Hsran, Derbend, Tevespar, Heçmatak, Henok, Henuki, İjamah, Bakan ve Maskut gibi şehirlerin olduğunu ifade etmişlerdir. Bkz., S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.31; Derbendname adlı eserde, Hazar-Arap savaşları sırasında Şirvan şehrinden de bahsedilir. Bkz. **TARİHİ DERBEND-NAME**, (pod redeaktsiyu, M. A. Avarskiy), Tiflis 1898, s.71 vd; Arap coğrafyacılar, eserlerinde Şirvan hakkında bilgiler bulunmakla birlikte çizdikleri haritalarda da şehir olarak geçmektedir. Bkz. İBN HAVKAL, **Geography**, s.160 vd, 185

⁶³ Azerbaycan’ın kadim payitaht şehirlerinin en zengin ve önemlilerinden biri de Şamahı’dır. Burası Şirvan bölgesinin ticarî merkezi ve en eski şehirdir. Geniş bilgi için bkz. BELÂZURÎ, **Fütûh**, s.241; C. Mürselov, **Şirvan Tarihi**, s.25; M. Paşayeva, “*Azerbaycan Türkleri*”, s.2512; S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.45, 121-123; Z. Bünyadov, **Azerbaycan**, s.145 vd.

⁶⁴ C. Mürselov, **Şirvan Tarihi**, s.28.

⁶⁵ Albanya’nın eski şehirlerinden birisidir. Bkz. Zeki Velidi Togan, “*Azerbaycanın Tarihi Coğrafyası III*”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi (1-36. Sayılar) I/3**, Ankara 2008, s.127.

Bu taksimatın içerisinde yer almayan Apşeron⁶⁸ ve Gobustan arazilerinin çoğunu kapsayan Bakü⁶⁹ ve Şabran/Şaberan⁷⁰ şehirleri de diğer önemli Şirvanşah şehirlerindendir.

⁶⁶ Güney Kafkasya'nın doğu kesiminde ve Şirvanşah şehirleri arasında yer alan Şeki'nin tarihi-coğrafyası ve Kimmer-İskit-Saka boyları ile ilişkisi hakkında geniş bilgi için bkz. İ. Tellioğlu, "Kimmer ve İskit Göçleri", s.243 vd; C. Edmund Bosworth, "Şakki", *Encyclopedia Iranica*, <https://iranicaonline.org/articles/sakki-distric>, 15.10.2022, 23: 27; M. Paşayeva, "Azerbaycan Türkleri", s.2507 vd; Anar Azizov, "Şeki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXVIII*, İstanbul 2010, s.492.

⁶⁷ Naile Velihanlı, *IX-XII. Asır Arap Coğrafyası ve Seyyahların Azerbaycan Hakkında*, Bakü 1974, s.36.

⁶⁸ Apşeron, Azerbaycan'da Hazar Denizi'ne doğru 60 km kadar uzanan bir yarımada. Bölgede "Apşeron" adını taşıyan bir rayon da bulunmaktadır. Bkz., Yüksel Sayan, "Azerbaycan'da Apşeron Savunma Yapıları", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi XVI/1*, İzmir 2016, s.44.

⁶⁹ Bakü şehrinin adı ilk defa V-VIII. yüzyıl kaynaklarında "*Bagavan, Atli (Atşi) Bagavan*" veya "*Atşi Baguan*" gibi adlarla ifade edilmiştir. Bu adlar esasen Ermeni kaynaklarında geçmiştir. Bkz. MOVSES HORENATSİ, *İstoriya Armeni*, (pervod, G. Sarkisyan, redaktor, S. Arevşatyan), Ayastan 1990, s.123; Zira Rus tarihçi K. P. Patkanov'da *Bagavan* kelimesi ile Bakü'nün kastedildiğini belirtmektedir. Bkz. S. Aşurbeyli, *Şirvanşahlar*, s.34 vd; X. yüzyıl İslam coğrafyacılarının eserlerinde de, Bakü adına, Baküh, Bakuh ve Baküye şekillerinde rastlanmaktadır. Bazı eski kaynaklarda bu ismin aslında Farsça Badkübe olduğu ve *rüzgarın döğdüğü yer* anlamını taşıdığı ileri sürülmekte ise de bu görüş ilim adamları tarafından kabul edilmemektedir. Bkz. Davut Dursun, "*Bakü*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi IV*, İstanbul 1991, s.550; Barthold, rüzgarın döğdüğü yer adını vermeleri ve Bakü'nün Hüsrev Anuşirvan tarafından inşa edildiğine dair rivayetlerin sonradan uydurulduğunu bildirmektedir. Bkz. Mirza Bala, "*Bakü*", *İslam Ansiklopedisi II*, İstanbul 1979, s.259; Antik dönem Yunan ve Latin müelliflerinin eserlerinde ise Bakü adına denk gelinmez. Bkz. Zeki Velidi Togan, "*Azerbaycan Tarihi Coğrafyası II*", *Azerbaycan Yurt Bilgisi (1-36. Sayılar) I/2*, Ankara 2008, s.69 vd. Bakü, kuzeyinde Derbend geçidi, doğusunda Hazar Denizi, güneyinde Mugan toprakları ve batısında Şamahı şehriyle çevrili yerdir. Bakü, Hazar'dan doğu-batı Şirvan düzlüklerine kadar uzanmaktadır. Bkz. C. Mürselov, *Şirvan Tarihi*, s.37; Bakü ve çevresinde yapılan arkeolojik kazılarda önemli ölçüde Türk izlerine rastlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, Feridun Şenol, "*Azerbaycan'ın Gözbebeği Bakü Şehrine Genel Bir Bakış (Eski Çağlardan Orta Çağ'ın Sonuna Kadar)*", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi II/3*, (Prof. Dr. Mustafa Kafalı Özel Sayısı, (ed. Ü. Bulduk, S. Y. Gömeç), İspata 2020, s.88; Konu ile ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz., M. Paşayeva, "Azerbaycan Türkleri", s.2506; Qabil Əliyev, *Qafqaz Tarixi (Ən Qədim Çağlardan XVIII Əsrin Sonunadək) I Hissə*, Bakü 2009, s.67 vd; Afaq Rüstəmov, "*Azerbaycan'da Tarihə Kimliğin və Dilin Gelişim Süreçləri*", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi S.2*, Ankara 2009, s.114; Bu görüşle ilgili olarak Kutiler, Lullubiler, Massagetler, Kaslar, Subiler, Turukkilər gibi kavimlerin Türk kökenli oldukları iddiası da vardır ki bunlar Bakü çevresinde yaşamışlardır. Geniş bilgi için bkz. M. Paşayeva, "Azerbaycan Türkleri", s.2506 vd; Ekrem Memiş, *Eskiçağ'da Türkler*, Konya 2005, s.62 vd; Muhammet Kemaloğlu, "*Lulubi Etnoniminin Kökeni*", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi S. 9*, Gümüşhane 2014, s.236 vd; İlhami Durmuş, "*Massagetler*", *Bilgi S.3*, Ankara 1996, s.87; Veciye Hatipoğlu, "*Türk Tarihi'nin Başlangıcı*", *Türkoloji Dergisi VIII/1*, Ankara 1979, s.29; Firidun Ağasioğlu, "*Türkler Asur Yazılarında*", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi S.10*, Ankara 2000, s.459 vd; Bakü, XII. yüzyıldan itibaren Şirvanşahların hâkimiyetine girmiş ve uzun bir dönem onların başkenti olmuştur. XIII ve XIV. yüzyıllarda Moğollar'ın işgaline uğrayan Bakü XV. yüzyılın başında yeniden Şirvanşahlar'ın başkenti olmuş ve yüzyılın sonuna kadar bu durumunu sürdürmüştür. Geniş bilgi için bkz. D. Dursun, "*Bakü*", s.550 vd.

⁷⁰ Şabran/Şaberan şehrinin ilk sahiplerinin Sabir/Sabar Türkleri olduğu ileri sürülür. Özellikle Hunlar, IV. yüzyılda Azerbaycan'ın Hazar kıyı bölgesinin askeri ve siyasi olaylarında önemli rol oynamışlardır. V-VI. yüzyıllarda ise Sabirler akınları neticesinde bölgedeki Türk varlığı daha da güçlendi. Özellikle VI. yüzyılın ilk yarısından sonra Sabirlerin Şabran'da etkin oldukları bilinmektedir. Şehrin harabelerinde yapılan kazılar neticesinde en eski kültür tabakası, V-VI yüzyıllara tarihlenmektedir. Bu tarih Sabirlerin Azerbaycan'a göç ettiği döneme denk gelmektedir. Şabran'ın eski bir Türk şehri



olmasına Firdevsi'nin Şehname adlı eseri de işaret etmektedir. Bu eserde, Pershükümdarının Turan'da zindanda kaldığı ve bahadır Rüstem'in onu kurtardığı bilgisi bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz., FİRDEVSİ, **Şark İslam Klasikleri Şehname IV**, (çev. N. Lugal), İstanbul 1994, s.421; Bununla birlikte, XIII. yüzyıl yazarı Zekeriyâ Kazvini ve XV. yüzyıl coğrafyacısı Abdürreşid Baküvi de, Pers hükümdarı Bican'ın Türk hükümdarı Afrasiyab tarafından zindanda saklandığı kuyunun Şabran şehrinde olduğunu anlatırlar. Kazvini, "*Şabran, Bab el-Ebvab nahiyesinde küçük bir şehirdir, burada Bican kuyusu var; bu kuyu çok derindir. Türk hükümdarı Afrasiyab, İran hükümdarı Bican'ı mağlup etti; onu öldürmedi. Bican'dan çok azap, eziyet çektiği için zincirletip hapsetti ve bu kuyuya attı. Kuyunun ağzına kaya parçası koydu. Bahadır Rüstem gizlice buraya geldi; kuyunun ağzındaki taşı kaldırarak onu kurtardı ve Farsların ülkesine götürdü.*" demektedir. Bkz. Tarik Dostiyev, "*Kafkaslardaki Eski Türk Şehri Şabran*", **Karadeniz Araştırmaları I**, (ed. O. Karatay), Çorum 2004, s.11 vd; Yazılı kaynaklarda Şabran, Şabaran, Şabiran, Şaberan, Şaburan, Şaporan şeklinde geçen bu ad, Dîvânu Lûgat'it-Türk'de Sapran/Sepren, Sabran şeklinde kayıtlıdır. Bkz. KAŞGARLI MAHMUD, **Dîvanü Lûgat-it Türk**, s.436; KAŞGARLI MAHMUD, **Dîvânu Lûgâti't- Türk**, (çev. A. B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu), Ankara 2015, s.189; Etimolojik olarak Şabran adı, Sabir veya Suvar boy adına bağlanmaktadır. Bkz.T. Dostiyev, "*Şabran*", s.12, 18 vd.

1. BÖLÜM

İLİŞKİLER ÖNCESİ ŞİRVANŞAHLAR VE GÜRCÜLER

1.1. KURULUŞTAN MEZİDİ İKTİDARININ SONUNA KADAR ŞİRVANŞAHLAR

Kaynaklarda ilk Şirvanşah yöneticilerinin isimleri ve faaliyetleri hakkında bilgiler sınırlıdır. Buna rağmen Şirvanşahlar Devleti'nin tarihi genel olarak VI. yüzyılın ilk çeyreğinde başlatılır.¹

Tarih camiasında kimi araştırmacılarca Şirvanşahlar'ın hâkimiyetinin ilk yıllarına dair etraflı bilginin Münecimbaşı'nın XVII. yüzyıla ait olan eserinde verildiği kabul edilir.² Minorsky ise, Münecimbaşı'nın kayıtlarından da bahsettiği, Şirvan ve Derbend'in Tarihi adlı eserinde Şirvanşahlar'ın, 4 hanedanı hakkında bilgi verir ve Şirvan adının *şar*, *şirr*, *şiyr* kelimelerinden türediğini bilirterek Sasanilerle ilişkisine dikkat çeker.³ Pahomov'a göre, Sâsânîler döneminde Şirvan'ı Şirvanşahlar sülalesi değil Sâsânî hükümdarlarının tayin ettikleri idareciler yönetiyordu.⁴

Zeyneloğlu Cihangir, Sasanilerin, Şirvanşahlar'la anlaşarak kuzeyden gerçekleşecek Hazar akınlarına karşı kendilerine destek sağlamaya çalıştıklarını ve buna mütenasip anlaşma gereği Sasanilerin Şirvanşah hanedanının da içlerinde bulunduğu yerli sülalelere hediyeler, sancaklar gönderip ödüllendirdiklerini onlarında bu sancaklara istinaden çeşitli isimlerle anıldığını kaydetmektedir.⁵

Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti* adlı eserinde, tarihi süreç içerisinde Şirvanşah coğrafyasına Türklerin yerleştiğini ve nüfuz ettiklerini hatta Azerbaycan'da birçok yer

¹ Bununla ilgili olarak, Zeyneloğlu Cihangir'e göre, M. Dorn 532 yılında bölgede Şirvanşah adlı bir hükümdarın halkı yönettiğini belirterek şöyle demiştir. “*Şirvan ülkesinin ilk hükümdarı Şirvanşah ismini taşıyan bu zattır ve sonradan bunun ismi ahfadına lâkap olarak geçmiştir.*” Bkz. ZEYNELOĞLU CİHANGİR, *Şirvanşahlar Yurdu*, İstanbul 1931, s.44 vd; Bosworth, Arap asıllı olduklarını ancak Fars coğrafyasında yaşadıkları için Farslaştıklarını iddia eder. Fakat burada Sasaniler dönemi Şirvanşahlarına yeterince değinmez bkz. Clifford Edmund Bosworth, “*Šervānšāhs (Šarvānšāhs)*”, *Encyclopedia Iranica*, bkz. <https://iranicaonline.org/articles/servansahs>, 17.10.2022, 00:30

² Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Dövləti VI-XVI Əsrlər*, (çev. A. Bağirov, E. Məmmədyarova), Bakü 2006, s.51.

³ V. F. Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vekov*, Moskva 1963, s.15 vd, 34 vd.

⁴ Ye. A. Pahomov, *Kratkiy Kurs İstorii Azerbaycana s Prilojeniyem Ekskursu po İstorii Şirvanşahov XI-XIV vv.*, Bakü 1923, s.25.

⁵ ZEYNELOĞLU CİHANGİR, *Şirvanşahlar*, s.44.

adının Türk kavimlerinin mirası olduğunu ifade eder.⁶ Bunun yanı sıra, Aşurbeyli çalışmasının ilerleyen bölümlerinde ise, Şirvanşahların Sasaniler döneminde ortaya çıktığını ve Sasani kökenli olduklarını söylemektedir.⁷ Mizgin Uruç ise tezinde Şirvan adının kökenini Anuşirvan'a bağlamaktadır.⁸ Yine Elnur İsmayilov'un tezinde de, ilk Şirvanşahların kökeni Sasanilere dayandırılmıştır.⁹ İsmail Mehmetov, Şirvan'da Türk nüfusunun etkin olduğunu açıklamakta, fakat ilk Şirvanşahların Sasanilerle akraba olduğunu yeterince delil göstermeden kabul etmektedir.¹⁰ Mehmet Şerifli'ye göre, Sasani hükümdarlarından Cemşid'in hakimiyeti yıllarında (497-499) Şirvanşahlar hanedanı Şirvan'da resmen hakim olmuş ve böylece Şirvanşahlar ilk defa tarih sahnesine çıkmıştır.¹¹

Şirvanşahlar hakkında bilgilere, IX-XI. yüzyıl Arap kaynaklarında da rast gelinmektedir. IX-X. yüzyıl Arap müellifi Mesudi eserinin Bab el-Ebvâb (Derbent) ve Şirvanşahlar hakkında bilgi verdiği bölümünde;

“Anuşirvan, Bab el-Ebvâb denilen bu şehri ve karada, denizde ve dağ üzerinde yer alan suru kurduktan sonra oraya çeşitli halklar ve gümüşteler yerleştirdi. Her birine bir mevki, derece ve ünvan verdi ve Ardeşir b. Babek'in daha önce Horasan valilerini tayin ettiğinde yaptığı gibi, her birine bir imtiyaz tanıdı. Anuşirvan'ın İslamiyeti müteakiben bu bölgelerde ve yerleşim birimlerinde görevlendirdiği meliklerden birisi, adına izafeten Şirvan denilen ülkenin hükümdarı Şirvanşah'dı. Bu ülkede ondan sonra gelen tüm hükümdarlara Şirvanşah denildi. Onun ülkesinin uzunluğu o sıralar, yani 332'de (943-44) yaklaşık bir aylık yoldu. Çünkü o, Anuşirvan'ın kendisine vermediği yerleri de zapt etmiş ve ülkesine katmıştı. Melik, kitabımızda verilen tarihte Müslümandı. Doğrusunu Allah bilir. Adı Muhammed b. Yezid'dir. Behram Gur'un soyundandır ve nesebinde ihtilaf yoktur. Serir meliki de Behram Gur'un soyundandır. Aynı şekilde bu sıralarda (kitabta verilen tarihte) Horasan hâkimi de İsmail b. Ahmed'in

⁶ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.23 vd.

⁷ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.52 vd.

⁸ Mizgin Uruç, **Şirvanşahlar (VI. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)**, Kars 2015, s.2, 7, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁹ Bkz. E. İsmayilov, **Şirvanşahlar Devleti**, s.62,

¹⁰ İsmail Mehmetov, **Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi**, (haz. E. N. Necef, Ş. Necefov), İstanbul 2009, s.208.

¹¹ E. İsmayilov, **Şirvanşahlar Devleti**, s.58.

oğullarındandır. İsmail'in ise Behram Gur'un soyundan olduğunda ihtilaf yoktur. İşte Şirvanşah olan bu Muhammed b. Yezid, Ensar'dan olan damadı Abdullah b. Hişam'ın ölümünden sonra Bab el-Ebvâb'ın hâkimi oldu. Şehirde Bab el-Ebvâb kalesi vardı. Mesleme b. Abdulmelik ve diğer Müslüman emîrler bir müddet önce buralarda epey dolaştıktan sonra şehre girdiler."¹²

Kaydını paylaşarak, Şirvanşahlar'ın Sasani hükümdarı Behram Gur'un akrabası olduğunu belirtmiştir.¹³ Bu bahisten yaralanan araştırmacılar ise, Şirvanşahlar'ı Sasani soyuna bağlamaktadırlar.¹⁴ Fakat Mesudi'nin bu kayıtlarının sağlamasını yaptığımızda durum farklılık arz etmektedir. Birincisi, Mesudi kayıtlarında Derbend surlarını Anuşirvan'ın yaptırdığını zikretmiş olmakla birlikte eserinin ilerleyen bölümlerinde;

"Kisra Kubad b. Firuz ki Kisra Anuşirvan'ın babasıdır, kurduğu acaip binalarla ilgili haberler arasında bu Bab (el-Ebvab) konusunda pek çok haber vardır. Bab, şehrin eğiminde taştan yapılmıştır. Şirvan topraklarında yapılan duvara "Sur et-tin", Berdaa'ya doğru uzanan taş sura da "el-Bermekî" denilir."¹⁵

Biçiminde, önceki kaydına pek de uymayan bir bilgiyi paylaşmaktadır. Ayrıca arkeolojik verilerde Sasanilerden çok daha önce Derbend Surlarının varlığını kanıtlamıştır. Sasaniler bu eski yapıların üzerine yeni bir sur yapmış olmalıdır.¹⁶ İkincisi Mesudi eserinde Şirvanşah'ın adını ifade ederek bundan sonra gelen bütün hükümdarlara Şirvanşah denildi, diye kaydetmektedir ki adını zikrettiği Şirvanşah hükümdarı Mezidi/Mezyedi hanedanının 10. sıradaki yöneticisidir. Zira Mesudi İslami dönemdeki

¹² MESUDİ, **Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, (çev. A. Batur), İstanbul 2004, s.66.

¹³ MESUDİ, **Murûc Ez-Zeheb**, s.66; Yazid ibn Mazyad al-Şaybani'nin Şirvan ve Arran ile Derbend taraflarını idare eden ahfadı, kendilerinin eski Sasanilerden gelme bir hanedan olduğunu iddia ederek, bir de şecere uydurmuşlardır. Maveraünnehr'de Samanilerin sahte şecereleri gibi, bu Şaybani Şirvanşahların şeceresini de, Mas'udi ve al-Biruni gibi büyük alimlerin mevsuk bir hakikat gibi telakki etmişlerdir. Bkz. Zeki Velidi Togan, *"Azerbaycan"*, **İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1979, s.97

¹⁴ Mesudi'nin bu kaydını, Sara Aşurbeyli Nuşirevan'ın Berde ülkesinde İslam toprakları ile sınır olan bu yerlere tayin ettiği hükümdarlara Şirvanşah, onların memleketine ise Şirvan denildiğini ifade etmektedir. Bkz. S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.54 vd; Halbuki Mesudi'nin eserindeki kayıt bu minvalde değildir. Zira biz yukarıda bu kaydın doğru biçimini paylaştık.

¹⁵ MESUDİ, **Murûc Ez-Zeheb**, s.101.

¹⁶ Bölgede, M.Ö VI-V yüzyıllara ait eserler keşfedilmiştir. Bkz., T. A. Kuliyeve, *"İz İstorii Monetnovo Dvora Derbenta"*, **Arheologičeskiye Vesti 24**, (glavnyy redaktor, akademik RAN V. L. Yanin), Sankt-Peterburg 2018, s.169

Şirvanşahlar hakkında bilgi paylaşmaktadır. Bizce bu konu araştırmacılar tarafından ayrıntılı bir şekilde yeniden ele alınmalıdır.

Diğer bir Arap kaynağı olan Belazuri'nin eserinde geçen;

“Nuşirvan, bazı beylikler ihdas etti ve bazı kimseleri, ayrı ayrı bölgelerin emiri yaptı. Bunlardan biri Hakanu'l-Cebel (Dağ Hakanı) olup es-Serîr şehri emiri idi ve kendisine Vehrârânşah denilirdi. Diğeri Filan şehri emiri Fîlanşah¹⁷; bir başkası el-Lekz şehri emiri Taberseranşah olup kendisine Cürşanşah denilirdi. Bir diğeri Maskat emiri olup onun memleketi daha sonra elinden alındı. Yine bu emirlerden Liran emiri Lîranşah; Şervan emiri Şervanşah idi.”¹⁸

İfadelerinden ise Şirvanşahların Anuşirvan tarafından iş başına getirildiği fikri doğmuştur. İlk Şirvanşahlar, V-VI. yüzyıllarda kuzeyden Kafkasya'ya ve Şirvan'a akın yapan Türk aşiretlerine karşı dağ geçitlerini koruyorlardı.¹⁹ Sasaniler, Kuzeyden gerçekleşen Türk akınlarından korunmak için Albanya bölgesindeki yerli hanedanlarla anlaşma yapmak zorunda kalmıştı. Bu yüzden Şirvanşahlar bu tarihlerde Sasaniler için önemli bir konumdaydı.²⁰ Sara Aşurbeyli, VI. yüzyılın sonlarına doğru Albanya ve Arran'da²¹ Sasani menşeli Mehraniler'in iş başına geldiğini ve bu sülalenin hakimiyette

¹⁷ Mesudi, Gürcistan'dan sonra Serir (Avar) ülkesinin bulunduğunu ve bunların Krallarına Filanşah denildiğini kaydetmiştir. Bkz. MESUDÎ, **Murûc Ez-Zeheb**, s.85; Kaynaklarda Serir yani Avar hükümdarının unvanı olarak geçen Filanşah, Çin kaynaklarında geçen Fulin'e dayanmaktadır. Zira bu isim Orhun Abidelerinde geçen ve Avarlara dayandırılan Apurim ile aynileştirilmektedir. Geniş bilgi için bkz., Bahaeddin Ögel, “Göktürk Yazıtlarının «Apurim» Lari ve «Fu-Lin» Problemi”, **Belleten IX/33**, Ankara 1945, s.63 vd; Sevda Süleymanova, “Kafkasya Honları”, **XV. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler II (Orta Asya-Kafkasya Tarihi)**, Ankara 2010, s.257 vd; Sevda A. Süleymanova, “Kafkasya ve Avarlar”, **Türkler II**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.677 vd; Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, İstanbul 2009, s.8, 34.

¹⁸ AHMED b. YAHYA EL-BELÂZURÎ, **Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihi)**, (çev. M. Fayda), İstanbul 2013, s.227.

¹⁹ Sara Aşurbeyli, “Şirvanşahlar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXIX**, İstanbul 2010, s.211.

²⁰ Bu dönemlere tesadüf eden Sabir egemenliği de mevcut idi ki Sabirler, 527 yılına kadar Şirvan ve Arran'ın hakimi sıfatıyla bulunuyorlardı. Sabir yöneticisi Ambazuk'tan sonra yerine geçen yöneticileri Azerbaycan'da Sasani hükümdarı Kubat ile anlaşarak Bizans'a karşı mücadele etmişlerdi. Bu olaylar 508 yılından sonraya tesadüf etmektedir. Çünkü Ambazuk 508 yılında Kubat ile savaşmıştı. Bkz. Z. V. Togan, “Azerbaycan”, s.99

²¹ Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan Arran'ın kuzeyinde Sirvan ve Seki, güneyinde irminiye ve Azerbaycan, güneydoğusunda ise Mugan vardır. Eski Yunan ve Romalılar devrinde Albania adı verilen bölge Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Arran (Erran) adını almıştır. İslam coğrafyacıları başlangıçta kelimeye Arapça görünümü vermek için er-Ran şeklinde kaydettikleri bölgeye iki nehir arasında yer aldığı için Beyne'n-nehreyn de demişlerdir. İslam öncesi devirde Kafkas Albaniası'nın merkezini teşkil eden Arran aslında bütün Doğu Trans Kafkasya'yı içine alır. III. yüzyıla kadar bölgenin merkezi, Karasu'nun iki kolunun birleştiği yerde kurulmuş olan Kabele idi. VI. yüzyılda ise Sasani Hükümdan I. Kubad'ın Hunlara karşı tahkim ettiği Berdea şehri merkez oldu.

olduğu sırada Şirvan'da da Şirvanşahlar sülalesi hakimiyet tesis ettiğini ve Sasaniler ile akraba olduklarını bildirmektedir.²² İsmail Mehmetov ise Albanya'daki Mehraniler'i Sasani kökenli kabul etmektedir. Mehraniler'in menşeyini açıklamaya çalışırken soylarını Mehr'e dayandırır. II. Hüsrev döneminde, Mehraniler'in²³ kurucusu Mehr'in, başarısız olması üzerine, öldürülmek korkusuyla, ailesini de yanına alarak 30 bin kişilik bir güçle Türk (Hun) hükümdarına²⁴ sığınmak amacıyla Albanya'ya yöneldiğini²⁵ fakat Mehr'in, Albanya'nın Girdiman şehrinde bulunduğu sırada, II. Hüsrev'in kendisini affettiği haberini alması üzerine bölgede yerleşerek Mehrani hanedanını kurduğunu²⁶ iddia etmektedir.²⁷ Genelde araştırmacılar, ilk Şirvanşah hanedanını Mehrani olarak adlandırırlar. Tam da burada birkaç problemle karşılaşmaktayız. Zira yapılan çalışmalarda çelişki uyandıracak biçimde aynı dönemde aynı bölgede iki farklı Mehrani siyasi teşekkülünden bahsedilmektedir. Tabi bu çalışmalarda diğer bir tezat durum ise, iki farklı hanedan olarak belirtilen Mehraniler'in hükümdar isimlerinin benzer olması ve aynı şekilde ilk Şirvanşah hanedanı hükümdarlarından bazılarının da bu hanedanın mensuplarıyla özdeşleştirilmeye çalışılması konusudur. İlk olarak, iki farklı Mehrani hanedanı olduğu iddiası bizce pek mümkün değildir. Zira kaynaklarda

Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Arran", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.394.

²² S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.53 vd.

²³ Kalankatlı Moses, Mihraniler hanedanı hükümdarlarını, Mehr, Aramel, Vard, Cesur Vardan, Vard, Varasman, Varas-Grigor, Varas-Peroz (Firuz), Cavaşir (Çuvaşir), yezid-Hüsrev ve Varasman olarak aktarmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. KALANKATLI MOSES, **Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler**, (çev. Z. Bünyadaov, Y. Gedikli), İstanbul 2006, s.158 vd.

²⁴ Burada geçen Hun hükümdarı Hazar hükümdarıdır. Bkz. KALANKATLI MOSES, **Alban Tarihi**, s.157.

²⁵ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Ösrlər**, Bakü 2007, s.75.

²⁶ Bu olayın, "Onun Armayel adlı bir oğlu vardı. Armayel'in Vard adlı bir oğlu dünyaya geldi. Vard'ın Girdiman kalesini 3 yıl zarfında yapan Cesur Vardan adlı oğlu dünyaya geldi. O, yüreğindeki vefasızlık duygusuyla haklarında yukarıda, tarihimizde yazdığımız kadim yerli Aranşahlar'ı güya misafirliğe davet etti. Onlar için ölüm yemeği hazırlayıp kendi kanlarıyla birlikte onlara yedirtti. Onlardan 60'ının başlarını vurdurup yalnız birini, kendi akrabasının kızının kocasını, Aranşah Zermehr'i sağ bıraktı. Böylece onlar Albanya'ya hakim oldular ve ilave olarak vahşi Kafkas kabilelerini de kendilerine tâbi ettiler. Vardan skûnet içinde hüküm sürüp öldü." şeklinde tasviri için bkz., KALANKATLI MOSES, **Alban Tarihi**, s.158 vd.

²⁷ İ. Mehmetov, **Türk Kafkası**, s.128 vd; Yine yazar, bu konuyla ilgili bölümde gözden kaçırmamamız gereken, Sasani hanedanında Behram'ın soyundan gelenlerin Orta Asya'da Samaniler devletini kurduğu iddiasını da ileri sürmüştür. Bkz. İ. Mehmetov, **Türk Kafkası**, s.128 vd; Samaniler hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul 1968, s. 83; Erdoğan Merçil, "Sâmâni Devleti'nde Türkler'in Rolü", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi Tarih Dergisi S. 35 (Prof. Dr. Hakkı dursun Yıldız Hatıra Sayısı)**, (ed., M. Saray, E. Merçil, M. T. Tarhan, A. Donuk, K. Beydilli), İstanbul 1994, s.253 vd; V. V. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, (çev., H. D. Yıldız, Ankara 1990, s.10; Aydın Usta, "Sâmâniler", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXVI**, İstanbul 2009, s.64.

ilk Şirvanşahlar hanedanının ismi ile ilgilide bilgi bulunmamaktadır. İkinci hususa değinmeden önce şunu belirtmekte fayda görüyoruz. Kaynaklarda, İlk Şirvanşahlar hakkında bilgiler oldukça az olduğundan bunlara belirli bir ad vermenin de zor olduğu görüşündeyiz. Sara Aşurbeyli bu ilk Şirvanşahlar'ın kökenine dair ayrıntılı bilgi verememektir. Mizgin Uruç ise tezinde Müslümanlar kuzeye seferler düzenledikleri sırada Şirvan'ı Mehrani ailesinden Varaz Girigor'un idare ettiği iddiasını paylaşmaktadır.²⁸ Fakat bizce bu iddia tarihi gerçeklikle örtüşmemektedir. Zira Arap akınları zamanında Şirvan'da Şirvanşah Şehriyar'ın hükümdarlık ettiğini kaynaklardan ve yapılan çalışmalardan tespit edebiliyoruz.²⁹ İkincisi, Mihranilerin Albanya'daki siyasi varlığı beylik statüsündeydi. Zaten, Mihraniler Albanya'nın tamamında da hâkimiyet kuramamışlardı. Özellikle Çola/Çor/Derbend³⁰ ve Şirvan bölgesi Mihrani idaresini kabul etmemiş ve Hazarlarla birlikte hareket etmişlerdi.³¹ Bu haliyle ilk Şirvanşahlar'a Mehrani hanedanı adı verilmesi güçtür. Kaynaklara yansıdığı biçimiyle ilk Şirvanşah hükümdarlarından üç tanesinin adı tespit edilebilmektedir.

²⁸ M. Uruç, **Şirvanşahlar**, s.37, 39; Arap-Sasani savaşlarında Sasani saflarında Albanya Orduları başkomutanı görevinde buluna kişi Varas-Grigor değil Cavanşir'dir ki Şirvanşahlarla bir ilgisi yoktur. 637 yılında Kadissiyye savaşında göstermiş olduğu başarıdan dolayı Sasani hükümdarı III. Yezdagert'den "çetr, altın mızrak ve altın süslemeli zırhla" ödüllendirilerek paye almıştı. Bkz. KALANKATLI MOSES, **Alban Tarihi**, s.181; Z. Bünyadov, **Azerbaycan**, s.76; Abbas Gurbanov, **Abbâsiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132–232/750–847)**, Konya 2007, s.46, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

²⁹ ZEYNELOĞLU CİHANGİR, **Şirvanşahlar**, s.46.

³⁰ Türklükle ilişkisi olan Çor adının Derbend için kullanıldığı yönünde birçok çalışma vardır. Bkz.,İ. M. Yariyeva, "*Vstupitelboye Slova i Daklad Glavi Administratsii Gorodskovo Okruga (Gorod Derbent)*", **1700-letiyeye Prinyatiya Hristianstva v Derbente Kak Gasudarstvennoy Religii Kavkazskoy Alabanii Materialı Vserossiyskoy Naučno-Praktičeskoj Konferentsii (G. Derbent, 14-15 Noyabrya 2013 G.)**, Mahaçkala 2013, s.6 vd; A. A. Kudryavtsev, Ye. A. Kudryavtsev, "*Derbent v İstorii Rannevo Hristianstva na Severo-Vostoçnom i Vostoçnom Kavkaze*", **1700-letiyeye Prinyatiya Hristianstva v Derbente Kak Gasudarstvennoy Religii Kavkazskoy Alabanii Materialı Vserossiyskoy Naučno-Praktičeskoj Konferentsii (G. Derbent, 14-15 Noyabrya 2013 G.)**, Mahaçkala 2013, s.21, 23; G. A. Abduragimov, "*Kavkazskaya Albaniya – Pervaya Hristianskaya Strana na Kavkaze i Otrajeniye v Biblii Elementov Şumero-Gutiyskoy Duhovnoy Kulturi*", **1700-letiyeye Prinyatiya Hristianstva v Derbente Kak Gosudarstvennoy Religii Kavkazskoy Alabanii Materialı Bserossiyskoy Naučno-Praktičeskoj Konferentsii (G. Derbent, 14-15 Noyabr 2013 G.)**, Mahaçkala 2013, s.50; R. Mobili, "*Udini i Albanskaya Tserkov*", **1700-letiyeye Prinyatiya Hristianstva v Derbente Kak Gasudarstvennoy Religii Kavkazskoy Alabanii Materialı Vserossiyskoy Naučno-Praktičeskoj Konferentsii (G. Derbent, 14-15 Noyabrya 2013 G.)**, Mahaçkala 2013, s.96; M. Z. Saidova, "*İstorçeskiye Hroniki i İssledobaniya Dagestanskikh Avtorov o haçale Rasprostraneniya Hristianstva na Territrii Dagestana*", **1700-letiyeye Prinyatiya Hristianstva v Derbente Kak Gasudarstvennoy Religii Kavkazskoy Alabanii Materialı Vserossiyskoy Naučno-Praktičeskoj Konferentsii (G. Derbent, 14-15 Noyabrya 2013 G.)**, Mahaçkala 2013, s.104; Sevda Süleymanova, "*Kafkasya Honları*", XV. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler II (Orta Asya-Kafkasya Tarihi), Ankara 2010, s.268

³¹ İ. Mehmetov, **Türk Kafkası**, s.130.

1.1.1. Şirvanşah

Şirvanşahlar konusunda yaptığı ciddi çalışmalarla tanınan Dorn, bu Şirvanşah'ın, menşeiini Sasani kumandanı olan Behram Çubin'e bağlayarak, Şirvan ülkesinin ilk hükümdarı olduğunu kendisinden sonra gelen veliahtlarının bu adı lakap olarak kullandıklarını iddia etmiştir. Bu görüş, Zeyneloğlu Cihangir tarafından kabul edilmeyerek, Şirvanşah adının hükümdar ismi ve ilk hükümdarın unvanı da olmadığı savunulmuştur. Şirvanşah kısa zamanda hudutlarını genişleterek Derbent kalesini almıştı. 532 ile 579 tarihleri arasında olan bu olaylardan başka bu dönemle ilgili fazla bilgi yoktur.³²

1.1.2. Şehriyar

Yukarıda bahsettiğimiz Şirvanşah ölünce yerine kimlerin geçtiği malum değildir. Fakat Arapların 642 tarihinde akınları sırasında Şirvanşah Devleti'nin yöneticisi olarak, Şehriyar (Şehrizat) adında bir hükümdarın bulunduğunu tespit edebiliyoruz.³³ Hz. Ömer döneminde buraları fetheden Müslümanlar³⁴, İsfendiyar'ı esir aldıktan sonra Derbent üzerine hareket etmişlerdi. Şehriyar, Hazar³⁵, Alan akınlarını ancak kendilerinin durdurabileceklerini, vergilerinin kaldırılması şartıyla bu görevi üstleneceklerini bildirince Şirvanşahlar ve Araplar arasında antlaşma yapılmıştı. Dorn'a göre, Şirvanşahlar rakiplerini ya açıktan açığa tepeleyerek ya da siyaseten elde ederek kendi istiklallerini kurtarmayı başarmışlardı. Zira Sasaniler'e karşı uygulanan barış politikasının

³² ZEYNELOĞLU CİHANGİR, *Şirvanşahlar*, s.45 vd.

³³ ZEYNELOĞLU CİHANGİR, *Şirvanşahlar*, s.46; O zaman Şirvan hakimi olan Şehriyar kendilerini karşılayarak, Kafkas dağlarının kuzey kesiminde bulunan Hazar ismindeki Türk boylarının kendisinin hakimiyetini kabul etmeyerek, daimi surette huzursuzluk yarattıklarını ileri sürerek, bu Türk boylarını yok ettikleri veya kendisine bağlılıklarını sağladıkları an, bizzat Arapların hakimiyetini tanıyacağını belirtti. Teklifi başkumandan olan Saraka'ya bildirdi. Saraka teklifi Halife Ömer'e bildirerek uygun cevap almıştır. İşte bundan ötürü Şehriyar'a aman verildi. Bkz. Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979, s.19 vd.

³⁴ Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991, s.5 vd.

³⁵ Hazarlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İ. M. Artamonov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, (çev. A. Batur), İstanbul 2008, s.1 vd; D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, (çev. Z. Ay), İstanbul 2008, s.1 vd; Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, (çev. E. Mızrak), İstanbul 2006, s.1 vd; Osman Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Ankara 2016, s.1 vd; Osman Karatay, Turgut Demirtaş, *"Hazarlar"*, *Ortak Türk Tarihi II*, (ed., B. A. Gökdağ, O. Karatay, S. Gömeç), Ankara 2019, s.317 vd; Ahmet Taşağıl, *"Hazarlar"*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XVII*, İstanbul 1998, s.116 vd; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, s.30 vd; Hazar Devletinin iktisadi hakkında ayrıca bkz., Ali Ahmetbeyoğlu, *"Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları"*, *Belleten LXIX/254*, Ankara 2005, s.121 vd; M. G. Magomedov, *Obrazovaniye Hazarskovo Kaganata*, Moskva 1983, s.175vd.

aynısı Araplara karşı da uygulanmış ve vergilerden muaf olarak hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdi.³⁶

Şehriyar zamanında Derbent Şirvanşahlar'a aitti. Ancak Hz. Osman zamanında devam eden Hazar-Arap mücadeleleri sonucunda Derbent Arap ordularının merkezi haline gelmişti. Hazar-Arap mücadelelerinin yaşandığı zor şartlar altında bile Şirvanşahlar'ın hâkimiyetlerini devam ettirmiş olduklarını görüyoruz.³⁷ Bu tarihlerde Arap valilerinin daha ön plana çıktıklarını görmekteyiz. Coğrafya itibariyle merkezden uzak olmaları ve yerli hanedanların kendilerine örnek olmalarından dolayı hemen her şehirde bir vali bağımsızlık için fırsat kollamaya başlamıştır.³⁸ Şehriyar'dan sonra ilk Şirvanşah hanedanına ait hükümdarların adları hakkında kaynaklara pek fazla bilgi yansımamıştır.

1.1.3. Filanşah

Araplar'ın Şirvan'ı ele geçirdikleri sırada, yönetici olarak Filanşah adlı birisinin olduğu bilinmektedir. Fakat Filanşah'ın ilk Şirvanşah hanedanına mensup bir Şirvanşah mı, yoksa komşulukta bulunan Dağıstan beyliğinin yöneticisi Filanşah mı, bu durum tam olarak belli değildir. Bu kişi ile ilgili başka bir bilgi de bulunmamaktadır.³⁹

1.1.4. Şirvanşah Mezidi/Mezyedi İktidarının Tesisi

Konuya başlarken, IX-XI yüyılları arasına Şirvan ve çevresine hakimiyetlerini tarihlendirebileceğimiz Şirvanşah sülalesinin adı hakkında iki tanımlama bulunmaktadır. Birincisi Yezidi Şirvanşahlar'dır ki bunu Clifford Edmund Bosworth belirtir.⁴⁰ Bununla birlikte yine Clifford Edmund Bosworth ve W. Barthold ile birlikte *The Encyclopaedia of Islam*'da yazdıkları Şirvanşah maddesinde ise Mezidi ve Yezidi tanımlamasını birbirinin yerine kullanıyorlar.⁴¹ Konuyla ilgili diğer ve çoğunluğu

³⁶ ZEYNELOĞLU CİHANGİR, *Şirvanşahlar*, s.48.

³⁷ C. Gökçe, *Kafkasya*, s.20 vd.

³⁸ Arapların Azerbaycan'a gelmesinden sonra bölgenin isminde değişiklik zuhur etmiştir. Şimdiye kadar Albanya denildiği halde bundan sonra Arran denilmeye başlanmıştır. Ayrıca sınırları itibariyle Albanya ile aynı olan Arran'ın değişik anlamlara geldiği rivayet edilmektedir. Bkz. ZEYNELOĞLU CİHANGİR, *Şirvanşahlar*, s.52.

³⁹ ZEYNELOĞLU CİHANGİR, *Şirvanşahlar*, s.51.

⁴⁰ Clifford Edmund Bosworth, *The New Islamic Dynasties; A Chronological and Genealogical Manual*, (ed. Carole Hillenbrand), Edinburgh University Press 1996, s.140 vd; Clifford Edmund Bosworth, "Šervān (Šīrvān, Šarvān)", *Encyclopedia Iranica*, bkz. <https://iranicaonline.org/articles/servan>, 17.10.2022, 00:07

⁴¹ W. Barthold, Clifford Edmund Bosworth, "Šīrwān Shāh", *The Encyclopaedia of Islam Volume IX*, (ed. C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs and the Late G. Lecomte), Leiden Brill 1997, s.488.

oluşturan eserlerde ise Mezidi/Mezyedi yazım biçimine yer verilmektedir⁴² ki bizde bu sebepten ötürü çalışmamızda Mezidi adını kullandık. Şirvanşahların kurucusu olarak kabul edilen Yezid b. Mezid Eş-Şeybani, bir süre Abbasiler döneminde Sicistan valisi olarak görev yapmıştı. Daha sonra 786'da Ahlat'a vali olarak gönderilmişse de 2 yıl sonra bu görevine son verilmiş ve Berde'ye Emir olarak atanmıştı. Burada Şirvanşahların içişlerine karışmadan hanifenin elçisi sıfatı ile görevini yerine getiriyordu.⁴³ Yezid b. Mezid Eş-Şeybani, 794 yılında bölgede, Abbasi hâkimiyetine karşı çıkan bir isyanı bastırmasından dolayı, mükâfat olarak Azerbaycan, Şirvan ve Derbend eyaletleri idaresine verilerek hâkimiyet sahası genişlemişti. Yezid b. Mezid Eş-Şeybani 801 yılında öldüğünde Halid ve Muhammed adlarında iki oğlu bulunuyordu. Yezid b. Mezid Eş-Şeybani'den sonra bölgeye birçok vali tayin edilmişse de 819-820 yıllarında merkezde çıkan karışıklıklar sırasında başarılı olamamışlardı. Bu yüzden halife Me'mun tarafından Yezid b. Mezid Eş-Şeybani oğlu Halid 820 yılında Şirvan'a vali olarak atanmıştı.⁴⁴ Halid de bir süre sonra görevinde başarılı olamayınca, 836 yılında görevden azledilmiş ve yerine Emir Afşin getirilmişti. Fakat 842 yılında Tiflis valisinin isyanı dolayısıyla Şirvan'ın idaresi tekrar Halid b. Yezid'e tevdi edilmişti. Bu sırada Halid, Şirvan'a ulaşmadan vefat ettiği için büyük oğlu Mehmed babasının yerine göreve getirilmişti. Çok geçmeden 856-857 yıllarında halifenin de yardımıyla Azerbaycan ve çevresinin yönetimin ele geçirmişti. Mehmed zamanında memleketin idaresi ve Şirvan hâkimiyeti veliahtlarına mülk olacak şekilde düzenlenmişti. Böylece Mezidi Şirvanşahların temeli atılmış oldu.⁴⁵

1.1.4.1. İlk Mezidi Şirvanşah Hükümdarı Hişem (Haşim) bin Halid

Mehmed'in ölümünden sonra 861 yılına kadar kardeşi Hişem b. Halid'de Şirvan valisi olarak aynı toprakları idare etmiştir. 861 yılında Halife Mütevekkil'in katli üzerine merkezde çıkan karışıklıklar dolayısıyla birçok sülale bağımsızlıklarını kazanmıştır. Bunların birçoğu resmen halifenin ruhani hâkimiyetini kendi üzerinde tanıdıysa da

⁴²Sara Aşurbeyli, “Şirvanşahlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXIX*, İstanbul 2010, s.211; S. Aşurbeyli, *Şirvanşahlar*, s.90 vd; Hayrullah Acar, *İbrahim b. Muhammed; Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe (İnceleme-Metin-Tercüme)*, Ankara 2008, s.46, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

⁴³ ZEYNELOĞLU CİHANGİR, *Şirvanşahlar*, s.65.

⁴⁴ S. Aşurbeyli, “Şirvanşahlar”, s.211.

⁴⁵ ZEYNELOĞLU CİHANGİR, *Şirvanşahlar*, s.65 vd.

siyaseten tam bir bağımsızlık kurmuşlardır.⁴⁶ Buna mütenasip Haşim de bağımsız hareket ederek, Şirvanşah unvanı ile Mezidi hanedanının ilk hükümdarı olmuştur.⁴⁷ Bu Şirvanşah hakkında elde fazla malumat yoktur. Haşim'in ölümü üzerine yerine oğlu Muhammed geçti. Onunla ilgili de kaynaklarda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

1.1.4.2. Haşim b. Muhammed

Bazı kaynaklar da, adı geçen bu Şirvanşah döneminde imar faaliyetleri geliştirildiği bildirilmektedir. Derbend kalesinin ihtiyaçları için büyük ambarlar inşa ettirmişti.⁴⁸ Zeyneloğlu Cihangir bunun sebebini şöyle açıklar;

*“Çünkü Derbend ile onun muhafızları'nın iaşesi bir zaman Şirvanşah'a vazife edilmişti. Hatta 873 yılından sonra Bakü'nün nefti ile tuzu tamamen Derbendliler'in ihtiyaçlarına tahsis edildiğinden Şirvanşahlar'ın yanında bir de onların vekili bulunuyordu.”*⁴⁹

1.1.4.3. Ali b. Hişem (Haşim)

Şirvan ve çevresinde Şirvanşah Mezidi hanedanı yönetimi ellerinde bulundururken, Derbend'de de Derbend yöneticileri idareciydi. Şirvanşahlar hâkimiyet çabalarının bir sonucu olarak Derbent yöneticileri ile sürekli anlaşmazlıklar yaşıyordu. Fakat güçlü bir düşman gördüklerinde siyasi çıkarları adına bu husumeti unutup birlikte hareket etmekten de geri durmuyorlardı. Bu nedenle 909-910 yıllarında Alan ve Hazar askerlerinin oluşturduğu orduya karşı birlikte hareket etmişlerdi.⁵⁰ Şirvanşah Ali döneminde karşımıza çıkan sorunlardan biri de Rus saldırılarıdır. 913 yılında meydana gelen bu saldırıda Ruslar her gemide 100 kişi olmak üzere 500 gemi ile Volga yoluyla kıyı bölgeleri tahrip ederek Hazar Denizi'ne inmişler ve Bakü'ye kadar ilerleyerek⁵¹

⁴⁶ Bunlar Şirvanşahlar hariç, Tiflis'te Caferiler, Gence ve Ani'de Şeddadiler, Derbend'de Haşimiler, Arran, Ermenistan ile İran Azerbaycan'ında Saciler, Arran, Ermenistan ile İran Azerbaycanı'nın bir kısmını ellere geçiren Sallariler sülaleleri ile Şirvan'da Mezyedi sülalesidir. Bkz. A. Caferoğlu, **Azerbaycan**, s.11 vd.

⁴⁷ ZEYNELOĞLU CİHANGİR, **Şirvanşahlar**, s.66

⁴⁸ ZEYNELOĞLU CİHANGİR, **Şirvanşahlar**, s.51 vd.

⁴⁹ ZEYNELOĞLU CİHANGİR, **Şirvanşahlar**, s.52.

⁵⁰ Hakkı Dursun Yıldız, *“Azerbaycan ve Kafkaslardaki Devletler (Şirvan'da Yezidiler ve Babu'l-Ebvab (Derbend)'da Haşimiler)”*, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi V**, (ed. H. D. Yıldız), İstanbul 1987, s.502.

⁵¹ ZEYNELOĞLU CİHANGİR, **Şirvanşahlar**, s. 68.

adeta katliam yapmışlardı.⁵² Bu olaya kadar, deniz tarafından böyle bir saldırıyla karşılaşmamış olan Şirvanşahlar ise, Bakü civarındaki birkaç adaya çekilen Ruslar'a gemilerle karşı saldırıda bulunmuşlarsa da başarılı olamamışlardı.⁵³

1.1.4.4. Ebu Tahir Yezid

Yukarda belirtilen Rus saldırıları üzerine, Ebu Tahir bölgeyi kendi hâkimiyeti altına almak için Ali b. Haşim'in yönetimine son vermiş fakat bununla da yetinmeyerek daha sonra hem Ali b. Hişam'ı hem de oğlu el-Abbas'ı öldürerek Şirvanşahlar Devleti tahtını ele geçirmişti. 918-919 yılında da Şamahı yakınlarında el-Yezidiyye adında bir şehir inşa ettirerek, burayı başkent yaptı. Ebu Tahir döneminde Hursan, Vardan ve Tabarsaran bölgeleri de Şirvan'a katılmışlardır. Bu dönemde Derbend'de Haşimi iktidarının aile kavgaları sebebiyle zayıflaması, kuzeye doğru olan yayılmayı teşvik etmiştir. Derbend'de Haşimilerden Abdülmelik muhaliflerini ortadan kaldırdıktan sonra Şabran'da Şirvanşah'ın oğlu Muhammed ile yaptığı savaş sonuçsuz kalmış ve Şirvanşahlar'ın 930 yılında kuzeye doğru yayılması engellenememiştir. 938'de Şandan bölgesine yapılan iki sefer başarıyla sonuçlanmıştır. 939 yılında Abdülmelik ölünce yerine henüz 4 yaşındaki oğlu Ahmed geçti. Bu, Derbend'de karışıklıklara yol açtı ve şehirdeki kabile şefleri Ahmed'i kovarak yerine Şirvanşah Ebu Tahir'in torunu aynı zamanda da Tabarsaran valisi el-Heysem b. Muhammed'i yönetici seçmişlerdi. 941 yılında bu Şirvanşah'ı da kovup Ahmed'i tekrara başa getiren kabile reisleri bu fikirlerinden 6 ay sonra vaz geçerek tekrar şehrin hâkimiyetini Şirvanşah Ebu Tahir'e teklif etmişlerdir. Ebu Tahir ise kendi yerine vekil olarak oğlu Ahmed'i görevlendirmişti.⁵⁴ Fakat birkaç gün sonra tekrar bu Şirvanşah şehzadesinin şehirden kovulması üzerine Ebu Tahir Derbendlileri cezalandırmak için sefer düzenlemiş ve Derbend'i haraca bağlamıştı. Bu olaydan kısa bir süre sonra Sallari Merzuban'ın Şirvan'a saldırması üzerine Derbendliler'in dostluğuna ihtiyaç duyan Şirvanşah Ebu Tahir, aldığı ganimetleri göndererek onların desteğini sağlamıştı. Fakat Sallarilerle mücadelesinde başarılı olamamış ve anlaşma yapmak zorunda kalmıştı. Anlaşmaya göre hem onların hâkimiyetini tanıyacak hem de onlara haraç verecekti. Şirvanşah Ebu Tahir

⁵² Rusların saldırıları ile ilgili Mesudi eserinde ayrıntılı bilgiler paylaşmıştır. Bkz. MESUDİ, **Murûc Ez-Zeheb**, s.75-78

⁵³ H. D. Yıldız, "Azerbaycan ve Kafkaslardaki Devletler", s.502 vd.

⁵⁴ H. D. Yıldız, "Azerbaycan ve Kafkaslardaki Devletler", s.503-504.

döneminin son olaylardan biri de, 943 yılında Ruslar'ın tekrar Şirvan'a saldırmasıdır. Ruslar bu seferlerinde Kür nehrinden ilerleyerek Berdeye çıkmışlardır. Kısa süren kuşatmadan sonra şehri ele geçirip, halkı kılıçtan geçirmişlerdir.⁵⁵ Sallari Merzuban'ın bunlara saldırması üzerine Ruslar Berde yakınındaki Şehristan Kalesi'ne sığınmışlar, geceleyin gemiler vasıtasıyla kaçmışlardır. Geride kalanlar ise kılıçtan geçirilmiştir.⁵⁶ Bu sefer sonucu Berde şehri tahrip olmuş ve ağır kayıplar yaşanmıştır.⁵⁷ Ebu Tahir Yezid'in ölümü üzerine yerine 948 yılında halefi Muhammed hükümdar olmuştur. Bu Şirvanşah hakkında da fazla bir malumat bulunmamaktadır. Sadece 956'da vefat ettiği bilinmektedir.⁵⁸

1.1.4.5. Ahmed b. Muhammed (956-981)

956 tarihinde babasının ölümü üzerine tahta geçen Ahmed, kardeşi el-Heysem'in kaçıp Lezgiler'e sığınmasına neden olmuştu. 958'de Sallari İbrahim b. Merbuzan ile birleşen el-Heysem, ertesi yıl Şirvan ve Derbend'de yeniden Sallari hâkimiyetini sağlamak amacıyla girişilen sefere iştirak etmişti. Bu sefer esnasında Sallari ordusu Şirvan ve çevresini yağmayınca, Şirvanşah Ahmed haraç vermeyi kabulederek, barış istemek zorunda kalmıştı. Bundan kısa bir süre sonra el-Heysem bu defa da Derbend yöneticileri ile anlaşarak, Şirvanşah'tan bazı yerlerin kendi idaresine verilmesini istemişti. Fakat istekleri kabul edilmeyince, çoğunluğu Alanlar'dan oluşan bir orduyla Şabaran şehrine saldırarak bölgeyi tahrip etmişlerdi. Bu arada Alanlarla, Derbendlilerin arası açılmış ve 971 yılında Avarlar Derbend'e saldırarak birçok Müslümanı öldürmüşlerdi.⁵⁹

1.1.4.6. Muhammed b. Ahmed (981-991)

981 yılında babasının yerine Şirvanşah olan Muhammed b. Ahmed yayılmacı bir siyaset izlemiştir. 981'de Kabele'yi, 982 yılında ise Berde'yi almıştır. Bu arada Derbend'de karışıklıklar çıkması üzerine Muhammed b. Ahmed'in Derbend'in başına geçmesi istenmiştir. Şirvanşah bu teklife olumlu yanıt vererek Derbend önlerine gelmiş ve burada çıkan savaşta Haşimi Meymun'un bir kölesi tarafından baltayla yaralanmıştır.

⁵⁵Hüseyin Baykara, “Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da Yaptığı İstila Savaşları”, **Türk Kültürü S.19**, Ankara 1964, s.17

⁵⁶ ZEYNELOĞLU CİHANGİR, **Şirvanşahlar**, s.73.

⁵⁷ Geniş bilgi için bkz., MESUDİ, **Murûc Ez-Zeheb**, s.75-78

⁵⁸ İ. Mehmetov, **Türk Kafkası**, s.211 vd.

⁵⁹ H. D. Yıldız, “Azerbaycan ve Kafkaslardaki Devletler”, s.504.

Bunun üzerine geri dönen Muhammed b. Ahmed'e, 991 yılında Derbendliler tarafından tekrar aynı teklifte bulunulmuş ve buna mütenasip Şirvanşah harekete geçerek Derbend'i ele geçirmiştir.⁶⁰

1.1.4.7. Yezid b. Ahmed (991-1027)

Şirvanşah Muhammed, 991-992 yılında ölünce yerine kardeşi Yezid b. Ahmed geçti. Yezid b. Ahmeddöneminde Kabele'nin kaybedilmiş olması yüzünden, Şirvanşahlar, 992 yılında Şirvan yakınlarında Şekki Ordusu'yla karşı karşıya gelmiş ve ağır kayıplar vermiştir. Daha sonra Şirvanşah Yezid b. Ahmed bir arazi meselesi yüzünden Haşimi el-Leşkeri ile şiddetli çatışmalar yaşanmıştı. Başlangıçta Leşkeri galip geldi ise de sonradan Şirvanşah Yezid b. Ahmed onu Şabaran'da yenerek kardeşi Ebu Nasır'ı esir etmişti. 1003 yılında ise Şirvanşah Yezid b. Ahmed, Derbend'de yönetici olan Leşker'in diğer oğlu el-Mansur ile uzun sürecek savaşların yaşanmasına neden olmuştu. Böylelikle Şirvanşahlar ile Derbendliler arasındaki savaş 1019-1020 yılına kadar devam etmişti. 1020 yılında Derbend halkı ayaklanarak el-Mansur'u şehirden kovmuş ve şehri Şirvanşah'a teslim etmişti. El-Mansur kısa bir süre sonra tekrar harekete geçerek, Alanların desteği ile 1021-1022 yılında Şehri ve Kaleyi yeniden ele ele geçirmişti. 1023-1024 yıllarında şehir halkı onu yeniden kovup şehri Şirvanşah'a teslim etti ise de el-Mansur 1024 yılında şehirde tekrar hâkimiyetini sağlamış. Bu mücadele 1025 yılında Şirvanşah'ın Başkent Yezidiye'den uzakta olduğu bir sırada oğlu Anuşirvan'ın ayaklanması üzerine geçici olarak kesintiye uğramıştır. Anuşirvan'ın isyanı kısa sürede bastırılmış ve kendisi de yakalanarak hapse atılmıştı.⁶¹ Şirvanşah Yezid b. Ahmed 1027'de ölünce yerine diğer oğlu Menuçcehr geçti.⁶²

Bu tarihten itibaren Şirvanşahlar hanedanının değişmiş olmasından ve bundan sonraki olayların Şirvanşah-Gürcü ilişkilerinin başladığı döneme tesadüf etmesinden konuyu burada kesmek mecburiyetindeyiz. Yeri gelmişken şunu da söylemeliyiz ki, Şirvanşah konusu ile ilgili tartışmalara neden olan ve üzerinde fikir birliği sağlanamayan konulardan biri de gerçekten de Şirvan ülkesinde bir hanedan değişiminin söz konusu olup olmadığıdır. Kimileri Hanedan değişiminin söz konusu olmadığını dinlendirirken, kimileri de Şirvanşah paralarında gözle görülebilir ölçüde bir takım unvan

⁶⁰ H. D. Yıldız, "Azerbaycan ve Kafkaslardaki Devletler", s.505.

⁶¹ H. D. Yıldız, "Azerbaycan ve Kafkaslardaki Devletler", s.506.

⁶² ZEYNELOĞLU CİHANGİR, *Şirvanşahlar*, s.86.

değişmelerine istinaden yeni bir hanedanın işbaşına geldi fikrindedirler. Zira Sovyet tarihçiliğinde bu husus Şirvan'da yeni bir hanedanın hâkimiyete geldiği tarzında anlaşılarak, I. Menuçehr b. II. Yezid'den itibaren, yani 1027 yılından 1382 yılına kadar olan dönem Şirvanşah Kisraniler hanedanı dönemi olarak kabul edilmiştir.⁶³

1.2. ŞİRVANŞAHLARA KADAR TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

Günümüzdeki Gürcistan, Yunan ve Latin kaynaklarında; *İbery*a, *İvery*a, Ermeni kaynaklarında; *Virk*, *Vrats*, *Verya*, Arap kaynaklarında; *Curzan*, *Curya*, *Kurc*, *Al-Kurc* biçiminde kaydedilmektedir.⁶⁴ Avrupalılar *Georgie*, Ruslar *Gruziya*, Gürcüler ise kendilerini *Sakartvelo* diye ifade ederler.⁶⁵ Rivayete göre, Gürcülerin efsanevi atası olarak iddia edilen Targoma'nın oğlu Kartlos, Doğu'da Borçalı Çayından, Batı'da Suram Dağlarına kadar olan sahaya yerleşmiş ve Kartvel adı bundan zuhur etmişti. Buna göre;

*“Kartvel adının Gürcülerin ilk ana yurtları olarak anılan ve Chaldea (Kalde) ile ilgili olduğu düşünülen Kardü'dan geldiği iddia edilmektedir.”*⁶⁶

Bir görüşe göre de Kolhis'ler Gürcülerin ataları olarak düşünülmekte ve Kolhis ile İbery kabilelerinin M.Ö. IV. yüzyılda Kür vadisinde İbery ve Karadeniz kıyılarında Kolhis devletlerini kurdukları belirtilmektedir.⁶⁷ Fakat Kolhis karallığının tarihi hakkındafarklı görüşlermevcuttur. Bu görüşlerden ilki Kolhis krallığının M.Ö. VI. yüzyılda kurulduğu yönündedir.⁶⁸ Gürcü tarihçileri tarafından savunulan, ikinci görüş ise, Kolhis krallığının M.Ö. XI. yüzyılda kurulduğu ve Kimmerler tarafından yıkılmış olduğudur.⁶⁹ Ayrıca Kolhis'lerin Gürcülerin atası olduğu fikri pek mümkün gözükmemektedir ki aşağıda bu Kolhis ya da Kolh'ların etnik kökenine dair iki yaygın görüşü belirttik. İddia edildiği üzere, Sümer veya Şumerler ile aynı dil ailesine mensup olduğu düşünülen İberler⁷⁰, Urartu sınırları içindeyken, M.Ö. VI. yüzyılda Van dolaylarından çıkarıldıktan sonra kuzeye kaymışlardı. Bu hareket sırasında önlerindeki

⁶³ İ. Mehmetov, **Türk Kafkası**, s.268 vd.

⁶⁴ Mirza Bala, *“Gürcistan”*, **İslam Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1964, s.837.

⁶⁵ Davut Dursun, *“Gürcistan”*, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XIV**, İstanbul 1996, s.310

⁶⁶ M. Bala, *“Gürcistan”*, s.837.

⁶⁷ Sadık Müfit Bilge, *“Gürcüler”*, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Ek-1**, İstanbul 2016, s.490.

⁶⁸ Ali İhsan Aksamaz, **Kafkasya'dan Karadeniz'e Lazların Tarihsel Yolculuğu**, (haz. Ö. Sapan), İstanbul 1997, s. 20-21.

⁶⁹ HEYET, **Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri** (çev. H. Hayrioğlu), İstanbul 2005, s. 42 vd.

⁷⁰ Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, İstanbul 1953, s.29.

kavimlerle karışarak Kafkasya’da yerleşmişlerdi.⁷¹ Gürcülerin etnik teşekküllerinde Kafkasya’nın yerli ırkları, Latinler, Grekler, Özellikle Türkler, İslami dönemle birlikte Araplar, Farslar ve Moğollar rol almışlardır.⁷²

M.Ö. XIII. yüzyıldan sonra çeşitli kollar halinde yaklaşık beşyüz yıl Kafkasya, Kırım ve Dinyeper sahasına yayılan Kimmerler, İskit akınları sebebi ile güney ve batı doğrultusunda muhtelif memleketlere göç etmek zorunda kalmışlardı.⁷³ Kimmerlerin İskit baskısı sonucu Güney Kafkasya’ya yayılmaları Asur kaynaklarına da yansımıştır. Bu kaynaklarda Kimmerlerin Güney Kafkasya’da gözükmeleri II. Sargon (M.Ö. 722-705) dönemine tesadüf etmektedir.⁷⁴ Bu hareket sırasında Kimmerler Gürcistan’a girmişlerdi. Gürcistan’a gelmeleri ile birlikte bölgenin siyasetine etkileri olan Kimmerler’in, Gürcistan’ın Karadeniz sahilindeki Kolhis krallığının yıkılmasına sebep oldukları da iddia edilmektedir.⁷⁵

İskitler, M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren Azak Denizi çevresi, Kırım ve Karadeniz’in kuzeyinde Don ve Dinyeper nehirlerinden Tuna’ya kadar uzanan sahaya hakim olmuştur.⁷⁶ Bunlardan bir grup Kimmerleri takip ederek önce Güney Kafkasya’ya, oradan da güneybatıya yönelerek Anadolu’ya yayılmıştır. İskitler’in Gürcistan’ı içine alan sahada varlığına dair Plinius’da bilgi verir.⁷⁷ İskitlerin Anadolu’da hâkim olduğu bölgeler ile ilgili kayıtlar, ilk dönem Ermeni tarihlerinde de mevcuttur. Aşkenaz olarak zikredilen İskitlerin, Kafkasya’daki Hun kapısından (Derbent) Kapadokya’daki Gamr (Kimmer) bölgesine kadar hâkim oldukları anlaşılmaktadır.⁷⁸ II. Rousas döneminde M.Ö. 665 yılında Kafkaslardan gelerek Kür nehrinin sağ tarafını ele geçiren İskitler (Goglar), Gogaren ya da kendi isimleri ile Sakasen olarak anılan bölgeye yerleşmiştir.⁷⁹ Bununla ilgili olarak M.Ö. 401 yılına tarihlenen Ksenophon’un eserinde, Sakasen

⁷¹ M. Bala, “Gürcistan”, s.837.

⁷² Ali Sinan Bilgili, “Gürcistan’ın Tarihi-Etnik Kökeninde Türk Varlığı; Gürcistan Türkmenleri (18 yüzyıl)”, XV. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler II (Orta Asya-Kafkasya Tarihi), Ankara 2010, s.383.

⁷³ M. Taner Tarhan, “Eskiçağ’da Kimmerler Problemi”, VIII. Türk Tarih Kongresi I, 11-15 Ekim 1976 Ankara, Ankara 1976, s.355, 362 vd.

⁷⁴ Koray Toptaş, “Asur Belgelerinde Kimmerler”, Gazi Akademik Bakış XIV/27, Ankara 2020, s.34.

⁷⁵ İbrahim Tellioglu, Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler, Ankara 2020, s.14 vd.

⁷⁶ Geniş bilgi için bkz. İlhami Durmuş, İskitler, Ankara 2007, s.46 vd.

⁷⁷ PLINY’S, Natural History (In Thirty-Seven Books) VI, (translator, Holland Philemon, edited by the wernerian clup), London 1847-1849, s. 110 vd, 116 vd

⁷⁸ STEPHANNOS ORBELIAN, Histoire de la Siounie par Stephannos Orbelian, (traduite de l’arménien par, M. Brosse), Saint-Petersbourg 1866, s.172 vd.

⁷⁹ Ömer Subaşı, “Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi S. 49, Erzurum 2013, s.324.

ülkesinin sınırlarının batıda Çoruh nehrine kadar uzandığına dair kayıtlar vardır.⁸⁰ Bu kayıtlara göre Yunanlılar, Harpasos nehrine geldiklerinde, İskitlerle karşılaşmış ve İskit ülkesinde üç gün boyunca bulunmuşlardı.⁸¹ Çağdaş araştırmalarda da, Kimmer ve İskitlerin Gürcüler ve Gürcistan ile ilgisine dair kayıtlar vardır. W. E. D. Allen'e göre, Kimmer akınlarının Gürcistan'daki etkileri önemli düzeydedir. W. E. D. Allen, Gürcistan'ın ilk ahalisinden bahsederken, bu ülkenin güneyindeki dağlarda saklanan ilkel kabilelerin Kimmer ve akabindeki İskit akınlarından kaçanlarla ilgisine dair görüş bildirir.⁸² Saint Martin de, Allen'i doğrular şekilde, Kafkasya'daki kabilelerin etnik kimliklerinin oluşumunda ve Kolhis'in de dahil olduğu bölgede İskitlerin etkili olduğunu vurgulamaktadır.⁸³ D. Marshall Lang, Kimmer ve İskit göçlerinin Kolhis krallığı ve Gürcistan'da yaşayan çeşitli topluluklar üzerinde uzun süren etkileri olduğuna dikkat çekmektedir. C. Burney ise, Ermeni ve Gürcü milletlerinin oluşumunu etkileyen faktörleri sıralarken, Kimmer ve İskit istilalarının en önemli olay olduğunu, bu istilalar sonucu Asur, Urartu ve Babil devletlerinin çöktüğünü, Medlerin yükselmeye başladığını vurgular. Yine D. Marshall Lang ve C. Burney'e göre, Gürcüler Kür vadisi boyunca yayılan Kimmer ve İskitlere karşı hiç bir başarı kazanamadıkları için, ilk şehirlerini Gori yakınındaki dağlık bölgede kurmuşlardır.⁸⁴

M.Ö. IV. yüzyılda Türklerin Bunturki ve Kıpçaklar nezdinde Kür Nehri dolaylarına yerleştikleri kaynaklara yansımıştır.⁸⁵ Bunu destekleyen ikinci bilgiye, Plinius'un eserlerinden ulaşabilmekteyiz. Plinius bölgede yaşayan topluluklar arasında Kumanları/Kıpçakları da zikreder.⁸⁶ Plinius'un eserinde, *Kartlis Tshovreba* gibi aynı coğrafyada Kıpçakları konumlandırması oldukça önemlidir. Bu Kıpçakların Gürcistan ve Kafkasya'da köklü olduklarına işaret etmektedir.

M.Ö. II. yüzyılda Bulgar Türklerinin Kafkasya Dağlarını geçerek Azerbaycan'ın kuzeyine Gugark⁸⁷ bölgesine yakın olan Tayk (Tao) beyliğinin Kog⁸⁸ sahasını ele

⁸⁰ XENOPHON, *Anabasis IV*, (translator, C. L. Brownson), London 1992, s.329 vd.

⁸¹ XENOPHON, *Anabasis IV*, s.329

⁸² W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London 1971, s. 17.

⁸³ L. Vivien de Saint-Martin, *Histoire Des Decouvertes Geographiques Des Nations Européennes II*, Paris 1850, s. 205

⁸⁴ İ. Tellioglu, *Karadeniz'de Türkler*, s.15.

⁸⁵ GÜRCİSTAN TARİHİ (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar), (çev. M. F. Brosset, H. D. Andreevyan, yay. E. Merçil), Ankara 2003, s.16; Z. V. Togan, *Türk Tarihi*, s.257 vd.

⁸⁶ PLINY'S, *Natural History VI*, s.116.

⁸⁷ Sakalarla ilişkisi ortaya konmuştur. Bkz. F. Kırzioğlu, *Kars*, s.82 vd, 132.

geçirdikleri ve M.S. 460 yılında hala bölgede yaşadıkları bildirilmektedir.⁸⁹ M.Ö. I. yüzyılda İbery, Roma ve Pontos krallığı arasında yaşanan savaşların sonucu olarak Romalıların eline geçmişti. Daha önce İskitler içerisinde yaşayan boy olarak bilinen Barslılar, M.S. II. yüzyılda diğer Türk toplulukları ile birlikte Gürcistan'da bulunmuşlardı.⁹⁰ Zira Gürcistan'ın doğusunda bulunan Borçalı Türklerinin kökenlerinin de Barslılar'a dayandığı iddia edilir.⁹¹ M.S. III. yüzyılda Sasani ve Bizans arasında mücadele alanı olan bu bölge IV. yüzyılda bu iki devletin aynı anda hakim olduğu parçalı bir siyasi yapıya dönüştü. Ermenilerin Hun, Bizanslıların Sabir dedikleri Türkler, M.S. VI. yüzyılın sonlarına kadar Gürcistan'ı da içine alan sahada siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdi.⁹² VII. yüzyılda ise Hazarlar Tiflis ve çevresini ele geçirmişlerdi⁹³ ki bunu farklı kaynaklar da kaydetmektedir.⁹⁴ Özellikle Arap yayılması sırasında, Sasaniler'den Keykubat devrinin sonlarına doğru Azerbaycan'ın büyük kısmı ile Gürcistan, Hazar çatısı altında Türklerin hâkimiyet sahsıydı. Bu nedenle Araplar bu bölgeleri Hazar memleketi olarak tanımlamışlardır.⁹⁵ Zira bu dönemde Gürcistan'ın merkezini teşkil eden Tiflis'in, Arran şehirleri arasında anılması da bu durumun bir sonucuydu. Öyle ki Selçuklular döneminde dahi Gürcistan, Hazar toprakları olarak zikrediliyordu.⁹⁶ Kuzeyden Gürcistan'a gerçekleşen Türk akınları Gürcistan'da İslami dönemde de devam etmişti. Bu dönemde Hazarlar, Derbend ve Daryal geçitlerinden geçerek bütün Güney Kafkasya'ya egemen olmuşlardı.⁹⁷ Buna mütenasip, Hazarlar'ın 629 yılında Tiflis'i de ele geçirdiklerini görmekteyiz.⁹⁸ 717 yılına gelindiğinde ise Arapları yenilgiye uğratıp Güney Azerbaycan'a ulaştıkları bilgisini kaynaklardan ediniyoruz. 764-765 yıllarında yeniden harekete geçen Hazarlar, As-Tarhan

⁸⁸ Bugünkü Kars ve kuzeyini içine alan bölge olarak bilinir. Ayrıca Kafkasları aşarak bütün Kür Aras boylarını ele geçiren Saka hükümdarının adı ile de ilişkilidir. Tao ise Saka boylarından bir olarak belirtilir. Geniş bilgi için bkz. F. Kırzioğlu, **Kars**, s.76 vd, 89 vd, 132.

⁸⁹ Z. V. Togan, "Azerbaycan", s.98

⁹⁰ M. Bala, "Gürcistan", s.838

⁹¹ Z. V. Togan, "Azerbaycan", s.98

⁹² M. Bala, "Gürcistan", s.837 vd.

⁹³ Erol Kürkçüoğlu, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Bakış", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi S. 1**, Erzurum 1994, s.147

⁹⁴ Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XIV**, İstanbul 1996, s. 312

⁹⁵ Z. V. Togan, "Azerbaycan", s.99

⁹⁶ M. Bala, "Gürcistan", s.838 vd

⁹⁷ Kevin Alan Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri", **Türkler II**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.473

⁹⁸ Muallâ Uydu Yücel, "Hazar Hakanlığı", **Türkler II**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.446, A. Taşağıl, "Hazarlar", s.117, K. A. Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri", s.473

kumandasındaki büyük bir orduyla Kür ve Aras boylarını ele geçirip Tiflis'e hakim olduktan sonra Gürcistan'da yerleşmişlerdi.⁹⁹ 799 yılında Kür ve Aras sahasını ele geçirdikten sonra Irak civarına kadar yayılmışlardı. IX. yüzyıldan itibaren Hazarların yardımıyla bölgede Bizans'ın hâkimiyeti son bulmuş ve Abhazistan denilen siyasi bir yapı zuhur etmişti. Fakat bu sırada, Çoruh ve Batum civarı Bizans'ın hâkimiyeti altındaydı ve Buraya Acaristan deniliyordu.¹⁰⁰ Hem Abhazistan hem de Acaristan'ın etnik yapısında Gürcüler yer almamaktaydı. Şöyle ki Abhazistan'da Kolh denilen kavmi bazı kaynaklar Mısır menşeli kabul ederler. Bazı kaynaklarda, Trabzon'da yaşayan Canivlere bağlamaktadır. Kolhis/Acaraların kökeni hakkında net bir tespit söz konusu olmamakla birlikte, konuyla ilgili iki görüş savunulmaktadır. İlk olarak, Kartvellerle ilişkili olmayan başka bir etnos oldukları ve Latin-Grek karışımı bir halk oldukları iddia edilmektedir. Herodot'un tarihinde de Kolhis ve Subar/Suvar/Sabar/Sibir hakkında bilgiler bulunur;

“Kolhis'ten (bugünkü Gürcistan) sonra Media'ya (Güney Azerbaycan) kadar aşılacak yol o kadar çok değildir, zira bu iki bölge arasında tek bir ulus vardır, bunlar Saspeirlerdir ve onlar arkada kaldıkları zaman artık Media'dır.”¹⁰¹

Herodot, Subar/Suvar/Sabar/Sibir'leri Saspeir adı altında Güney Azerbaycan ile Gürcistan arasında konumlandırır. Böylece, Herodot'un yukarda belirtilen kaydıyla hem Gürcistan ile Güney Azerbaycan arasındaki geniş sahada, Sabir Türklerinin yaşadığı gerçeğinin 2500 yıllık tarihi temeli hem de Kolhis'te (bugünkü Gürcistan) yazılı kaynaklarda görüldüğü şekliyle Türk varlığının izleri tespit edilebilmektedir. İkinci görüş olarak Ağaçeri Türkleri ile ilişkili olduğudur ki daha çok tarihi bilgiyle desteklenebilmektedir.¹⁰² Fars ve Azerbaycan kaynaklarında Acarlu, Kazak boyları içerisinde Acaray Türk boyuyla ayniyeti bu görüşün doğruluğunu kanıtlamaktadır.¹⁰³ Zira İslami dönemde kaynaklarda geçen Müslüman Araplar'ın Kafkasya'ya hâkim olması üzerine Acaralar'ın batıya kaçan Gürcüler'le karşı karşıya gelip¹⁰⁴ mücadele etmiş olmasından iki ayrı etnik veya siyasi yapı oldukları yorumu yapılabilir.

⁹⁹ A. Taşağıl, “Hazarlar”, s.118

¹⁰⁰ M. Bala, “Gürcistan”, s.839

¹⁰¹ HERODOTOS, **Tarih**, (çev. M. Ökmen), İstanbul 2006, s.60

¹⁰² Z. V. Togan, **Türk Tarihi**, s.258.

¹⁰³ M. Bala, “Gürcistan”, s.839

¹⁰⁴ Mustafa Aydın, “Acara”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Ek-1**, İstanbul 2016, s.31

Gürcistan'da Arap hâkimiyetinin zayıfladığı sırada Abhazistan'ı, Hazar prensesiyle evlenmiş olan II. Leo unvanıyla bir prens idare ediyordu. II. Leo döneminde Abhazistan devleti yayılmaya başladı. IX-X. yüzyıllarda Migret, İmeret, Kartli ve Kahet Gürcü aşiretlerinin toprakları Abhazya Devletine dahil edilmişti. X. yüzyılın sonunda Abhazistan Devleti'ndeki yerli hükümdar hanedanlığı sona erip hâkimiyet Bağratlı hanedanına geçmişti. Bu hanedan üyeleri, *Abhaz Hükümdarı* unvanını kullanmışlardı. III. Bagrat'tan itibaren ise aldıkları bu unvan *Abhaz ve Kartlilerin kralı* biçiminde değişikliğe uğramıştı. Daha sonra IV. Bagrat zammında, Tiflis Müslümanların elinden alınmış ve buna müteakiben *Abhaz, Kartli, Kah ve Ran'lıların hükümdarı* unvanı tercih edilmişti.¹⁰⁵ Yeri gelmişken, bu Bağratlı hanedanın Türk kökenli olduğuna dair önemli kanıtlar bulunduğunu¹⁰⁶ söylememiz gerekiyor. Yine burada Abhaz ile ilişkili olduğunu düşündüğümüz Gürcü adının Rus Kroniklerinde kaydedilişine dair hususu da belirtmemiz yerinde olacaktır. Gürcü adı ilk Rus yıllıklarında geçmezken en yakın adlandırma olarak Abhaz'ı ifade etmek amacıyla Обезы (Obezı) biçiminde kaydedilir.¹⁰⁷

Abbassiler tarih sahnesinden çekilirken, Selçuklular Kafkasya'da Abbassilerin yerini almışlardı. Selçuklular, daha önce bölgeye gelen Türkler ile Azerbaycan Ermenistan ve Gürcistan'da yerleşmişlerdi. Zira yukarıda belirttiğimiz Bağratlı hanedanının önemli güç haline gelebilmesi bu zamanda mümkün olabilmisti.¹⁰⁸ Bunun sebebi ise Abbassiler'in, Kafkasya'daki güçlerinin zayıflaması ve otorite boşluğundan yararlanan bölgedeki emirliklerin bağımsız hareket etmeleri sonucunda, Gürcülerin siyasi olarak güçlenmesine zemin hazırlanmış olması idi.¹⁰⁹

Çağrı Bey'in, 1018 yılında Doğu Anadolu'da gerçekleştirdiği faaliyetleri sonucunda Selçukluların başarılı olması üzerine Çağrı Bey Nahçıvan üzerine bir harekât düzenleyerek, Bizans sınırına kadar ilerlemiş ve burada Ermenilerle Gürcüleri de

¹⁰⁵ M. Bala, "Gürcistan", s.838

¹⁰⁶ İbrahim Tellioglu, "Orta Çağ'da Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler", **38. ICANAS; Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 10-15.09.2007 Ankara VI**, Ankara 2012, s.3078

¹⁰⁷ **LETOPIS PO VOSKRESENSKOMU SPISKU VII**, Sankt-Peterburg 1856; s.60; Z. V. Papaskiri, **U İstokov Gruzino-Russkih Politicheskikh Vzaimoatnasheniye**, Tbilisi 1982, s.111 vd; Konuyla ilgili Papaskir çalışmalarda bulunmuştur. Bkz. A. L. Papaskir, **Obezı (Abhazı) v Drevnerusskih Istochnikah i Nikatoriye Problemi İstorii Abhazii**, Suhum 2021, s.6 vd.

¹⁰⁸ M. Bala, "Gürcistan", s.839

¹⁰⁹ Nebi Gümüş, "Selçuklu-Gürcü İlişkileri", **Türkler IV**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.713

mağlup etmişti.¹¹⁰ 1021 yılında, Çağrı Bey komutasında gerçekleşen Selçuklu seferi sonucunda Gürcüler yenilgiye uğratılmış¹¹¹ ve Selçuklar, Tiflis sınırına kadar dayanmışlardı.¹¹²

Selçuklular 1049 yılından itibaren de Gürcistan'da birçok kez bulunmuşlardı. 1088 yılına gelindiğinde ise Abhazları yenilgiye uğratarak Tiflis'i ele geçirmişlerdi. Bu dönemde, Selçuklular Gürcistan dahil Kafkasya'da egemen olmuştu. Zira bu sırada Gürcistan'da yoğun Türk nüfusunun bulunmasından dolayı Gürcüler doğu Gürcistan sahasını *Didi Turkoba/Büyük Türkeli* olarak adlandırmışlardı.¹¹³ Çar II. Giorgi (1072-1089) döneminde vuku bulan bu olaylar Bizans'ı rahatsız etmişti. Zira Bizans, Gürcülerin Kafkasya'da, Selçuklular karşısında tampon güç olarak direnebileceğini düşünmüştü. Bu sebeple Bizanslılar, Gürcistan'a odaklanmış ve buraya sirayet etmeye çalışmışlardı. Hatta Bizans Çar II. Giorgi'ye çeşitli unvanlar vererek vassali gibi davranmıştı.¹¹⁴ Fakat burada ilginç olan nokta bu dönemde dahi bütün Güney Kafkasya ile Gürcistan'ın tamamının Hazarlar memleketi olarak adlandırılıyor olmasıdır. Hazar Türklerinin yardımı ile bir devlet olabilen Abhazistan'ın, kendilerinin tek başlarına Selçuklu Türklerini durduramayacaklarını anlamaları üzerine Bagrat hanedanından IV. David, Kuzey Kafkasya'da Kıpçaklardan büyük bir grubu Gürcistan'a davet etmek zorunda kalmıştı.¹¹⁵ Bu Kıpçakların büyük çoğunluğu genelde Çoruh, Kür sahasında yerleşmişlerdi.¹¹⁶ Zira IV. David, daha önce Kıpçak başbuğu Atrak'ın kızı ile evlenmiş ve Kıpçaklar ile Gürcüler arasında yakın ilişkiler tesis edilmişti.¹¹⁷ Ülkenin kaderinde büyük rol oynayan Kıpçakların savaşçılık özelliklerinden yararlanmak isteyen IV. David bunlardan mürekkep 40000 kişilik bir ordu kurmuştu. Öyle ki, Gürcistan'ı bir Haçlı üssü haline getirmeye çalışan David kendi egemenliklerini korumaya çalışan diğer yöneticileri bu ordu sayesinde etkisiz bıraktığı gibi 1122 yılında da Tiflis'i yine bu Kıpçak ordusu sayesinde ele geçirebilmişti.

¹¹⁰ N. Gümüş, "Selçuklu-Gürcü İlişkileri", s.713

¹¹¹ HEYET, **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) (1578-1914)** I, Ankara 1992s.28

¹¹² N. Gümüş, "Selçuklu-Gürcü İlişkileri", s.713

¹¹³ H. M. Karamanlı, "Gürcistan", s. 312

¹¹⁴ M. D. Lordkipanidze, "İz İstorii Vizantiysko-Gruzinskih Vzaimootnaşeniy (70-ye godı XI v.)", **Vizantiyskiy Vremennik Tom 40**, Moskva 1979, s.92.

¹¹⁵ M. Bala, "Gürcistan", s.839 vd

¹¹⁶ Muallâ Uydu Yücel, "Kıpçaklar", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXV**, İstanbul 2002, s.421.

¹¹⁷ M. U. Yücel, "Kıpçaklar", s.421.

Görüldüğü üzere, Gürcistan'da yerleşen Kıpçaklar 1177 yılından itibaren Gürcü tarihinde önemli askeri, siyasi ve iktisadi rol oynamışlardır. Kıpçakların muhtelif dönemlerde Gürcistan'da yerleştikleribilinmektedir. Bu nedenle de bölgede eski ve yeni Kıpçak toplulukları zuhur etmişti.¹¹⁸ Buraya kadar kısaca Serencamına değinmeye çalıştığımız Türk-Gürcü ilişkilerini, asıl konumuzun kapsamı sebebiyle kesmek mecburiyetindeyiz.



¹¹⁸ Z. V. Togan, “Azerbaycan”, s.102

2. BÖLÜM

KESRANİLER DÖNEMİ ŞİRVANŞAH-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

2.1. I. FERİBÜRZ DÖNEMİ ŞİRVANŞAH-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

2.1.1. I. Feribürz Dönemi'nde Bölgenin Siyasi Durumu

Şirvanşah ibn Yezidden sonra Şirvan'da onun varisi olan oğlu Feribürz ibn Salar ibn Yezid, Şirvanşah hükümdarı olmuştu. Feribürz'ün hâkimiyeti sırasında bölge siyasi karışıklık içindeydi. Öyle ki, Şirvanşahlar ile Arran¹ hakimi Şeddadiler² arasında gerçekleşen savaş, ilerde Şirvanşah-Gürcü ilişkilerinin ilk evresini meydana getirecekti. 1063 yılında Arran hükümdarı Şavur ibn el-Fazl uzun süre savaşlara neden olacak mücadelenin fitilini ateşlemişti. Aynı yıl içerisinde Şavur, Şirvan'a hücum ederek Kuylamiyan kalesini zapt etmiş.³ Kalenin güvenliğini kendi eline alan Şavur bir süre sonra burada kendi askerlerini bırakarak Arran'a dönmüştü. Bu durumu fırsat bilen Şirvanşahlar kale de bulunan Şavur'un askerlerine saldırarak burayı tekrar ele geçirmişlerdi. Bu olayı öğrenen Şavur kısa sürede harekete geçerek bu defa yönünü değiştirip Şirvan'a saldırmış ve Şirvanşahları merkezinde cezalandırmıştı. Şavur

¹ Geniş bilgi için bkz. A. Zeki Velidi Togan, "*Arrân*", *İslam Ansiklopedisi I*, İstanbul 1978, s.596 vd; Abdülkerim Özaydın, "*Arrân*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi III*, İstanbul 1991, s.394 vd; Elnur Nesirov, "*Abbâsiler'den Safevîler'e Karabağ'ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış*", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.42*, Konya 2017, s.411 vd.

² Arran ve Doğu Anadolu'nun bir bölümünde, 951-1175 yılları arasında hüküm süren hanedanlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Abbâsiler'in zayıflamasından sonra ortaya çıkan hânedanlardan biri olup bilinen ilk yöneticisi Muhammed b. Şeddâd b. Kurtuk'tur. Müneccimbaşı'nın Şeddâdiler döneminde yazılan, ancak günümüze ulaşmayan Târîh-i Bâbü'l-ebvâb adlı eserden yaptığı nakillere bakılarak hanedanın Kürt asıllı olduğu iddia edilmiş. Fakat İbnü'l-Esîr'in hânedan mensupları için Revvâdî kökenini kullanması bu iddiayı çürütmüştür. Zira merkezi Tebriz olmak üzere Horasan bölgesinde hüküm süren Revvâdîlerin aslen Yemenli Arap kabilelerinden olduğu iddia edilmekle birlikte Türk kökenli olabileceği de belirtilmiştir. Bununla birlikte hanedanlık içerisinde Deylemce ve Ermenice isimler kullanılması konuyu çetrefilli bir hale dönüştürmekte ve araştırmaya muhtaç kılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Gülay Ögün Bezer, "*Şeddâdiler*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXVIII*, İstanbul 2010, s.409 vd; Zekai Erdal, "*Şeddadi Kitabeleri*", *Nahçıvan ve Doğu Anadolu Abideleri Uluslararası Sempozyumu (Dünü Bugünü ve Yarını) 11-12 Mayıs 2015-Nahçıvan*, Ağrı 2016, s.483 vd; Mehmet Özmenli, *Ortaçağ'da Süregel (Şirak)'ın Tarihi*, Erzurum 2008, s.140 vd, (Yayınlanmamış Doktora Tezi); Dilek Kızıtanır, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans İle İlişkileri*, Konya 2018, s.82 vd, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

³V. F. Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vekov*, Moskva 1963, s.57

Şirvanşahlar'a ağır bir darbe indirerek, mülklerini yağmalamış ve bölgeyi baştanbaşa istila etmişti.⁴ Tarh-i el-Bab'da ise sonraki olaylar şu şekilde anlatılır;

*“Oradan hareket eden Şavur, Yezidiyyenin kapıları karşısında kamp kurdu. Salar'ın “eşi olan kızını, para, bütün mal ve kıymetli eşyaları ile birlikte götürerek Arran' döndü. 1063 yılının Temmuz ayında o, üçüncü kez Şirvan'a gelerek Sadun (bugünkü Sadan) köyünde konaklayıp, tarlalarını, evlerini ve çevre köyleri yaktı.”*⁵

Şeddadilerin baskınlarından bunalan ve onlara karşı bir türlü başarı elde edemeyen Şirvanşah hükümdarı, yardım talebinde bulunmak amacıyla kendi oğlu Afridun'u, Derbent civarında bulunan, Serir hükümdarına elçi olarak göndermişti.⁶ Fakat Serir hükümdarı Şirvanşahların talebine olumlu yanıt vermemiş ve onları 1064 yılında Ebulesfar Şavur ibn Fazl'ın saldırısı karşısında yalnız bırakmıştı. Bu saldırıda zor durumda kalan Şirvanşahlar barış teklifinde bulunmuşlardı. Şavur, Şirvanşahlar'ın bu teklifini 40 bin dinar karşılığında kabul etmiş ve Kuylamiyan kalesini teslim ederek Şirvan'dan ayrılmıştı.⁷ Şirvanşah Feribürz, 1065 yılında hâkimiyet sahasını genişletmek adına ordusu ile Derbend'e saldırmıştı. Şirvanşahların bu harekâtına Derbend askerleri Kalaban köprüsünün yakınında direnmişlerse de başarılı olamamışlardı. Feribürz'ün Derben'e baskınına halasının oğlu Emir Mansu'un öldürülmesi neden olmuştu. Sonuçta Feribürz onun intikamını almak için bu işte parmağı olan herkesi cezalandırmıştı.⁸ Tüm bu olaylarla birlikte, bir yandan şehir ayanları ve reisler, diğer taraftan ise el-Bab emiri ile Derbend'de egemenlik iddiasında olan Şirvanşah arasında devam eden çatışmalar yüzünden XI. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin siyasi iklimi karışıklık içerisindeydi. Aynı süreç diğer Şirvan ve Arran şehirlerinde de gözlenmekteydi.⁹ Aynı yıl Feribürz ordusuyla Mesget'e dönerek, Samur Çayı'nın kıyısında karargahını kurmuş ve 1065 Temmuz başında birliklerini Derbend'in üstüne göndermişti. Derbendliler direnmelerine rağmen, Şirvanşah ordusu karşısında zor duruma düşmüş ve neticede mağlubiyete uğramışlardı. Bunun üzerine Derbend hakimi Şirvanşah'a barış teklifinde

⁴Sara Aşurbeyli, **Şirvanşahlar Dövləti VI-XVI Əsrlər**, (çev. A. Bağirov, E. Məmmədyarova), Bakı 2006, s.135.

⁵ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.135.

⁶V. F. Minorskiy, **İstoriya Şirvana**, s.57 vd

⁷ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.135.

⁸ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.136.

⁹Tarih-i el-Bab'da da Derbend ve Beylegan emirleri ile Şirvanşah arasında yukarıda belirttiğimiz mücadeleler hakkında pek çok bilgi verilir. Bkz. S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.136.

bulunmuş, Feribürz'de, Derbend liderinin bu teklifini kabul ederek Şirvan'a dönmüştü.¹⁰ Feribürz ayrıldıktan sonra, Derbend hükümdarı Müferric, Serir hakiminden yardım istemişti. Bu isteği olumlu karşılayan, Serirlilerle birlikte hareket eden Müferric onların yardımıyla Şirvan'a ait olan Şaberan'ı kuşattı. Fakat O, burada Şirvanşah'ın ordusunun direnişiyle karşılaşmıştı. Şirvanşah birlikleri, büyük başarı göstermiş ve Müferric'i mağlup edip, esir almışlardı. Bundan sonra Şirvanşahlar, hem Şaberan'ı hem de karşı harekât düzenleyerek Derbend'i kuşatmışlardı. Bu sebeple, Derbendliler şehri Şirvanşah'a teslim etmeye mecbur kalmışlardı. Şirvanşah ise, 30 Ocak 1066 yılında, oğlu Afridun'u Derbend'in hakimi tayin etmişti. Derbent halkı bu karardan memnun olmuş olmalı ki Afridun'u büyük bir coşkuyla karşılamışlardı.¹¹ Tarih el-Bab'da Şirvanşahlar'ın payitahtında meydana gelen siyasi karışıklıklara, bazı yöneticilerin, ruhanilerin ve ayanların Şirvanşah'a karşı muhalefet eden girişimlerine dair diğer kaynaklarda izine rastlamadığımız malumatlar vardır. Ayrıca bir kısım kaynaktaki ise bu olaylar hakkında yorum dahi bulunmamaktadır.¹² Bu nedenle ihtimal dahilinde bazı yorumlar getirerek, Şamahı, Beylegan gibi bazı Şirvanşah şehirlerinde meydana gelen olayları, buralarda bulunan küçük çaplı yöneticilerin ve şehir ayanlarının kendi idarelerini tesis etmek amacıyla siyasi hakimiyete karşı yaptıkları hareket olarak değerlendirebiliriz.

2.1.2. İlk Şirvanşah-Gürcü İlişkileri

Feribürz'ün, hükümdarlığının başlangıcı 1063 yılı olarak bilinmektedir. Fakat kaynaklarda hükümdarlığının sonundan söz edilmemektedir. Araştırmacılar Bunu yalnızca numizmatik ve epigrafik verilere dayanarak açıklıyorlar.¹³ Feribürz hükümdarlığı boyunca, komşu arazileri ele geçirmek ve ülkenin sınırlarını genişletmek amacıyla hareket etmişti. Bu dönemde, Derbent hükümdarı ile yapılan savaştan yaralanan beyler Şirvanşahlara karşı bir dizi isyan harekâtına başlatmışlardı. Şirvanşah Feribürz'ün, siyasi kargaşada, iktidarını elde tutmak ve isyanları bastırmak için Gürcü birliklerinin yardımına başvurmak zorunda kalmasından dolayı Şirvanşahlar ile

¹⁰ S. Aşurbeyli, *Şirvanşahlar*, s.136.

¹¹ M. H. Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı–XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Bakü 2013, s.90 vd, S. Aşurbeyli, *Şirvanşahlar*, s.136 vd.

¹² S. Aşurbeyli, *Şirvanşahlar*, s.137; 9 Nisan 1065 yılında Feribürz'ün, amcasının oğlu Hürmüz ibn Menuçehr ibn yezid'in, Tabarsaran'daki arazisinde öldüğü ve orada gömüldüğü kaydedilir. Bu kayıttan, Tabarsaran'ın Şirvanşah topraklarına dahil olduğu ve onun akrabaları tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır. Bkz. S. Aşurbeyli, *Şirvanşahlar*, s.136.

¹³ S. Aşurbeyli, *Şirvanşahlar*, s.142.

Gürcüler arasında ilk ilişkilerin asgari düzeyde müttefiklik çerçevesinde başlamış olduğunu görüyoruz. Gürcüler, Şirvanşahların isteğine olumlu yanıt vermiş, kısa bir sürede Şirvanşah-Gürcü birlikleri, İsyan hareketlerini bastırmışlardı. Şirvanşah ise isyancıları cezalandırmıştı.¹⁴ Bu konu hakkında kaynaklarda;

“O yıl Nisan 1066 yılında Feribürz öz payitahtı Yezidiyye’nin halkına gazabı tuttu, kafir Gürcüleri onun üstüne gönderdi.¹⁵ Onlar halkı yağmalayıp, oradaki Müslüman ulemasını, reis ve ayanları esir ettiler. Şirvanşah onların bazılarının elleri bağlı halde idam olunmasını, bazılarının çarmıha çekilmesini kalanlarının ise geçen yılların haracını ödeyerek zindana atılmasını emretti.”¹⁶

Biçiminde bilgiler kaydedilmektedir. Fakat bu olayın üzerinden çok zaman geçmeden, Nisan 1067 yılında Feribürz ve Gürcüler arasında çatışmalar yaşanmış idi.¹⁷ Bu çatışmalar sırasında Gürcüler, Şeki’deki Deskeret el-Hüseyn kalesini ele geçirmişler, daha sonra da, kaleyi Kahetiya hakimi Ahsartan ibn Gagik’e (1058-1084) vermişlerdi.¹⁸ Bilindiği üzere Gagik¹⁹, eskiden Feribürz’e ait olan Şeki vilayetinin de hakimiydi.²⁰ Bu olayın ardından Feribürz²¹, burayı tekrar ele geçirmeye çalışmışsa da, kaleyi alma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmış ve başkente dönmüştü. 1072 yılının Haziran ayında Feribürz, Arran hükümdarı Fazl ibn Şavur’la ittifak yaparak Şeki’ye ilerlemiş ve Meluğ kalesini ele geçirmişti. Feribürz, şehirde bulunan bütün kafirleri (muhtemelen Hristiyan ve putperestleri kastediyor) öldürmüş, ancak vilayeti bütünüyle ele geçirememişti.²² Bu sırada Şeddadi Fazl ibn Şavur, Gürcülerin esiri olurken Feribürz, Şavur ile yaptığı barış antlaşmasını bozarak Arran’a hücum etti. Bunun üzerine, Şeddadi Fazl ibn Şavur serbest kalır kalmaz kısa sürede topladığı ordusuyla Şirvan’ı kuşatmış ve Derbend’de kendi adına hutbe okutmuştu.²³

¹⁴ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.137.

¹⁵ V. F. Minorskiy, **İstoriya Şirvana**, s.117.

¹⁶ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.137.

¹⁷ Naile Velihanlı, **Azerbaycan Tarihi III-XIII Asrın I Rübü Yeddi Cildde II**, Bakü 2007, s.251.

¹⁸ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.139.

¹⁹ Selçuklu Hükümdarı Alparslan’ın Kafkasya’ya akını ve Gürcülerle savaştığı sırada, kendi siyasi varlığını devam ettirmek ve Selçuklu akınlarının önüne geçmek için İslamiyet’i kabul etmişti. Bkz. V. F. Minorskiy, **İstoriya Şirvana**, s.60, 63, 94 vd.

²⁰ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.139.

²¹ Bu dönemin nümizmatik eserleri hakkında bkz. G. V. Zlobin, **Moneti Şirvana i Şirvanşahov Dinastii Kesranidov. (Vtoraya Dinastiya); 330-784 g.h. / 941-1382 gg.**, Moskva 2020, s.183 vd

²² V. F. Minorskiy, **İstoriya Şirvana**, s.62 vd.

²³ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.141.

Kaynaklar, sonraki dönemlerde, Alparslan'ın bölgeye seferi ve Gürcülerle savaşı sırasında Şirvanşah Feribürz'ün Selçuklulara haraç vererek topraklarını koruyabildiğini bildirmekle²⁴ birlikte Feribürz'ün Arran'da da hâkimiyet sağladığını kaydetmektedir. Feribürz'ün ele geçirdiği topraklar Mugan'dan Hazar'a kadar uzanan sahayı ihtiva ediyordu. Öyle ki Kumuk ve Alanlar ülkesine kadar Sulvar'da²⁵ onun ülkesine dahil idi. Şirvanşah, kendisini Beylegan'ın yöneticisi olarak kabul ederek oraya kendi şehzadelerini yönetici olarak atıyordu. Böylece, Beylegan'da kendi yönetimi mevcut olduğundan Feribürz şehri tam nezaret altında tutmuyordu.²⁶ Gence de, Şirvanşahlar nezdinde Beylegan ile aynı statüye sahipti. Bu dönemde Gence, Şirvanşah'ın oğlu olarak adlandırılan emir el-Adud²⁷ tarafından yönetiliyordu. Bundan anlaşılacağı üzere, XI. yüzyılın sonunda Gence'de Şirvanşah'ın toprağı sayılıyordu. Feribürz, bölgede ağır siyasi şartlar ile birlikte Selçukluların hüküm sürdüğü ve onların siyasi bakıları altında olumsuz koşullara bakmayarak Mezyedi Şirvanşahlar için geleneksel olan Şirvan'ın Güney Dağıstan'da nüfuzunu güçlendirmek siyasetini devam ettirmiş ve başarılı olmuştu. Şirvanşah Feribürz, amacına ulaşmak adına, Kumukları kendine tabi kılmak ve İslam'ı onlara kabul ettirmek için her türlü çabayı göstermiş idi. Ayrıca, Feribürz, Güney Dağıstan'daki yönetimini güçlendirmek için Şirvan'ın eski müttefiki ve vassalı olan Lekzler'den istifade ediyordu. Bu dönemde önemli bir diğer konu ise Şirvanşahların Sulvarlarla da müttefik olmalarıdır. Bunlar, XI. yüzyılın ortalarında Güney Dağıstan'da yerleşmiş olan ve sayısı 100000 nefer olan Türk tayfası Suvarlar (Sabirler)²⁸ idi. Bu tarihlerde, Suvarlar Alan topraklarına baskınlarda bulunuyorlardı.²⁹

²⁴ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.139.

²⁵ Suvar/Sabar/Sabir/Sibirlerin diğer bir yazım biçimi olarak karşımıza çıkıyor.

²⁶ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.145.

²⁷ El-Adud el-malik şah değil, emir büyük hacib unvanları taşıyordu. Bkz. S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.145.

²⁸ Sabirlerhakkında geniş bilgi için bkz., Osman Karatay, "*Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi*", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi** X/1, İzmir 2010, s.99 vd; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1998, s.157-159; Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III- M.S. X. Asır)**, Ankara 2013, s.15 vd; Ali Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara 2001, s.125; Şerif Baştav, "*Sabir Türkleri*", **Belleten XVII-XVIII**, Ankara 1941, s.58 vd; AliAhmetbeyoğlu, **Grek Seyyahı Priskos'a Göre (V. Asır) Hunlar**, İstanbul 1995, s.55 vd; Peter B. Golden, **Hazar Çalışmaları**, (çev. E. Ç. Mızrak), İstanbul 2006, s.293 vd; Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (çev. O. Karatay), Çorum 2006, s.121; László Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1993, s.63.

²⁹ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.145 vd.

Feribürz, lezgileri, Arran'ı ve Gence'yi ele geçirdikten³⁰ sonra Gürcü meselesi ile ilgilenmeye başlamış ve Gürcistan'a sefer hazırlıkların hızlandırmıştı. Kısa bir süre sonra Gürcistan'a girerek Gürcüleri mağlup etmiş ve kendine bağlamıştı.³¹ Bazı tarihçiler, Gürcülerin de baskın düzenlediğini ve çok sayıda asker rehin alındığını kaydediyor. Fakat bu olaylarla ilgili kaynaklarda ayrıntı verilmediği için elimizde sadece bu bilgiler bulunmaktadır.

2.2. I. AFRİDUN DÖNEMİŞİRVAŞAH-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

I. Afridun'dan önce Şirvanşah tahtına II. Menuçehr oturmuştu. Fakat kaynaklarda bu dönemde Şirvanşah-Gürcü ilişkilerine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu yüzden I. Afridun'un saltanı devrinde gerçekleşmiş olan ilişkilere yer vermek mecburiyetindeyiz. I. Afridun'un adı sadece III. Feribürz'ün babası olarak, Pirsaa Nehri³² üzerindeki tapınağın girişindeki kitabe de belirtilmiştir. Kitabenin tarihi 1243-1244 yılı olarak gösterilir.³³

Bilindiği üzere, XII. yüzyılda Gürcistan'da eski hükümdarlık neslinden olan Bagrat hanedanı hâkimiyet sürüyordu. Bu hanedanın temsilcisi IV. David³⁴ 1116 yılında kızı

³⁰ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.142.

³¹ Hayrullah Acar, **İbrahim b. Muhammed; Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe (İnceleme-Metin-Tercüme)**, Ankara 2008, s.50, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

³² Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yer alan İsmayilli, Şamahı ve Salyan ilçelerinin topraklarından geçen nehirdir. Uzunluğu 199 km, havzanın alanı 2280 km³'tür. Ana Kafkas Sıradağlarının güney yamacının doğu ucunda yaklaşık olarak 2400 m yükseklikte başlar. Kar, yağmur ve yeraltı sularıyla beslenir. En büyük kolu Zoğalava'dır. Üzerinde Pirsaa çay barajı bulunur. Bkz., <https://shamakhi-encyclopedia.az/pirsaa/>, 29.10.2021, 16:55.

³³ Kitabede; “*Bu binanın yapılması akıllı, adil, müeyyed, muzaffer, dünya ve dinin ucası, İslam'ın ve Müslümanların meliki, melik ve sultanların tacı, Ebu-l Muzaffer Feribürz bin Gerşasi, bin Ferruhzad, bin Manuçehr... ve i. a varisi Cem Afridun'un zamanında emredilmiştir.*” Bu kitabeye göre Afridun, III. Feribürz'ün ikinci göbek atasıdır. Ayrıca, onun adı, III. Manuçehr'ün sikkelerinde yalnız sonuncunun atasının adı gibi geçer. O, Hakani'nin I. Ahsitan'ın eşi şehzade İsmet ed-Din Saffet el-İslam'a ithaf olunmuş methiyede de şöyle geçer; “*Ben şehid Afridun'un cevher madeninde Dara'nın tacını bezeyen mücevher gördüm.*” Bu kayıta, Afridun din uğrunda helak olmuş şehit adlandırılır. Afridun'a şamil edilen bu teşbihin izahı, IV. David saltanatının ayrıntılı bir tarihini sunan Gürcü kronik Kartlis Tshovreba'da bulunmaktadır. Burada bildirilen Gürcü kroniğine göre Kasım 1120 yılında Şirvan ve Derbendhakimleri ile yapılan savaşta Afridun öldürülmüş ve Şirvanşah mağlubiyete uğramıştı. Diğer kaynakların bildirildiklerine göre Gürcü kroniğinde, Şirvanşah'ın oğlu olarak geçen Afridun'un birçok kez Derbend'in hükümdarı olduğunu ve Derbend emirlerinin de birkaç defa isyan ederek onu bölgeden çıkardıkları kaydedilir. Bkz., S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.148.

³⁴ Gürcü kralı Bagratlı David (1088-1125)'in kaçınıcı David olduğuna dair kaynaklar ve tarihçiler arasında birlik olmamakla birlikte farklı bilgiler vardır. Bazı kaynak ve tarihçiler II. David derken bazıları da IV. David ve III. David şeklinde ifade etmişlerdir. Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. **GÜRCİSTAN TARİHİ (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar)**, (çev. M. F. Brosset, H. D. Andreyan, yay. E. Merçil), Ankara 2003, s.310; Fahreddin Kırzioğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar**, Ankara 1992, s.112; İbrahim Tellioğlu, **XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, Trabzon 2009, s.69; Giuli Alasania, **Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler**, (çev. N.

Katay'ı Bizans imparatorunun oğluyla evlendirerek İstanbul'a göndermiş ve akrabalık ilişkileri kurmuştu. Bundan önce IV. David büyük kızı Tamar'ı da Şirvan'a göndermiş ve Şirvanşah şehzadesiyle evlendirmişti.³⁵ Bu şehzadenin adı hakkında itilaflı bilgi mevcuttur. Fakat bazı kaynaklardan, Minorsky'nin bildirdiklerinden³⁶ ve daha sonra Sara Aşurbeyli'nin eserinden de, IV. David'in birinci eşinden olan kızı Tamar'ın Afridun'un oğlu III. Manuçehr'in eşi olduğu anlaşılmaktadır.³⁷ Zira onların düğününün takriben 1111 yılında olmuş olması da³⁸ bu zatın III. Manuçehr olduğunu doğrulamaktadır. Ayrıca, *Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe* adlı doktora tezi tercümesinde de tavizsiz bir şekilde III. Manuçehr olduğu zikredilir.³⁹ IV. David kızlarından birini Bizans yöneticisiyle, diğerini ise Şirvanşahla evlendirmekle Güney Kafkasya'nın yaklaşmakta olan Selçuklu fethi tehlikesi karşısında Gürcistan'ın siyasi vaziyetini güçlendirmişti.⁴⁰ Bölgede Güçlü Selçuklu hâkimiyetinin oluşacağı gerçeği, Gürcüler ve Bizans kadar Şirvanşahlar'ı da tedirgin etmiş olmalı ki, Selçuklu Devleti'ne karşı çıkar birliği Gürcistan'la Şirvan'ın yakınlaşmasına neden olmuştu.⁴¹ Bu durum, neticede diplomatik nikâha yol açmış. Bu sayede IV. David Şirvanşah ve Bizans'ın desteğini sağlamakla birlikte bu iki devletin yardımıyla da oluşabilecek bir tehlikeye karşı Gürcistan'ın güvenliğinden emin olmuştu. Zira bu ittifakı oluşturduktan kısa bir süre sonra IV. David bütün askeri güçlerini Selçukluların bölgeden çıkarılmasına yöneltebildi. Aynı şekilde N. A. Berdzenişvili'ye göre de, Gürcü hükümdarı bu adımı

Kaçarava), Trabzon 2013, s.128; Nikoloz Berdzenişvili, Simon Canaşa, İvane Cavahişvili, **Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)**, (çev. H. Hayrioğlu), İstanbul 2000, s.140; Bununla birlikte İbrahim Kafesoğlu diğer Türk tarihçilerinden farklı olarak, Bagratlı II. David yani II. David şeklinde eserlerinde zikretmiştir. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1972, s.77, İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1988, s.191.

³⁵ **KARTLİS TSHOVREBA (İstoriya Gruzii)**, (glavniy redaktor akademik Roin Metreveli), Tbilisi 2008, s.189.

³⁶ V. F. Minorskiy, **İstoriya Şirvana**, s.11

³⁷ Aliyev Şirinbey Hacıoğlu, "*Azerbaycan-Gürcistan İlişkilerinde Şirvanşahlar Devleti (XII-XIII. Yüzyıl Başları)*", **Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildiriler**, (nşr. İ. Doğan, S. Okumuş, M. Özdemir), Ordu 2011, s.46

³⁸ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.149

³⁹ H. Acar, **İbrahim b. Muhammed Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe**, s.50; Minorsky İslam Ansiklopedisi'nin Tiflis maddesinde hatalı bir şekilde bu kişinin Ahistan olduğunu belirtir. Bkz., V. Minorsky, "*Tiflis*", **İslam Ansiklopedisi XII/1**, İstanbul 1979, s.267.

⁴⁰ IV. David, 1089 yılında babası II. Giorgi'nin yerine tahta oturduğunda, bölge Türklerin kontrolü altındaydı. Bu nedenle Kral David, Gürcistan'da Türk nüfusunu ve hâkimiyetini sona erdirmek için bir dizi faaliyette bulunmuştu. Geniş bilgi için bkz., Ömer Subaşı, **Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)**, İstanbul 2015, s.1.

⁴¹ Ş. A. Magaramov, "*Ukrepleniye Politicheskikh Svyazey Dagestana i Şirvana v Usloviyah Borby Protiv Inozemnih Zavoyevateley (XI-XIV vv.)*", **Vestnik Instituta İAE No 2**, Mahaçkala 2009, s.10.

atmakla Şirvanşah'la anlaşmaya varmaya ve Selçuklu Türklerine karşı mücadelede onun yardımını önceden temin etmeye çalışıyordu.⁴² Bu dönemin olayları Kartlis Tshovreba'da tam tersi olarak gösterilir ve IV. David'in kızını III. Manuçehr ile evlendirmekle damadı üzerinde etili olduğu belirtilir. Diğer bir deyişle Şirvanşahlar'ın, Gürcü güdümüne girdiği iddia edilir. Fakat, Minorsky bu iddiadan yakınlıkla, bundan sözde bir etki olarak bahseder ve diğer ana kaynakların adı geçen Gürcü kroniğinin savını çürüttüğünü açıklar.⁴³ Minorsky'nin bu konudaki fikri bizce akla uygun olanıdır. Çünkü Gürcülerle kurulan ittifaktan kısa bir süre sonra Şirvanşahlar Gürcüle'e karşı Selçuklular'ı tercih ederek yakın ilişkiler kurmuşlardı. Ayrıca, Afridun önceden de Selçuklularla ittifak olmayı ilişkilerde üstün tutuyordu. Bu nedenle Gürcü hükümdarı aralarındaki akrabalık ilişkilerine ve ittifaka bakmayarak Şirvanşah'a karşı aktif operasyona başlamıştı. Zira IV. David, 1117 yılında oğlu Demetre'yi güçlü bir orduyla Şirvanşah'ın üstüne göndermişti.⁴⁴ Demetre, Kaladzor kalesini ele geçirerek Şirvanşahlara karşı zafer kazanmıştı. Demetre, bölgede fazla kalmadan ganimet ve birçok esir alarak, tekrar Gürcistan'a dönmüştü.⁴⁵ Bu olaydan sonraki iki yıl boyunca Şirvanşah-Gürcü ilişkilerinde ayrıntısına vakıf olamadığınız bir barış dönemi yaşamıştır. Fakat bu durum uzun sürmemiş, 1120 yılında IV. David ordusuyla birlikte Şirvan'a baskın düzenlemişti. Aynı yılın Şubat ayında, Kabele şehrini ele geçirerek, yağmalamış ve birçok altın, gümüş gibi değerli eşyaları ganimet olarak almıştı.⁴⁶ Kısa bir süre sonra David, 1120 yılının Mayıs ayında, Şirvanşah üzerine ikinci saldırıyı gerçekleştirmişti. Bu saldırısında ise, Arabiye-Licas'dan Şiştlans'a ve Kürdüvan'a kadar Şirvan'ı yağmalayarak, birçok ganimetle tekrar Gürcistan'a dönmüştü.⁴⁷ Görünüşe göre bu sırada Lahic ve Şamahı'yı da yağmalamıştı. Gürcülerin baskını Şirvanşahları siyasi olarak güçten düşürdü. Tam da, böylesi siyasi ortamda Derbent feodal yöneticileriyle başlayan savaşın sonuçları Şirvanşahlar için çok ağır olmuştu. 1120 yılı Kasım ayında başlayan savaşta Afridun öldürülmüş, ordusu ise darmadağın edilmişti.⁴⁸

⁴² S. Aşurbeyli, *Şirvanşahlar*, s.149.

⁴³ V. F. Minorskiy, *İstoriya Şirvana*, s.11 vd.

⁴⁴ N. Velihanlı, *Azerbaycan*, s.252.

⁴⁵ *KARTLİS TSHOVREBA*, s.189

⁴⁶ S. Aşurbeyli, *Şirvanşahlar*, s.149.

⁴⁷ *KARTLİS TSHOVREBA*, s.191

⁴⁸ S. Aşurbeyli, *Şirvanşahlar*, s.149 vd; N. Velihanlı, *Azerbaycan*, s.253.

2.3.III. MENUÇEHR İBN AFRİDUN'UN GÜRCÜ SİYASETİ

Şirvanşah III. Menuçehr⁴⁹ döneminde Şirvanşahlar Irak Selçuklularının siyasi baskısından kurtulamamış ve onların hâkimiyetini tanımıştı. Bundan dolayıdır ki Gürcülerle diplomatik evlilik yoluyla ilişki kurmaya çalışmışlar idi. Zira Şirvanşahların güçlü bir devlete karşı başka siyasi yapı ile ittifak oluşturma siyaseti her dönemde karşımıza çıkmaktadır. Menuçehr'in takriben 1111 yılında Gürcü şehzadesi IV. David'in kızıyla evlenmesi o zamanlar çok saldırgan olan Gürcü hükümdarı tarafından Şirvan'ın işlerine müdahale etmek için bir bahane olarak görüldü. XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Gürcistan'ı, bir taraftan Kafkas ovasının önemli kısmını tutmuş güçlü savaşılar yani Türk Kıpçaklar⁵⁰ diğer taraftan ise, XI. yüzyılın ikinci yarısından bu yana yavaş yavaş Güney Kafkasya ülkelerini fetheden Türk-Selçuklular tehdit ediyorlardı. Selçuklular artık XI. yüzyılın birinci yarısının sonunda Kafkasya'nın büyük bölümünü, Suriye'yi, ve diğer ülkeleri zapt etmişler idi. XI. yüzyılın son çeyreğinde Selçuklular sadece Güney Kafkasya'da değil bütün yakın doğuda başlıca ve baskın bir güç haline gelmişti. Gürcü hükümdarı IV. David, kızı Tamar'ı Şirvanşah'ın oğlu Menuçehr'le evlendirmekle Şirvanşahların simasında Selçuklulara karşı mücadelede müttefik kazandı. Diğer taraftan IV. David'in, Kıpçak meliki Saruhan'ın⁵¹ oğlu Atrak'ın kızı ile evlenmesi⁵² ve bu münasebetle 40000 Kıpçak'ı ailesi ile birlikte

⁴⁹ III. Menuçehr adına basılan paralar hakkında geniş bilgi için bkz. G. V. Zlobin, **Moneti Şirvana i Şirvanşahov**, s.235vd.

⁵⁰ Karadeniz'in Kuzeyinden Mısır'a kadar geniş bir coğrafyada etkin olan Kıpçaklar, Kafkasya'da özellikle X. ve XIII. Yüzyıllar arasında, bölgedeki mevcut devletlerin siyasi yapılanmalarında ve milletlerin etnik yapısının şekillenmesinde önemli rol oynamışlardır. Türkistan'dan başlayan göç güzergâhlarında, deyim yerindeyse yerleşmedik yer bırakmayan Kıpçakların etki alanlarından biri de Kafkasya'dır. Başlangıçta Kuzey Kafkasya'daki devlet ve halklarla etkileşim içinde olmuşlar, ardından Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya uzanan geniş bir yelpazede siyasi ve kültürel yapılanmalarını devam ettirmişlerdir. Kıpçakların varlıkları, miladi ilk bin yıl içinde bilinmektedir. Ancak XI. yüzyıldan itibaren dönemin yazılı geleneğe sahip güçlü devletleriyle olan ilişkilerinden dolayı Kıpçaklar hakkında detaylı bilgilere sahip durumdayız. Bununla birlikte tarihlerinin tam anlamıyla gün yüzüne çıktığı söylenemez. İlkçağda Kıpçak varlığına dair kayıtlardan, Karadeniz'in kuzeyindeki Sabirlerin Kumanlarla bağlantılı olduğu ve Kıpçakların Kafkaslarda birinci yüzyıldan itibaren varlıklarını devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Çog, "Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi X/19**, Trabzon 2015, s.57 vd; Gürcü kaynakları da Kıpçakların Kafkaslardaki varlığını MÖ. IV. yüzyıla kadar tarihlendirirler. Bu kaynaklarda, İskender zamanında Türklerin ve Kıpçakların Kür nehri boylarında yaşadıkları bu kayıtlıdır. Geniş bilgi için bkz. **GÜRCİSTAN TARİHİ**, s.16 vd; İlkçağ kaynakları Kamak ve Oran adlı topluluklardan bahsetmektedir ki bunlar, Kıpçakların önemli iki boyunu temsil etmektedirler. Ayrıca geniş bilgi için bkz. F. Kırzioğlu, **Kıpçaklar**, s.32.

⁵¹ İbrahim Kafesoğlu bu Kıpçak başbuğunun adını Selçuklu Tarihi adlı eserinde Karahan olarak ifade ederken, diğer bir eseri olan Türk Milli Kültürü'nde ise Saruhan (Charaghan) şeklinde belirtiyor. Bkz. İ. Kafesoğlu, **Selçuklu**, s.77; İ. Kafesoğlu, **Türk Kültürü**, s.191.

⁵² **KARTLİS TSHOVREBA**, s.189

Gürcistan'a göçürmesi⁵³ böylece hem Kıpçaklarla yakın ilişkiler kurarak⁵⁴ onlardan gelebilecek tehlikeyi kaldırmaya, hem de Gürcülere, Selçuklulara karşı mücadele etmesi için güçlü ordu yaratmaya⁵⁵ imkan verdi.⁵⁶ Kurdukları dostluktan sonra harekete geçen Gürcüler Kıpçaklarla birlikte, Selçuklulara bağlı Müslüman emirlikleri idarelerine aldılar ve sayısı 40 bin tahmin edilen bir süvari ordusu ile Şirvan'a, Azerbaycan'a seferler yaptılar.⁵⁷ Daha sonra Kıpçakların bölgede oluşturdukları güçlü imajı fark eden Şirvanşah Afridun, IV. David'in kızı Tamarı oğluna almakla hem Selçukluların hücum tehlikesi karşısında Gürcü hükümdar evi ile akrabalık ilişkileri oluşturmak gibi siyasi amaçlar gütmüş hem de bu nikahla Afridun, askeri açıdan çok güçlü olan ve Şirvanşahlar için Gürcistan kadar tehlikeli olan Kıpçakları etkisiz hale getirerek kendi tarafına çekip dost kılmak istemişti. Ancak Afridun daha sonra güç dengesini ve Selçukluların daha tehlikeli olduğu gerçeğini görerek, Gürcistan ile ittifakı bozmuş ve Şirvanşahlar'ın Fariburz döneminden beri izlediği geleneksel olan daha güçlü bir düşmana yönelme ve tehlikeyi bekleme politikasını izlemeye başlamıştı.⁵⁸ Menuçehr'in evliliğinden kısa bir zaman sonra, yukarda belirttiğimiz, IV. David'in 1117'de Şirvan'a yönelik saldırgan hareketlerini yine oğlu Demetri'nin Şirvan'a hücum edip Kaladzor kalesini ele geçirmesini⁵⁹ ve daha sonra 1120 yılında IV. David'in

⁵³ Z. V. Ançabadze, "Kıpçaki Severnovo Kavkaza po Dannim Gruzinskih Letopisey XI-XIV vekov", **Materiali Sessii o Proishojdenii Balkarskovo i Karaçayevskovo Narodov**, Nalçik 1960, s.118; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul 2003, s. 232; Daha önce Kıpçak başbuğu Şaruhan'ın yerine geçen oğlu Atrak, 1095-1096 tarihleri arasında Kıpçakların bir kısmını kavimlerinden ayırarak doğuya doğru göç ettirip Osetlerin yanına yerleştirdi ve böylece Kıpçaklarla güney komşuları Gürcüler arasında temaslar kaçınılmaz hale geldi. Bkz. Ömer Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", **Turkish Studies VIII/5**, Ankara 2013, s.719; **KARTLİS TSHOVREBA**, s.190

⁵⁴ İ. Kafesoğlu, **Selçuklu**, s.77.

⁵⁵ Ergin Ayan, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi XI/2**, Sakarya 2009, s.105 vd, Erhan Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi XXXV/60**, Ankara 2016, s.81 vd

⁵⁶ Zeki Velidi Togan, **Umumî Türk Tarihi'ne Giriş I (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)**, İstanbul 1981, s.200; Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 2002, s.84; Muallâ Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarında Göre Türkler**, Ankara 2007, s.62 vd; Ahmet Gökbek, **Kıpçak Türkleri, (Siyasi ve Dini Tarihi)**, İstanbul 2000, s.65; Ö. Subaşı, "Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s.719 vd.

⁵⁷ İ. Kafesoğlu, **Türk Kültürü**, s.191.

⁵⁸ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.152.

⁵⁹ Bunun dışında Gürcüler başlattıkları saldırgan politika neticesinde 1115'te Rustav'ı, 1117'de Giş kalesini, 1118'de Agarani'yi ve Lori şehrini de ele geçirmişlerdi. Bkz., **GÜRCİSTAN TARİHİ**, s.317 vd; Guili Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", **Türkler II**, (çev. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002 s.794.

Şirvan'a iki defa saldırıp Kabala⁶⁰ ile diğer şehirleri almasının⁶¹ nedenlerini Şirvanşahların izledikleri bu politika ile açıklayabiliriz.⁶² Kısaca, Gürcülerin 3 yıl gibi kısa bir sürede Şirvan'a yönelik birçok saldırı da bulunmalarını ve bu saldırılar sonucunda da önemli şehirleri ele geçirmelerini, Şirvanşahların izledikleri bekleme politikasının sonucu olarak izah edebiliriz.

Afridu'nun ölümünden sonra, oğlu III. Manuçehr döneminde durum değişti. Selçuklu sultanının ordusunun 1121'de Trialeti'de Didgori Muharebesi'nde⁶³ yenilmesinden ve IV. David'in 1122'de Türklerin elinde olan Tiflis⁶⁴ ile Dmanis⁶⁵ şehirlerini ele geçirip⁶⁶, daha sonra Tiflis'i Gürcü devletinin başkenti yapmasının ardından⁶⁷ Manuçehr Selçuklu

⁶⁰Şirvan'ın merkezi Şamahi'ya uzak olmayan ve Albanya'da yer alan bir kasaba olarak bilinir. Bkz. **GÜRCİSTAN TARİHİ**, s. 321.

⁶¹O. Turan, **Selçuklular**, s.270; Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı", **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi II/Kafkasya Özel sayısı**, Sakarya 2017, s.197

⁶²S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.153.

⁶³XI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren başlayan Selçuklu-Gürcü ilişkileri XII. yüzyılın başlarından itibaren önemli çatışmalara sahne olmuştur. Bunlardan bir tanesi de kaynakların Didgori Savaşı adını verdikleri savaştır. Gürcüler bunu "mucizevi zafer" olarak adlandırdılar. Bu savaş hakkında geniş bilgi için bkz. E. Ateş, "Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları" s.74 vd.

⁶⁴**GÜRCİSTAN TARİHİ**, s.316; İlgili Kaynaklar, Tiflis'in Gürcüler tarafından alındığı tarihi farklı farklı bildirirler. Bazı kaynaklarda ve yine Minorsky'in yazdığı Tiflis maddesinde hatalı bir şekilde Tiflis'in 1121'de alındığı belirtilir. Yine tuhaf olan bir başka nokta ise Minorsky, Şirvan ve Derbend'in Tarihi adlı eserinde bu tarihi daha farklı vererek kendiyle çelişmiştir. Ayrıca Tiflis maddesinde de bunun dışında birçok hatanın olduğunu da yeri gelmişken ifade etmek isteriz. Bkz. ŞİHABEDDİN B. FAZLULLAH EL-ÖMERÎ, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım -Mesâlikü'l Ebsâr**, (çev. A. Batur), İstanbul 2014 s. 249 vd; V. Minorsky, "Tiflis", s.267; İ. Kafesoğlu, **Selçuklu**, s.79; Bir kısım kaynakta bu tarih 1122 olarak belirtilir. Bkz. **GÜRCİSTAN TARİHİ**, s.324; URFALI MATEOS, **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (çev. H. D. Andreasyan, E. Dulaure, H. Yınanç), Ankara 2000, s.270; F. Kırzioğlu, **Kıpçaklar**, s.117; İ. Tellioglu, **Türk-Gürcü İlişkileri**, s. 80; Bununla birlikte İbrahim Kafesoğlu başka bir eserinde Tiflis'in Gürcüler tarafından alındığı tarihi 1123 yılı olarak bildirir. Bkz. İ. Kafesoğlu, **Türk Kültürü**, s.191; Bizce konuyla ilgilenenlerin gözle görülür hataları olmakla birlikte, Ana kaynakların dilinin de araştırmacılarca anlaşılabilmesi bu karışıklığa neden olmaktadır. Şöyle ki, özellikle Urfalı Mateos Vekayinamesi adlı eserde Tiflis'in zaptı konusunda tarih verilirken, IV. David'in, 1123 yılında gerçekleştirdiği diğer faaliyetlere ek olarak Tiflis'in zaptı konusunun yer verilmiştir. Fakat bu ikinci kısımda tarih verilmemiştir. Fikrimizce Müellif ikinci kısımda konuyu toparlamak babında iki farklı bilgiyi birleştirmiş gibi görünmektedir. Yine özellikle Şirvanşah ve Gürcü konularıyla ilgili yapılan son dönem çalışmalar ile tezlerde diğer bir hata daha dikkatimizi çekmektedir. Bu da Gürcistan tarihi adlı kaynakta bu konuyla ilgili kaynağın kendisinin bir bilgi aktarmamış olmasına rağmen, araştırmacıların bu kaynaktan dipnot verip, kaynağın bu konuda kritik yaptığını göstermiş olmalarıdır. Oysaki bu kaynağın kendi bilgisi olmamakla birlikte, kaynağın çevirisini yapan kişilerin eklemeleri veya editörlerin kendi düzeltmeleridir. Arap kaynaklarında ise bu konuyla ilgili birlik yoktur.

⁶⁵Tiflis'in güneybatısında Kvemo Kartli'de, Mashaveri ve Pinezauri nehirlerinin birleştiği noktada bir kale şehridir. XI yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selçukluların elinde olan bu şehir, 1123 yılının Mart ayında IV. David tarafından alındı. Bkz. **KARTLİS TSHOVREBA**, s.210.

⁶⁶IV. David Tiflis'i 1122 yılının da kuşattığında bu şehri ele geçirmek için katliam yapmıştı. Zira kaynaklara da yansımıştır. Bkz. URFALI MATEOS, **Vekayi-Nâme**, s.269 vd.

⁶⁷URFALI MATEOS, **Vekayi-Nâme**, s.270 vd; **GÜRCİSTAN TARİHİ**, s.324; H. Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri", s.198.

Sultanı ile ittifakını bozdu ve o zamanlar çok güçlenmiş olan Gürcistan'ın yanında yer aldı. Şirvanşah Menuçehr'in siyasetinin değişmesinde, Selçuklu sultanının vassalı ve müttefiki olmaktan vazgeçmesinde Şirvanşahın üzerinde güçlü nüfusa sahip olan eşi Tamar ile onun yakınlarının da rolü vardı.⁶⁸ Türklerin ve diğer Müslüman hükümdarların Gürcistan'a karşı başarısızlıkla savaştığı bir dönemde, yeni Şirvanşah artık Gürcistan'ın tarafındaydı. Zira Selçuklu kuvvetlerinin Gürcü nüfuzunun etkin olduğu sahalarda başarısız olması bölgede bulunan Selçuklu ve Müslüman nüfus üzerinde olumsuz sonuçlara sebebiyet vermişti.⁶⁹ Bu olumsuzluklara son vermek isteyen Sultan Mahmud, 1123 yılında Gürcülere haddini bildirmek üzere sefere çıktı.⁷⁰ Sultan Mahmud, bu sefer sırasında Gürcistan'a gitmeden, Şirvanşah'ı cezalandırmak için önce Şirvan'a girdi.⁷¹ Şirvanşahı hapsedtirerek şehri yağmaladı. Bu sırada Şirvanşah

⁶⁸ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.153

⁶⁹ Ye. İ. Kozubskiy, **İstoriya Goroda Derbenta**, Temir-Han-Shura (Dagıstanskoy Oblasti) 1906, s.43 vd.

⁷⁰ Ş. A. Magaramov, *"Ukrepleniye Politicheskikh Svyazey Dagestana i Şirvana"*, s.10 vd.

⁷¹ **KARTLİS TSHOVREBA**, s.193; S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.153, H. Kayhan, *"Azerbaycan Atabeyleri"*, s.198; Şirvan'daki bu olaylarla ilgili Gürcü, Farsça ve Arapça kaynaklarda da bilgiler vardır. Kartlis Tshovreba'ya göre 1123'te sultan Şirvan'a geldi, Şirvanşah'ı ele geçirdi, Şamahı şehrini ele geçirdi ve hükümdara bir elçi aracılığıyla aşağıdaki içeriğe sahip bir mektup gönderdi. Sultan'ın bu tehdit içerikli mektubuna cevap olarak IV. David bir ordu topladı, Kıpçakların savaşta hazır olup olmadığını kontrol etti ve 50 bin kişilik bir orduyla Şirvan'a geldi. Savaşta, hükümdarın savaşçıları Arra'nın atabeyi Aqsuntula'nın (Aqsungur) önderliği ile sultanın yardımına gelen 4000 kişiyi öldürdü. Atabeyin kendisi ise savaş alanından zorla kaçtı. Bu sırada Sultan da duvarların arkasına saklandığı Şamahı'dan kaçarak başka bir yolla ülkesine döndü. David ise Gürcüstan'a döndü. Ermeni salnamesi ise konuyla ilgili olarak, Aqsungur'un asker sayısını 4.000'den 3.000'e düşürerek Gürcü kaynaklarında geçen bu bilgiyi tekrarlıyor. Bkz. S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.153; Fakat bu bilgilerden bazıları Farsça ve Arap yazarların bilgileriyle çelişiyor. XII. yüzyıl anonim Fars kaynağına göre, Sultan Mahmud ibn Muhammed (1118-1131) 1122-1123 yıllarında Tebriz'den Şamahı ve Şirvan'a geldi. O Abhazları (Gürcüleri) sürdü ve Şirvanşah'ı kaleden indirip geri döndü. Azerbaycan'da Şems el-Mülkü yakaladı ve onu öldürüp başını Horasan'a göndermeyi emretti. İmadeddin el-İsfahani'ye göre, Sultan Mahmud 1123 yılında Şirvan emirlerinin özel daveti üzerine Şirvan üzerine sefere çıktı ve ünlü Şirvanşah'ı esir aldı. Sultan'ın Şirvanşah'ı hapsedmesi huzursuzluk ve paniğe neden oldu. Bundan sonra, sınırda yaşayan "kafirler" (yani Gürcüler) açgözlü hale geldi ve sultanın kampının 2 farsahında 30.000 süvari ile kamp kurdu. Ama Allah İslam'ın yardımına geldi ve yağmacıları yok etti. Tüm bu olaylar sonucunda ülke parçalandı. El-İsfahani bunu Şirvan'ın bir "tahribi" olarak tanımlıyor. Kaosu gören Sultan, veziri Şems el-Mülk, Osman bin Nizam el-Mülk'e kızdı ve infazını emretti. Bu 1123-1124 Rebiülevvel ayının sonunda Beylağan'da gerçekleşti. İbnü'l-Esir, bu olayları biraz farklı bir şekilde anlatır; 1123'de, İslam ülkesinde Gürcülerin suçları arttı. Halk, özellikle Derbent ve Şirvan halkı buna dayanamadı. Bu nedenle, temsilcilerinin çoğu, Gürcüler'in onların başına getirdiklerinden şikayet etmek için sultanın yanına geldi. Onlar sultana güçsüzlüklerinden, kendi ülkelerini koruyup vatanlarını savunmadaki acizliklerini anlattılar. Sonra padişah Şamahı'ya gelen Gürcülere doğru hareket etti. Bu sırada Gürcüler sultanın üzerine yürüdü. Sultanın ordusu onlardan dehşete düştü ve vezir Şems el-Mülk sultana dönmesini tavsiye etti. Bunu duyan Şirvan halkı padişahın yanına giderek *"Bizimle birlikte olduğunuz sürece savaşacağız. Bizi bırakırsanız Müslümanlar cesaretleri kırılır ve mahvolur."* Dediler. Sultan onlarla anlaştı ve hareket etmedi. Birlikler yaklaşan savaşı düşündüler ve geceyi çok heyecanlı geçirdiler. Ama Tanrı birden işlerini kolaylaştırdı: Gürcüler ve Kıpçaklar arasında anlaşmazlık ve düşmanlık yarattı, o gece kendi aralarında savaştılar ve sabah kaçaklar gibi kaçtılar. Böylece Allah, inananları bu savaştan kurtardı. Sultan uzun süre Şirvan'da kaldı, ardından Temmuz ayında geldiği Hemedan'a gitti. Bu tarihi

şehri olan Şabran da Gürcü baskısından kurtarıldı.⁷² 1123 yılında gerçekleşen Selçuklu Sultanının bu hareketinden ve Şirvan'dan ayrılmasından kısa bir süre sonra IV. David, Selçuklu ordusunun Şirvan coğrafyasında olmamasından ve Şirvanşahlar'ın iktidarlarını koruma zafiyetinden yararlanarak, Şirvanşahlara karşı saldırgan siyasetini devam ettirdi. 1123 yılının Haziran ayında IV. David, Şirvan'ı tekrar işgal etti, Şirvanşahların ana ikametgahı olan Gülistan kalesini ele geçirdi⁷³ ve daha sonara siyasi hakimiyetini genişleterek Şabran şehri dahil bütün bölgeyi Gürcülerin hâkimiyeti altına aldı.⁷⁴ Ardından, Derbent ordusunun komutanı önderliğindeki Lezgileri ve Kıpçakları yenilgiye uğratmıştı. Gürcüler geri dönüşleri sırasında Javakheti⁷⁵, Göle, Karnipor, Pasinler, İspir'e kadar olan bölgeye saldırıp, burada yaşayan Türkler'i katletmişlerdi. Gürcüler, bu baskınlarının ardından Oltu şehrini yakmışlar ve büyük ganimetlerle birlikte Gürcistan'a dönmüşlerdi.⁷⁶ 1124 yılının başında IV. David'in yönetimindeki Gürcü birlikleri Ani'yi işgallerinin ardından yeniden Şirvan'a saldırmışlardı. Önce Şirvanşah karargâhı olan Gülistan sarayını işgal ettiler. Kısa bir süre içinde Şabaran'ı işgal edip, Aynı yılın Ağustos ayında David son kez Şirvanşahlar üzerine saldırdı. Bu saldırı sırasında Şirvan'ı ilhak etmeye çalışarak, Şamahı şehrini, Bugurt kalesi ile çevresini ve Hazar Denizine kadar olan toprakları ele geçirdi.⁷⁷ IV. David Şirvanşahlar'ın şehir ve kalelerinde Hereti ve Kahet askerlerinden teşkil olunmuş güçlü garnizonlar bulundurarak⁷⁸ ülkede işlerin idare ve kontrolünü kendi baş katibi olan

kaynaklardan III. Manuçehr'in, Selçuklu Sultanının hazinesine yıllık 40.000 dinar haraç ödemeyi reddederek sultana olan bağlılığından vazgeçtiği anlaşıyor. Şirvanşah'ın Gürcü hükümdarına çağrısı, Selçuklu Sultanının onu cezalandırmak ve belirlenen haracı almak için Şirvan'a yürümesine neden oldu. Ancak Kıpçaklar ve Gürcü birlikleri tarafından ülkenin yıkılması ve yağmalanması ile Selçukluların Şirvan'daki askeri operasyonları, halkın vergi ödemesine olanak vermedi. Selçuklu Sultanı bunun suçunu veziri Şems el-Mülk'de gördü ve idamını emretti. Yukarıda verdiğimiz olay hakkında çeşitli tarihi kaynaklarda geçen ve bura da belirttiğimiz verilerden İbnü'l-Esir ve el-İsfahani'nin verdiği bilgiler daha güvenilirdir. Ayrıca Selçuklu Sultanı'nın esir aldığı Şirvanşah'ın adı bu kaynaklarda yoktur. Yine Gürcü kaynaklarında da, Afridun'un 1120 yılında ölümünden sonra III. Manuçehr'in hükümdarlığına kadar Şirvanşahlar tahtına adı kaynaklarda geçmeyen bir Şirvanşah çıkmıştır. S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.153 vd.

⁷² Ö. Subaşı, **Gürcü-Moğol İlişkisi**, s.7.

⁷³ KARTLİS TSHOVREBA, s.193

⁷⁴ GÜRCİSTAN TARİHİ, s.324 vd; Ö. Subaşı, **Gürcü-Moğol İlişkisi**, s.7, H. Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri", s.198

⁷⁵ Gugark'ın dokuz şehrinden biri olarak Parnavari Gölü'nün doğusunda Yalnızçam Dağları'na kadar genişleyen bölge ile Samtskhe'nin güney ve güneydoğusuna konumlandırılmaktadır. Bkz. Ö. Subaşı, **Gürcü-Moğol İlişkisi**, s.7, 23. dipnot.

⁷⁶ GÜRCİSTAN TARİHİ, s.326; Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 2004, s.25; S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.156.

⁷⁷ H. Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri" s.199.

⁷⁸ GÜRCİSTAN TARİHİ, s.326, Ö. Subaşı, **Gürcü-Moğol İlişkisi**, s.8.

Arhiyepiskop Simon Çkondideli'ye bıraktı.⁷⁹ Şirvan'ın işgali 5 ay kadar sürdü.⁸⁰ Bunu takiben kendisi Gürcistan'a dönerek büyük ölçekli siyasi ve askeri genişleme politikaları geliştirmeye karar verdi. Ancak David, bunları uygulamadan 25 Ocak 1125'te öldü.⁸¹ Bu tarihten 1170'li yıllara kadar, kaynaklar Gürcü ve Şirvanşahlar arasında vuku bulan bir olaya ilişkin herhangi bir kayıt paylaşmamaktadır. Bunun sebebi IV. David'in ölümünden sonra tahta oturan ve 30 yıl Gürcüstan'da hâkimiyet sürmüş I. Demetre'nin hükümdarlık döneminde Şirvanşahlar ile Gürcüler arasında dostluk ilişkileri yaşanmış olması ile açıklanabilir. Bu sırada David'in ölümünden sonra, Menuçehr aynı yıl Şirvan'da iktidara geri döndü. Ancak Şeki vilayeti Demetri'nin elinde kaldı.⁸²

Şirvan'ın bağımsızlığını kazandığı III. Menuçehr dönemi Şirvanşahlar devletinin güçlenmesi ve ilerlemesi devri olarak, Selçuklu devletinin gerilemesi ile aynı zamana denk gelmiştir. Tarihi eserlerden ziyade Şirvanşahlar devletinin bu dönemi hakkında ayrıntılı bilgilerin bulunduğu ve yine Menuçehr'in bu dönemdeki faaliyetlerini anlatan kaynaklar Şirvanşah'ın saray şairleri Hakani⁸³ ve Felaki'nin⁸⁴ eserleridir.⁸⁵

2.4. I. AHSİTAN İBN III. MENUÇEHR DÖNEMİ ŞİRVANŞAH-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

1160 yılında Menuçehr'in ölümünden sonra oğulları arasında yöneticilik için mücadeleler yaşandığı sırada, onun eşi Tamar küçük oğlu ile birlikte Kıpçaklarla ittifak kurarak Şirvan ve Gürcistan'ı birleştirmeye çalıştı.⁸⁶ Fakat Menuçehr'in büyük oğlu

⁷⁹ KARTLİS TSHOVREBA, s.194

⁸⁰ Bu sırada IV. David'in unvanına daha sonra geleneksel olarak halefleri tarafından taşınan Şirvanşah unvanını eklediği de bilinir. Bkz. S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.156

⁸¹ Ö. Subaşı, **Gürcü-Moğol İlişkisi**, s.8, Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, İstanbul 1984, s.165.

⁸² S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.156

⁸³ Hakani'nin III. Menuçehr'e ithaf ettiği şiirlerinin birinde Şirvanşahın Kıpçakların isyanını bastırmasını anlatır. Bkz. S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.156 vd

⁸⁴ Kıpçaklar üzerindeki bu zaferden Felaki'de bahsediyor. "*Altından yapılmış ve Çin ipeği gibi parlayan Hint kılıcıyla dökülen Kıpçak kanını saydığımızda, dünyanın yaratıcı gücünün bitki yerine bir Kıpçak başı ürettiğine şaşırmamalısınız.*" Felaki'nin bu sözlerine göre Menuçehr, inatçı Kıpçakları Irak Selçuklularının yardımı olmadan ezdi. Daha sonra Menuçehr güçlü bir hükümdar oldu ve ülkesinde katı kurallar koydu. Yine Hakani onun komşu Arran Devletine karşı zafer kazandığını belirtiyor. Bununla birlikte Menuçehr kırk yıl boyunca devletini büyük ölçüde güçlendirdi ve Şirvanşah Devleti'nin sınırlarını genişletmek için komşu ülkelere seferler düzenledi. Bkz. S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.157

⁸⁵ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.156

⁸⁶ A. Ş. Hacıoğlu, "*Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri*", s.48

Ahsitan⁸⁷, İldenizli⁸⁸ hükümdarı Atabey Şemseddin İldeniz'in⁸⁹ ordusuyla Şirvan'a gelerek tahta çıkmış⁹⁰, ardından kendisine karşı hakimiyet mücadelesi içinde olan annesi Tamar'ın Gürcistan'a hükümdar yeğeni III. Georgi'nin yanına kaçmasına neden olmuştu.⁹¹ Bu olaydan sonra, Tamar Gürcistan'da Thigva manastırı banisi oldu ve ölünceye kadar bir rahibe gibi yaşadı.⁹² I. Ahsita'nın saltanatı (1160-1196) Şirvan eyaletinin büyük ekonomik büyüme, şehirlerinin refahı, zanaat ve ticaretin geliştiği bir dönem olarak kabul edilir. Yine bu dönem, Ahsita'nın annesi Tamar vasıtasıyla akraba olduğu komşu Gürcistan ile akrabalık çerçevesinde barış ve ittifak ilişkilerinin yaşandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹³ Zira I. Ahsitan Şirvanşahlar'ın evlilik yoluyla Gürcülerle iyi ilişkiler kurma geleneğine bağlı kalarak, Gürcü çarı III. Georgi'nin kız kardeşinin kızı olan İsmet ed-Din ile evlenmiş ve babası III.

⁸⁷ Ahsitan döneminde basılan Şirvanşah paraları hakkında geniş bilgi için bkz. G. V. Zlobin, **Moneti Şirvana i Şirvanşahov**, s.247vd.

⁸⁸ Diğer adı Azerbaycan Atabegleri olan İldenizlilerin temelleri Şemseddin İldeniz'in 1148 yılında Azerbaycan valiliğine görevlendirilmesiyle atılmıştır. Daha sonra üvey oğlu Arslanşah b. Tuğrul'un atabegliğine getirilmesiyle birlikte İldenizliler bölgede önemli siyasi güç teşkil etmişlerdir. İldenizliler, Arran, Azerbaycan ve Cibal topraklarında 1148-1225 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir. Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Ziya Bünyadov, **Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)**, (nşr. İ. Kemaloğlu), İstanbul 2017, s.61 vd, Gülay Ögün Bezer, **"İldenizliler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXII**, Ankara 2020, s.82 vd, Erol Kürkçüoğlu, **Nahçıvan Tarihi (V-XV. yüzyıllar)**, Erzurum 2007, s.52 vd, Erdoğan Merçil, **"İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VIII**, (ed. H. D. Yıldız), İstanbul 1988, s.81 vd, Ömer Faruk Şahin, **İbnü'l-Esîr'in El-Kâmil Fî't-Târîh Adlı Eserinde Selçuklular ve Moğollar**, Erzincan 2020, s.75 vd, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁸⁹ İldenizliler hanedanının kurucusu ve 1148-1175 yılları arasında İldenizlileri yöneten ilk hükümdarıdır. İldeniz adı Eldekez, Eldigüz gibi değişik telaffuzlarla da kullanılmakla birlikte bu ad, Türkçe "il" ve "deniz" kelimelerinden oluştuğu kanaatiyle daha çok "İldeniz" şeklinde kabul görmektedir. İldeniz'in hayatının ilk yıllarına ait bilgiler, Derbend'de köle pazarından satın alınmış Kıpçak asıllı bir gulam olduğuna dairdir. Irak Selçuklu Veziri Kemaleddin es-Sümeiremi'ye satılan İldeniz, vezirin 1122 yılında Batniler tarafından öldürülmesi üzerine Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'ın (1119-1131), onun ölümünün ardından da daha sonra tahtı ele geçirecek olan Mesud Muhammed Tapar'ın hizmetine girdi. O Gürcülere'e karşı kazandığı parlak zaferlerle kısa bir sürede en büyük Selçuklu emirlerinden biri oldu. Kısa zamanda temayüz ederek ümera arasına katıldı ve Sultan Mesud tarafından kardeşi I. Tuğrul'un dul eşi Mümine Hatun ile evlendirildi. Sultan sülalesiyle kurulan bu akrabalığın sağladığı imkanlar, İldeniz ve oğullarını Irak Selçuklu Devleti üzerinde etkili bir güç haline getiren İldenizliler hanedanının (Azerbaycan Atabegleri) zeminini hazırlamıştır. Geniş bilgi için bkz. Z. Bünyadov, **Azerbaycan Atabegleri**, s.61 vd, E. Kürkçüoğlu, **Nahçıvan Tarihi**, 52 vd, Gülay Ögün Bezer, **"İldeniz, Şemseddin", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXII**, Ankara 2000, s.81 vd.

⁹⁰ H. Acar, **İbrahim b. Muhammed; Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe**, s.51.

⁹¹ Ayrıca Şirvanşah Manuçehr ile evlendikten sonra Müslüman olan Şirvanşah kraliçesi Tamar'ın, kocasının ölümünden sonra Şirvanşahlar'ın sarayından ayrılmak zorunda kalması Şirvan'daki ayaklanmaları ve sisyasi rakabeti de gösteriyor. Manuçehr'in oğulları iktidar için savaşırken sarayda Şirvanşahlar tahtı için çekişen birkaç grup vardı ve bunlar içerisinde Tamar liderliğindeki grup mağlup oldu ve oğlu Ahsitan ise İldenizlilerin yardımıyla Şirvanşahların tahtına geçti. Bkz. S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.159 vd

⁹² **GÜRCİSTAN TARİHİ**, s.341; V. F. Minorskiy, **İstoriya Şirvana**, s.180.

⁹³ H. Acar, **İbrahim b. Muhammed; Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe**, s.51; S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.164.

Menuçehr'in siyasetini takip ederek böylece vassallikten uzak bir şekilde Gürcistan'la iyi ilişkileri devam ettirmişti.⁹⁴ I. Ahsitan döneminde Şirvanşahlar ve Gürcüler arasındaki bu ittifak ilişkisinde vassallık durumu görülmemektedir.⁹⁵ İttifaklık ilişkilerine göre hareket eden Şirvanşah I. Ahsitan Gürcü çarının zor anlarında ona yardım ediyordu. 1178 yılında Gürcü hükümdarı III. Georgi'nin yönetiminden memnun olmayan ve onu devirmek isteyen feodal beyleri, asilleri yatıştırmak ve asi Prens Dyomna isyanını bastırmak için Şirvan'dan yola çıkmıştır. Bu sırada Şeki toprakları üzerinden geçerken daha önce Gürcü hükümdarı I. Demetre devrinde Hristiyan halkın yardımıyla Gürcüler tarafından işgal edilen Şeki'yi yeniden ele geçirmiş ardından Gürcistan'a hareket etmiştir. I. Ahsitan, beraberindeki seçkin bir Şirvan ordusuyla Gürcistan'a ulaşmış ve Gürcü hükümdarının sarayındaki düzeni yeniden sağlayarak Gürcü devletini çöküşten kurtarmıştı. Şirvanşahlar sayesinde Gürcü topraklarındaki isyan bastırılmış ve bunun neticesinde I. Ahsitan ile Gürcü çar ailesi arasındaki dostluk ilişkileri daha da geliştirilmişti. Bu olaydan sonra, Gürcü çarı III. Georgi Şamahı'ya gelerek Şirvanşah'ı bizzat ziyaret etmiş. Bu ziyaret sırasında da Şirvanşah ve Gürcü çarı kendi aralarında dostluk anlaşması yapmışlardı.⁹⁶

I. Ahsitan, Şirvanşahların eskiden beri Şirvan'ın kadim topraklarından saydıkları Derbend'i kendine tabi kılmak isteğiyle Gürcü çarı I. Demetre'nin (1125-1156) damadı olan Derbend emiri Ebül Müzaffer Seyf ed-Din'in kızı ve emir Baybars'ın bacısıyla diplomatik evlilik yapmıştı.⁹⁷ Bu evlilikle I. Ahsitan, hem Derbent hükümdarlarıyla hem de Gürcülerle akrabalık ve ittifak ilişkileri kurdu. Böylelikle Derbent ve Gürcistan'ın Şirvan'a yönelik sürekli saldırı tehdidi ortadan kaldırıldı.⁹⁸ Aynı zamanda Ahsita'nın

⁹⁴ A. Ş. Hacıoğlu, "Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri", s.48; H. Acar, **İbrahim b. Muhammed; Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe**, s.51.

⁹⁵ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.164; Bazı araştırmacılar ise bu dönemdeki ilişkilerin devletlerarası mütekabiliyet esasını yansıtmadığını savunarak, Şirvanşahların III. Georgi'nin vassalı olduğu tezini savunmuşlardır. Bununla ilgili bilgiye bkz. A. Ş. Hacıoğlu, "Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri", s.48; Fakat bizce Sara Aşurbeyli'nin de belirttiği gibi bu dönemki ilişkilerde vassallık durumu görülmemektedir. Bu nedenle Aliyev Şirinbey Hacıoğlu'nun görüşü bizce doğru değildir. Ayrıca bu konuyu bir örnekle açıklama yoluna gidecek olursak, Gürcü çarı III. Georgi'nin bizzat kendisinin Şirvanşah I. Ahsitan'ı ziyaret etmesi ve onunla dostluk hukukunu sürmesi, Şirvanşahlar'ın Gürcülere karşı siyasi üstünlüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Geniş bilgi için bkz. S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.164 vd, A. Ş. Hacıoğlu, "Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri", s.49

⁹⁶ A. Ş. Hacıoğlu, "Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri", s.49

⁹⁷ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.165

⁹⁸ Ş. A. Magaramov, "Ukrepleniye Politiçeskih Svyazey Dagestana i Şirvana", s.11

Derbent arkasındaki Deşt-i Kıpçak bozkırları⁹⁹ ile Gürcistan'da yaşayan ve Şirvan'a düşman olan Kıpçaklar üzerindeki etkisi de güçlendi. Bu nedenle, Gürcü hükümdarları, XII. yüzyılda Güney Kafkasya'nın en etkili ve güçlü devletlerinden biri olan Şirvanşahlarla müttefik olmakla ilgileniyorlardı. Çünkü XII. yüzyılda Gürcistan'a defalarca saldıran Selçuklu ve Atabeylerle uzun vadeli mücadelelerinde Şirvanşah Devleti'ni kendileri için sığınak olarak görüp, onların yardımına ihtiyaç duyuyorlardı. 1174-1175 yıllarında Ruslar 73 gemiden oluşan donamayla Volga'dan geçip Şirvanşahlar'a saldırmışlardı.¹⁰⁰ Yine bu sırada Kıpçaklar Derbend'i ele geçirip,

⁹⁹ Aral ve Sirderya bölgesine Kuman-Kıpçakların egemen olması sonucunda haliyle bölgenin siyasi hayatında değişiklikler meydana gelmiştir. Önceleri Hazar Denizi'ni ve Karadeniz'in Kuzeyini kapsayan bozkır şeridi "Deşt-i Hazar", Sir Derya civarından Yayık Irmağı'na kadar uzanan topraklar ise "Oğuz Memleketi" olarak tanımlanırken XI. yüzyılda bu adlandırmaların yerini "Deşt-i Kıpçak" ifadesi almıştır. Bkz. Bolat Kumekov, *"Kıpçak Hanlığı"*, (çev. A. Şalbayev), **Türkler II**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s. 776; Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri** İstanbul 1976, s.13; Cihan Yalvar, *"Deşt-i Kıpçak'ta Moğol Hakimiyeti Ve Kuman-Kıpçaklar"*, **Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi II/1**, İstanbul 2018, s.10; Deşt-i Kıpçak olarak adlandırılan bölge Orta Çağ'a ait eserlerde, Rus ve İslam kaynaklarında "Doğu'da Altay'ın eteklerinden başlayarak batıda Karpatlar'a kadar uzanan bir coğrafyayı tanımlamaktaydı. Bkz. C. Yalvar, *"Deşt-i Kıpçak"*, s.10 vd; Bununla birlikte bazı araştırmacılar coğrafi olarak Deşt-i Kıpçak'ı "Cenubi Rusya Bozkırları" şeklinde belirtmişlerdir. Bkz. A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, (çev. H. Eren), Ankara 1992, s.3 vd; Kıpçak sözcüğü Farsça'da "deşt" kelimesi ile eş anlamlı olarak ekip biçilmeyen toprak anlamına gelmektedir. "Deşt-i Kıpçak" ifadesi de bu eş anlama gelen iki sözcüğün bir araya getirilmesi sonucunda kullanılmaya başlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Rızaeddin Fahreddin, **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, (çev. İ. Kamalov), İstanbul 2003, s.89 vd; Deşt-i Kıpçak sözü Farsça'da Kıpçak Bozkırı anlamına gelmektedir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sercan M. Ahincanov, **Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar**, (çev. K.Yıldırım), İstanbul 2014, s.17 vd.

¹⁰⁰ XI. yüzyılın sonlarından itibaren Ruslar, Hazar bölgelerine soygun hareketleri düzenlemeye başlamışlardı. Kiev Kinezliği zamanında, bunların askeri birliklerinin üyeleri "Ruslar" diye anılıyordu. İlk defa 909 yılında 16 gemiyle Hazar'a ulaşmışlardı. Hazar Denizi'nin Güneyinde yer alan Abaskun adasını işgal etmişlerdi. Yen ilgiye uğrayan Rusların 910 yılında yeniden Hazar Denizi çevresine bakin düzenlenişler, burada bulunan Sarı adasını ve sahil yerleşimlerini yağmalamışlardı. Aynı Horasan bölgesinin (Gününüzde İran) sahillerine saldırmışlardı. Fakat, Gilan yöneticisinin askerleri tarafından yenilgiye uğratılmışlardı. Bölgeden ger çekilmek zorunda kalan Ruslar, bu kez Şirvanşahlar tarafından hezimete uğratılmışlardı. Ruslar, 914 yılında 500 gemiden oluşan donanma ile tekrar Hazar Denizi'ne inmişlerdi. Hazar Devleti'nin topraklarından geçecekleri için onlara ele geçirdikleri ganimetin yarısını vermeyi taahhüt etmişlerdi. Fakat bu bir siyasi taktikti ve amaçları da, Hazar sahasından geçerken buraları yağmalamaktı. Neticede Hazarların bu tutumlarından yararlanarak geçtikleri her yere baskın düzenlenişlerdi. Bu dönemde Ruslar, Bakü sahillerine kadar ulaşmışlar, Türk birlikleriyle karşı karşıya gelmişlerdi. Savaş sonucunda Ruslar büyük hezimete uğratılmışlardı. Kaynaklarda bu Türk birliklerinin Hazar ve Bulgarlar'dan oluştuğu kaydedilmektedir. Bu olaydan 30 yıl sonra, 944'te Rus birlikleri Berde Şehrini ele geçirmek ve Şirvanşah coğrafyasında hakimiyet kurmak için Hazar kıyılarına yeniden saldırı düzenlenişlerdi. Ruslar, 1030 yılında 38 gemilik bir güçle Hazar sahillerine saldırmış, Kür ve Aras nehirlerinin Birleştiği noktada Şirvanşahları yenilgiye uğratmışlardı. Rusların, 1031-1033 yıllarında yeniden bölgeye saldırdıklarını ve Şirvanşahların Şamahı şehrini yağmaladıklarını görüyoruz. Bu saldırılarında 10000 kişiye yakın insanı katletmişlerdi. Geniş bilgi için bkz., İrade Nuriyeva, **Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan-XXI Asrın Evvellerine Dek)**, Bakü 2015, s.66 vd; Alakbar Alakbarov, *"Eski Rus Kökeninde Türk İzleri"*, **XVII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 15-17 Eylül 2014 Kongreye Sunulan Bildiriler II/1 (Orta Asya ve Kafkasya Tarihi)**, Ankara 2018, s.35.

Güneyden ilerleyerek Şabaran kalesini ele geçirmişlerdir.¹⁰¹ Şirvanşahlar'a yönelik bu iki saldırı karşısında güç durumda kalan Ahsitan, Gürcü hükümdarı III. Georgi'den yardım istemiştir. Bu sırada Şirvan-Gürcistan sınırında dinlenen Bizans prensi Andronik Komnin de (I. Ahsitan'ın kuzeni) III. Georgi'nin ordugâhındaydı.¹⁰² Bu nedenle Bizans prensi de III. Georgi ve Ahsitan ile birlikte Şirvan-Gürcistan ortak ordusunun başında bulunarak, Rus ve Kıpçak güçlerini yenilgiye uğratmışlardır. Böylece, saldırıları geri püskürterek Şirvan'dan Rus ve Kıpçak güçlerini uzaklaştırmışlardır. Bu başarıdan sonra Şirvanşah hükümdarı Ahsitan Derbend ve Şabaran'ı geri alarak, yeniden Şirvanşah topraklarına dahil etmiştir.¹⁰³ Görüldüğü gibi Rusların ve Kıpçakların Şirvan'a saldırılarının geri püskürtülmesinde Bizans prensi Andronik Komnin ile Gürcü hükümdarı III. Georgi'de rol oynamıştır. Ancak, Gürcü kaynakları bu savaşta Ahsitan liderliğindeki Şirvanşah ordusunun başarılarından söz etmeyerek, bu önemli başarıyı bütünüyle III. Georgi ve Andronik'e bağlıyorlar.¹⁰⁴ Ahsitan'ın Gürcü idarecileriyle ilişkileri sonra da devam etmiştir. III Georgi 1184 yılında öldükten sonra yerine tahta geçen kızı Tamar döneminde de Gürcülerle Şirvanşah Ahsitan arasında dostluk ve ittifak ilişkisi sürdürülmüştü. Kartlis Tshovreba'ya göre Tamar yaklaşık olarak 1187 yılında, birinci kocası Rus knezi Georgi'den¹⁰⁵ boşandıktan sonra Şirvanşah Ahsitan onunla evlenmek istemiş hatta bu isteğini bizzat Gürcistan'a giderek bildirmişti. Ama Tamar bu teklifi reddetmiş ve daha sonra Osetya Prensi David Soslan ile evlenmişti.¹⁰⁶ Saltanatının ilk on yılında, evlilik yolu ile Derbend emiri ve Gürcü hükümdarıyla ilişkilerini düzene sokan Şirvanşah Ahsitan, daha sonra Selçuklu ve İldenizlilerle yakın dostluklar kurmaya odaklandı. Ahsitan devletlerarası yürüttüğü bu siyasetinde kendisinin Şirvanşah tahtına çıkışında yardımcı olan İldenizlilere güveniyordu. XII. yüzyılda gerçekleşen deprem de Şirvanşahlar'ın payitahtı Şamah'ı yıkılmış. Bu nedenle Ahsitan Şirvanşahların yeni merkezi olarak Bakü'yü seçmişti. Fakat bir başka kaynakta payitahtın Bakü'ye taşınmasının sebebi olarak, İldenizliler hükümdarı Kızılarıslan'ın Şamahı'yı ele geçirmesi gösterilir.¹⁰⁷ XII. asrın ikinci yarısında İldenizlilerin, Bakü de dahil olmak üzere bütün Şirvanı işgal etmesi üzerine, bundan kurtulmak için

¹⁰¹ Ş. A. Magaramov, "Ukrepleniye Političeskih Svyazey Dagestana i Şirvana", s.11

¹⁰² A. Ş. Hacıoğlu, "Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri", s.48.

¹⁰³ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.166 vd.

¹⁰⁴ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.166

¹⁰⁵ **KARTLİS TSHOVREBA**, s.297, 323

¹⁰⁶ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.167

¹⁰⁷ H. Acar, **İbrahim b. Muhammed Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe**, s.52.

Şirvânşâhlarla Gürcüler arasında diplomatik evliliklerin arttığı görülür.¹⁰⁸ Aynı dönemde Nahçıvan hükümdarı Ebu Bekir’le yaşanan savaşta Şirvanşahlar yenilmişti. Şirvanşahlar için olumsuz olan bu iki gelişmeden sonra Ahsitan damadı İldeniz Emir Emiran Ömer ile birlikte Gürcü hükümdarı III. Georgi’nin kızı olan ve Gürcistan tahtında bulunan Tamar’dan yardım istemek amacıyla Tiflis’e gitmişlerdi. Tamar, İldeniz ile Şirvanşah Ahsitan’ı iyi karşılamış onlara hürmet göstermiş ve Nahçıvan emiri Ebu Bekir’e karşı birlikte mücadele etme konusunda anlaşmışlardı.¹⁰⁹ Bu sebeple Tamar ve Şirvanşah Ahsitan birlikte ortak ordu oluşturmak için bütün vilayetlere haber gönderdiler.¹¹⁰ Arran ordularının bir bölümü de Şirvanşahlarla birlikte hareket etmek için Şirvanşah ordusuna katıldılar. Bu sırada Türkmenlerden oluşan bir grup askerde toplanıp onun emrine girdi. Oluşturulan bu birleşik Şirvanşah-Gürcü orduları Şemkir şehrine girdiler. 1 Temmuz 1195 yılında Şemkir şehrinin yakınlarında başlayan savaşta Ebu Bekir’in ordusu yenilgiye uğratıldı, Ebu Bekir ise bu savaşta güçlüğü kendisini kurtarıp Beylegan’a kaçtı. Bir gün sonra Şemkir halkı gelip, şehrin anahtarlarını teslim etmişlerdi. Şirvanşahlarla birlikte hareket eden Gürcüler atabeyle mücadeleyi devam ettirerek Arran ve Azerbaycan’ın birçok şehrini ve kalesini ele geçirdiler. Emir Amiran Ömer’in Gence’ye giderek burada güçlenmesinden sonra I. Ahsitan’da kendi ordusu ile birlikte Şirvan’a dönmüştü.¹¹¹ Emir Amiran Ömer’in 22 gün sonra suikast sonucu öldürülmesinin ve Gence’nin yeniden Ebu Bekir’in eline geçmesinin ardından, Gürcü orduları 1195 yılında Gence’ye gelerek 25 gün boyunca kuşatmışlardı. Ancak Gürcü ordusu Gencen’i işgal etmekte başarısız olmuş ve bu neden ordunun morali bozulmuştur. Bunun üzerine Gürcü ordusunu canlandırmak amacıyla çariçe Tamar Gence çevresine geldi. Bu sırada Çariçe Tamar’a dostluk gösteren Şirvanşah ordusuyla Gence’ye gelerek Gürcü ordusuna yardım etmişti. Ancak Şirvanşah ve Gürcü ittifak ordusu uzun süren kuşatma sonrası başarı gösterememiş ve Gence’yi de ele geçirememişlerdi. Bu olayın ardından başarısız olan Gürcü ordusunun Divin’e hareket etmesi nedeniyle Şirvanşah’da, Gence’den ayrılıp geri dönmüştü.¹¹² Bu olaydan yaklaşık 1 yıl sonra I. Ahsitan ölmüştü. Onun evlatları Şamahı’da olan depremde vefat

¹⁰⁸ Kâmil Ferhadoğlu, **Bakı-İçerişeh**, Bakü 2006, s.18.

¹⁰⁹ Gürcü kaynaklarına göre, bu görüşme sırasında Şirvanşah Tamar’ın kızı Rusudan’ı İldeniz Emir Emiran Ömer ile evlendirmek için elçilik etmiş, fakat Tamar bunu kabul etmemiştir. Bkz. S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.169.

¹¹⁰ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.168 vd.

¹¹¹ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.169 vd.

¹¹² A. Ş. Hacıoğlu, *“Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri”*, s.49 vd.

ettiğinden yerine geçecek bir varisi yoktu.¹¹³ Bu nedenle yönetim de boşluk oluşmuş onun kardeşleri arasında taht mücadeleleri uzun yıllar sürmüştü. Şirvan'da sık sık tekrarlanan saray ihtilalleri sonucunda kıza süre de birkaç hükümdarın değiştiği bu dönemde II. Feribürz'ün saltanatına kadar Şirvan-Gürcistan ilişkileri üzerine bilgilere rastlanmamaktadır.¹¹⁴

2.5. SELÇUKLULU VE İLDENİZLİLERE KARŞI ŞİRVANŞAH-GÜRCÜ İTTİFAKI

Bilindiği üzere XII. yüzyılda Azerbaycan'da güçlü İldeniz Atabeyleri sülalesi ortaya çıkmıştı. Kızıl Arslan'la 1187-1191 yıllarında mücadele eden Selçuklu hükümdarı III. Tuğrul (1176-1194) 1194 yılında Harezmşah Tekiş ile (1172-1200) yaptığı savaşta öldürüldü. Daha sonra İldeniz Kızıl Arslan 1191 yılında öldükten sonra taht mücadeleleri başladı. Bu savaşlara Selçuklular ve İldenizlilerle mücadele eden Gürcü hükümdarları da iştirak ediyorlardı. Bu siyasi atmosferde kendilerine rahat hareket edebilecekleri alan açan Şirvanşahlar kendi bağımsızlıklarını korumak ve bölgedeki egemenliklerini sürdürmek için Gürcülerle dostluklarını devam ettirmişlerdir. Böylece Şirvanşahlar, dış siyasi hadiselerden ve akrabalık ilişkileri içinde oldukları Gürcü hükümdarları ile ittifaktan istifade ederek hem Selçuklu sultanlarının hem de İldeniz Atabegliği'nin vassalı olmaktan kurtulmuşlardı.¹¹⁵

2.6. İTTİFAKIN BOZULMASI VE YENİ MÜCADELE DÖNEMİNİN BAŞLAMASI

I. Ferruhzad ibn Menuçehr'in kısa süren hükümranlığından sonra Şirvanşahlar Devleti yönetimine oğlu Gerşesb ibn Ferruhzad geçmişti. Gerşesb'in hâkimiyeti sırasında Şirvanşahlarla Gürcüler arasındaki dostluk ilişkileri yerini saldırı ve mücadeleye bırakmıştır. Bu dönemde Gürcüler, Şirvanşah Devlet topraklarına sık sık baskınlar düzenlemişlerdi. Gürcü baskınları ile alakalı olarak XII. yüzyılın sonlarından itibaren Şirvanşahlar'ın merkezi Bakü'ye taşındıktan sonra başlayan Apşeron'da ve Şirvan'ın diğer yerlerinde istihkâmlar inşa etme süreci daha da hızlandırılmıştır.¹¹⁶ Bu dönemin

¹¹³ S. Aşurbeyli, *Şirvanşahlar*, s.170

¹¹⁴ A. Ş. Hacıoğlu, *"Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri"*, s.49 vd.

¹¹⁵ S. Aşurbeyli, *Şirvanşahlar*, s.172

¹¹⁶ S. Aşurbeyli, *Şirvanşahlar*, s.173 vd.

önemli olaylarından birisi de 1220 yılından itibaren Şirvan ve bütün Yakın Doğu'nun Moğollar¹¹⁷ tarafından işgal edilme tehdidinin başlamış olması idi. Moğollar Azerbaycan ve Şirvan arazisinde ilk defa 1220-1221 yıllarında I. Gerşesb ibn I. Ferruhzad zamanında görüldüler.¹¹⁸ Cebe Noyan ve Subutay Bahadır'ın idare ettiği 30 bin askerden oluşan Moğol ordusu 1221 yılında Gürcü kuvvetlerini mağlup edip¹¹⁹ kışı Muğan'da geçirdi. Hemedan seferinden dönerken yakıp yıktıkları Erdebil üzerinden iki Moğol kumandanı yeniden Gürcüstan'a çıkmışlardır. Sahte bir ricat yapan Subutay, Gürcü şövalyelerini Cebe'nin beklediği bir pusuya çekerek tamamen yok etmiştir. Bunun üzerine Gürcüler, Moğollar'a ülkelerinin güneyini yağmalamaya terk etmişlerdir.¹²⁰ Moğollar daha sonra Şirvan'a geçmişler, orada Şamahı'yı, sonra da Derbend'i yağmalamışlar, ardından Kafkasya'nın kuzeyindeki bozkırlara yönelmişlerdi. Orada Alan, Lezgi, Çerkes ve Kıpçak kavimlerinin birleşik kuvvetleri ile karşı karşıya kalmışlardır.¹²¹ Trajik olaylarla dolu bu ağır zamanda, Moğol birlikleri 1222 yılında Şirvan, Arran, Gürcistan ve Güney Kafkasya'nın diğer ülkelerinden ayrılmışlardı. Moğolların ülkelerini terk etmesinden sonra, geriye halkı yok edilen ve bütün şehirleri

¹¹⁷ Dilleri Altay dil ailesinden Mançu-Tunguzca, Türkçe ve Korece ile gramer ve kelime bakımından ilişkili bulunan Moğollar'ın menşei ve VI. yüzyıldan önceki tarihleri oldukça karanlıktır. Moğol adı, kaynaklarda ilk defa VII. yüzyılda T'ang sülalesi resmi tarihleri Chiu T'ang-shu ve Hsin T'angshu'da "Mêng-wu" ve "Mêng-wa" şeklinde Proto-Moğol Shih-wei kabile grupları arasında önemsiz küçük bir kabile ismi şeklinde geçer. Devlet ve hanedan adı olarak kullanılması Cengiz Han zamanında, millet adı olarak kullanılması ise çok daha sonra gerçekleşmiştir. Geniş bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXX**, İstanbul 2005, s.225 vd; Ayrıca Moğollar'ın Kafkasya'ya yönelik hareketleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İlyas Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, İstanbul 2003, s.11 vd.

¹¹⁸ Moğollar bu dönemde Şirvanşahlar üzerine saldırmışlar ve Şirvan bölgesinin merkezi olan Şamahı'yı zapt etmişlerdir. Bkz. Abraham Constantin d'Ohsson, **Moğol Tarihi**, (çev. B. Apaydın), İstanbul 2008, s.136; Ancak Abraham Constantin d'Ohsson, Moğol Tarihi adlı eserinde Moğollar'ın Şirvan'a saldırılarından bahsederken, Moğollar'ın dağlık olan Tiflis üzerine yürümekten vazgeçerek ganimeti alıp Şirvan üstüne döndüklerini ve bölgenin merkezi olan Şamahı'yı zapt ettiklerini ifade ederek, daha sonra Moğollar'ın, Kafkasya'nın kuzey taraflarına gitmek için Şirvan şahı Reşid'e, "*Elçi gönder de barış yapalım*" diye haber gönderdiklerini ve Reşid'in buna cevap olarak on adam gönderdiği bilgisini iddia etmiştir. Böylece yazar, dönemin Şirvanşah devleti hükümdarının Şirvanşah Reşid olduğunu ileri sürmüştür. Bkz. A. C. d'Ohsson, **Moğol Tarihi**, s.136; Bu bilgi bizce yanlıştır. Çünkü Şirvanşahlar Devleti hakkında verdiği bu bilgi I. Gerşesb İbn Ferruhzad ile ilgilidir. Zira bu dönemde Şirvanşah tahtında bulunan hükümdar I. Gerşesb İbn Ferruhzad'dır. Bkz. S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.176; Ayrıca Reşid bu dönemde Derbend'in hakimi idi. Bu kişi aynı zamanda Şirvanşah I. Gerşesb'in kardeşi idi. Geniş bilgi için bkz. S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.178.

¹¹⁹ A. C. d'Ohsson, **Moğol Tarihi**, s.134 vd.

¹²⁰ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur**, (çev. M. R. Uzmen), İstanbul 1980, s.240.

¹²¹ Bu sırada, akıllıca davranan Cebe ile Subutay, Türk-Moğol kardeşliğini ileri sürerek ve ganimetlerinden bir kısmını vererek Kıpçaklar'ın kendi taraflarına geçmelerini sağlamışlar ve böylece diğer kavimleri ayrı ayrı kolayca yenmişlerdir. Daha sonra, Kıpçaklar'a yönelmişler verdikleri ganimeti zorla geri alarak, onları bölgeden sürmüşlerdir. Bkz. R. Grousset, **Bozkır**, s.240 vd, S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.177.

dağıtılarak talan edilen yerli yöneticiler hem korkunç düşman Moğolların tekrar saldırıya geçebileceklerinden endişelenerek, hem de onlara saldırabilecek diğer yabancı işgalcilere karşı ittifak kurmak için harekete geçmişlerdi. 1222 yılında Gürcü hükümdarı IV. Georgi Laşa'nın kız kardeşi Rusadana ile Şirvanşah'ın düğün törenine katılmak için Şirvanşahlar'ın ikametgâhı ve Şirvanın ikinci payitahtı olan Bagavana-Bakü'ye gitmiştir. Ama IV. Georgi burada hasta olup 18 Ocak 1222'de öldüğü için düğün gerçekleşmemiştir. Bu olaydan sonra Rusudana ise Şirvanşah ile evlenmemiş ve Gürcistan'a dönerek aynı yıl burada hükümdar ilan edilmiştir.¹²² Moğollar Şirvanşah topraklarından ayrıldıktan sonra darmadağın edilmiş Kıpçaklar yeniden toparlanarak 1223 yılında Kuzey'den Derbend ve Şirvanşah coğrafyasına yönelmişlerdi.¹²³ Bilindiği üzere Kıpçaklar Derbend'e yöneldiklerinde, onun hakimi Şirvanşah Gerşesb'in kardeşi Raşid idi. Kıpçaklar ona şu sözlerle müracaat ettiler; *Tatarlar ülkemize saldırıp, mülkümüzü soydular. Biz ülkende yaşamaya geldik. Biz senin hizmetkarlarınız, senin için illeri fethedeceğiz sen bizim sultanımızsın.* Fakat Raşid Kıpçakların bu talebini reddederek bölgede kalmalarına izin vermedi. Kıpçaklar bir süre sonra yeniden onun yanına elçi gönderdiler. Onların Müslüman olan beylerinden biri tarafından Derbend'i hileyle ele geçirmek niyetinde olan Kıpçakların bu planından haberdar edilen Raşid bu sırada kendini haberdar eden Kıpçak beyine ordu ve silah yardımıyla bulundu. Bu bey, Kıpçakların üzerine sefer düzenledi, bir kaç defa hücum ederek, onların bir kısmını öldürdü ve ganimetlerini ele geçirdi. Lakin bu olaydan sonra Kıpçaklar hileyle Raşid'i aldatıp Derbend'e girdiler. Bu sırada canını kurtarmak isteyen Raşid bulunduğu kalenin gizli kapısından Şirvan'a kaçmıştı. Kıpçaklar Derbend Kalesi'ndeki Raşid'in ordusunun bütün silahlarını ve mallarını ele geçirip, daha sonra Derbend'i terk ettiler. Derbend'den ayrılan Kıpçaklar vaktiyle Gürcüler'in elinde olan Kabala'ya yöneldiler ve burayı kısa bir süre sonra kuşattılar. Bu olanlardan haber alan Raşid, Kıpçaklar'ın bölgeden ayrılmasını da fırsat bilerek Derbend'e dönmüş ve Derbend Kalesini tekrar ele geçirmişti. Bütün Kabala'yı ele geçiren Kıpçaklar, buradan Gencey'e doğru hareket ederek orada yerleştiler. Daha sonra Şirvan istikametinde hareket ederek, Lekzler

¹²² Bu sırada, Rusudana'nın 32 yaşında olduğu belirtilmektedir. Rusudana birkaç kez evlendi ve iki çocuğu vardı. Kaynaklarda Rusadana'nın evleneceği Şirvanşah hanedanından olan kişinin kim olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Fakat bu Rusudana'nın evleneceği Şirvanşah'ın I Gerşesb'in oğlu III. Feribürz, ya da Şirvanşah Gerşesb'in kendisi olabileceği tarihçiler tarafından paylaşılmıştır. Bkz, S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.177.

¹²³ Vagif Piriye, "*Azerbaycan'da Mongol Esareti, Azerbaycan Halkının Mongollara Karşı Mübarizesi*", **Azerbaycan Tarihi XIII-XVIII. Asırlar Yeddi Ciltte III**, (çev. O. Efendiye), Bakü 2007, s.15.

Ülkesi'ne¹²⁴ geçtiler. Şirvanşahlar Kıpçaklar'a karşı harekete geçerek Gürcü, Lezgi, Arran yöneticileri ve diğer halklarla ittifak oluşturdular.¹²⁵ İttifak kuvvetleriyle birlikte hareket eden Şirvanşahlarla Kıpçaklar arasında gerçekleşen mücadelede Kıpçaklar'ın bir kısmı öldürülmüş bir kısmı ise esir alınmıştır. Lakin Azerbaycan'ın bu ağır siyasi ikliminden istifade eden Gürcüler Şirvanşah coğrafyasına yeniden saldırıp, Gence'yi yağmalamışlardı.¹²⁶ Bu dönemde Moğolların, Gürcülerin ve diğer yerli işgalcilerin Şirvan'a baskınları ile Harezmsahların¹²⁷ saldırı tehdidi Şirvanşahlar Devleti'nin

¹²⁴ Doğulu yazarlar Dağıstan "Lezgizistan" veya "Lezgi ülkesi" diye belirtir. Çünkü komşuları oranın ahalisini Lezgi diye adlandırır. Lezgiler, Dağıstan'ın güneydoğusu ile Azerbaycan'ın kuzeydoğusunu içine alan kurak ve çıplak Samur havzasında yaşarlar. Kuzey ve kuzeybatıda Çeçenler, batı ve güneybatıda Gürcüler, güney ve doğuda Azerbaycan Türkleri ile komşudurlar. Kafkasya'nın en eski yerli halklarından olan Lezgiler'e Latin müellifleri Legea, Gürcüler, Ermeniler, Osetler Lek/Lekzi, İranlılar'la Araplar Lekz. Ruslar ise Lezgin adını vermişlerdir. Strabon ve Plutarh, Albanya ile Amazonlar arasında yaşayan kavimi Lehai/Gelai olarak adlandırmışlardır. Klaproth bu Gelaileri Şalgi'ın Sunja'ya döküldüğü yerde yaşayan Galgaylar olarak bildirir. Bir Gürcü efsanesine göre Lezgiler'le Kartveller (Gürcüler), Likos ve Kartlos adlı iki kardeşten türemişlerdir ve adları bu iki kardeşin isminden gelmektedir. Belazürî'nin Fütûhu'l-büldân adlı eserinde "Lekz" ismi şehir, kale, halk ve ülke olarak geçerken, Yâkut el-Hamevî'nin Mu'cemü'l-büldân adlı eserinde ise sadece Hazar denizi sahilindeki Derbend yakınlarında yaşayan halkın adı olarak verilmiştir. Ebü'l-Fidâ, Takvîmü'l-büldân'da Lekz ve Lekzl dediği Lezgiler'in iri cüsseli bir yapıya sahip bulunduklarını, kalabalık bir halk olduklarını ve ziraatı iyi bildiklerini belirtir. Reynegs'in bildirdiğine göre Lezgiler atalarının çok eski devirlerde Hindistan'dan çıktıklarını ve Şirvan'a yerleştiklerini, oradan da Don'a kadar Kafkasya'nın kuzeyine yayılmışlardır. Geniş bilgi için bkz. Davut Dursun, *"Lezgiler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXVII*, Ankara 2003, s.169 vd; Sinan Kurt, *Kafkasya'daki Gregoryan ve Musevi Türkleri Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ordu 2016, s.24 vd, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Ayrıca Karadeniz ile Kuban Irmağı arasında kalan sıradağların batı kesiminin kuzeyindeki yerli ahalinin milli adı olarak "Kafkas" deyiimi, eski Yunanca yazılı yerli efsanelerden M.S. 430 yılında Kartel/Ber (Tiflis çevresi) alfabesine çevrilen destani Kartel/ Ber (Gürcistan) tarihi Kartlis-Tshovreba'da geçmekte ve "Lekan" (Dağıstan'daki Lekler/Lezgiler) kavminin batı komşusu olan halkın ataları bu isimle anılmaktadır. Bkz., M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara 1976, s. XV; Cavit Kasımov, *"Alexandre Dumas'ın Gözüyle Kafkasya ve Çevresi"*, VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi) 13-15 Ekim 2015/Gence II, (haz. U. M. Uğur), Ankara 2017, s.1034; Fırat Karabayram, *Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası*, Ankara 2007, s.5, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

¹²⁵ Ş. A. Magaramov, *"Ukrepleniyе Politicheskikh Svyazey Dagestana i Şirvana"*, s.11 vd.

¹²⁶ V. Piriye, *"Azerbaycan'da Mongol Esareti"*, s.15.

¹²⁷ V. Piriye, *"Azerbaycan'da Mongol Esareti"*, s.15; Harizm ve Güney Azerbaycan'da 1097-1231 yılları arasında hüküm süren Türk-İslam hanedanıdır. İslam öncesi dönemden itibaren Harizm'e hakim olan vali, emir ve hükümdarlar Harizmşah (Harzemşah) unvanını kullanmışlardır. Çok geniş bir sahada hakimiyet tesis ederek büyük bir devlet haline gelen Harizmşahlar'dan önce Harizm bölgesinde aynı adla hüküm sürmüş üç hanedan daha vardı. Bunlar, Pers İmparatorluğu döneminden başlayıp 995 yılına kadar devam eden Afrigoğulları. 995-1017 yılları arasında bölgeye hakim olan Me'mûnîler ve Sultan Mahmud-ı Gaznevi'nin Altuntaş el-Hacib'i Harizmşah unvanıyla buraya vali tayin ettiği 1017'den 1041 yılına kadar hüküm süren Altuntaşoğulları'dır. Dandanakan Savaşı'ndan sonra Cend Emiri Şah Melik tarafından Harizm'den uzaklaştırılan Altuntaşoğulları Horasan'a giderek Selçuklular'a sığınmışlar, ancak umdukları ilgiyi bulamayıp dağılmışlardı. Tuğrul Bey zamanında Selçuklu hakimiyetine giren Harizm'i, Sultan Alparslan 1065 yılında çıktığı Mangışlak seferinden sonra 1066 yılında oğlu Ayaz'a vermişse de burası Alparslan ve Melikşah dönemlerinde muhtemelen mahalli reisler arasından seçilen valiler tarafından idare edilmişti. Sultan Melikşah, Harizm gelirlerinin tasarruf yetkisini taştardı Anuş Tegin Garçeî'ye verdi. Ancak Anuş Tegin vali sıfatına

zayıflamasına sebep olmuştu. Gürcülerin Şirvan'a aralıksız baskınlarını önlemek için Şirvanşah Gerşesb, oğlu Celal ed-Din Sultanşah'ı Gürcüler'e teminat olarak verdi. Gürcüler ise onu Tamar'ın kızı hükümdar Rusudana ile evlendirmek maksadı ile vaftiz ettiler.¹²⁸

2.7. KESRANİ-GÜRCÜ İLİŞKİLERİNİN SONU

I. Gerşesb'den sonra 1225 yılında Şirvanşah tahtına onun oğlu III. Feribürz geçti.¹²⁹ I. Gerşesb iyi ahlakıyla kısa sürede ordunun ve halkın sevgisini kazandı. Fakat III. Feribürz döneminde, Gürcüler, Şirvanşahlar üzerine saldırı politikasını devam ettirerek, Şirvanşah topraklarını istila etmişlerdir. Yine bu dönemde Harezmşah saldırısı gibi yıkıcı olaylar da meydana gelmiştir. Bu sırada tahttan indirilen Şirvanşah I. Gerşesb oğluyla mücadele edip tekrar Şirvanşah tahtına geçmek için Gürcülerden yardım istedi.¹³⁰ Bu durumdan yararlanıp Şirvanşah tahtına nüfuz etmek isteyen Gürcistan hükümdarı Rusudan bu teklifi kabul etti. Gürcü kraliçesi Rusudan, vakit kaybetmeden kendi ordusunu Şirvanşahlarla savaşması için I. Gerşesb'in komutasına verdi. Ancak Gürcüler bu yardım karşılığında büyük bir kazanç elde etme peşindeydiler. Çünkü I. Gerşesb, yardım karşılığında Gürcü kraliçesine Şirvanşah topraklarının yarısını vermeyi teklif etmişti.¹³¹ I. Gerşesb 1225 yılında büyük bir Gürcü ordusu ile hareket ederek Şirvan'a yaklaştı. Bu arada III. Feribürz kendi askerlerini toplayarak bin kişiye yakın küçük bir süvari birliğinin başında Gürcülerin üç bin kişiden oluşan ordusunun karşısına çıktı. İki taraf arasında başlayan savaşta Şirvanşahlar galip gelerek, Gürcü ordusunu

sahip olduğu halde Harizm'in idaresi fiilen Kıpçak Türkleri'nden Harizmşah Ekinci (İlkinci) b. Koçkar'ın elindeydi. Taht kavgaları sırasında Sultan Berkjaruk'un yardıma çağırıldığı Ekinci 10.000 süvariyle Horasan istikametinde yola çıkmış, fakat 300 seçme atlı askeriyle beraber Merv'e geldiğinde gece eğlenirken devrin güçlü emirlerinden Kodan ve Yaruktaş tarafından 1097 yılında öldürülüp kuvvetleri dağıtılmıştı. Bunun üzerine Berkjaruk, Horasan valiliğine getirdiği Habeşi b. Altuntak'ı Kodan ve Yaruktaş'ı te'dip etmek üzere görevlendirdi. Habeşi b. Altuntak görevini başarıyla yerine getirip Taştdar Anuş Tegin'in oğlu Kutbüddin Muhammed'i Harezm valisi tayin etti. Böylece 1097 yılında Harezmşahlar hanedanı kurulmuş oldu. Geniş bilgi için bkz. ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ, **Tarih-i Cihan Güşa** (çev. M. Öztürk), Ankara 2013, s.10 vd; Aydın Taneri, **Harezmşahlar**, Ankara 1993, s.16 vd; İbrahim Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, Ankara 2000, s.23 vd; Aydın Taneri, "*Harizmşahlar*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi XVI**, İstanbul 1997, s.228.

¹²⁸ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.178 vd

¹²⁹ 1225 yılda Şirvanşah Devleti içinde Şirvanşah Gerşesb'in iktidarından büyük bir hoşnutsuzluk duyulduğu için iç karışıklıklar yaşanmıştır. Şirvanşah Gerşesb'in oğlu III. Feribürz'ün başında bulunduğu isyan sonucunda I. Gerşesb tahttan indirilmiş ve onun yerine oğlu III. Feribürz Şirvanşah Devleti hükümdarı olmuştur. Bkz., S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.179

¹³⁰ Nebi Gümüş, "*Celâleddin Harizmşah'ın Gürcistan Seferleri*", **EKEV Akademi Dergisi S. 29**, (ed. A. H. Ulaş), Erzurum 2006, s.156; V. Piriye, "*Azerbaycan'da Mongol Esareti*", s.32

¹³¹ Aliyev Şirinbey Hacıoğlu, "*Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri*", s.50.

hezimete uğrattılar. Savaş alanından kaçmağa başlayan Gürcülerin birçoğu öldürüldü, bir kısmı ise esir alındı.¹³² Bu sırada I. Gerşesb ve bir kısım Gürcü askeri kurtulup Gürcistan'a geri dönmeyi başardılar. Bunun üzerine bu ağır yenilgiden sonra umduğunu elde edemeyen Gürcü kraliçesi I. Gerşesb'in Gürcistan'dan ayrılmasını istemiştir.¹³³ Gürcistan'da daha fazla kalamayacağını anlayan Gerşesb ise ülkeyi terk etti. Bu durum III. Feribürz'ün Şirvan'da hâkimiyetini güçlendirmesine sebep oldu.¹³⁴ III. Feriburz döneminden sonra Şirvanşah-Gürcü ilişkileri diğer bir Şirvanşah hanedanı olan Derbendiler'e kadar sona ermiştir.¹³⁵ III. Feribürz'ün hükümdarlığı zamanında 1225 yılında Güney Kafkasya'ya yönelik Harezmsah akınları¹³⁶ ile bundan kısa bir süre sonra 1231-1232 yıllarında başlayan Moğolların ikinci saldırısı bizce Şirvanşah-Gürcü ilişkilerinin kesilmesinde asıl etken olmuştur. Şöyle ki hem Gürcüler hem Şirvanşahlar önce Harezmsahlar'a sonra da Moğollar'a karşı kendi hâkimiyetlerini koruma çabasına girmişlerdir. Bu durum aralarındaki mücadelenin bir süre ertelenmesine neden olmuştur.

¹³² S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.180

¹³³ A. Ş. Hacıoğlu, "*Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri*", s.50.

¹³⁴ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.180

¹³⁵ A. Ş. Hacıoğlu, "*Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri*", s.50.

¹³⁶ 1225 yılında Celâleddin Harezmsah büyük bir ordu ile Güney Kafkasya'ya yönelik harekate girişmişti. O, önce Gürcüler üzerine sefer düzenleyerek sayısı 70 bin olarak ifade edilen Gürcü ordusunu yenilgiye uğratmıştı. Gürcistan başarısından sonra hemen Azerbaycan'a yönelip burayı ve Gence'yi ele geçirmiştir. Geniş bilgi için bkz., ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ, **Tarih-i Cihangüşa**, s.359-371; N. Gümüş, "*Celaleddin Harizmşah*", s.157 vd

3. BÖLÜM

TİMUR HİMAYESİNDE GELİŞEN ŞİRVANŞAH-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

3.1. DERBENDİ İKTİDARININ TESİSİ

Huşeng Şirvanşah hükümdarı olunca, Şeyh İbrahim'in babası yani Huşeng'in amcası Sultan Muhammed bin Keykubad, yeğeninin zulmünden korkarak Şeki vilayetinin köylerinden birine kaçıp gizlenmiş ve burada da ölmüştü. Oğlu Şeyh İbrahim de burada saklanmayı tercih etmişti. Şirvanşahlar'ın Kisranî/Kesrani sülalesinin son temsilcisi Huşeng döneminde Şirvan'da bir ayaklanmanın çıktığı ve bunun sonucunda 1382'de Huşeng'in öldüğü bir iddiaya göre de öldürüldüğü belirtilir.¹ Huşeng'in ölümünden sonra Şirvan feodal beyleri onun amcaoğlu ve Şirvanşahlar'ın Derbendi sülalesinin ilk temsilcisi olarak anılan² Şey İbrahim'i tahta çıkardılar.³ Şeyh İbrahim, Türkmenlerin, Celâyirlilerin, Altınorda Devletinin, Timurluların Azerbaycan, Arran ve Şirvan bölgesinde şiddetli mücadelelerde bulundukları devirde hâkimiyet sürmüştü. En önemlisi Timur'un hem Kafkasya'da hem de Anadolu'da gücünü hissettirdiği ve bölgede birçok muharebenin gerçekleştiği ağır siyasi dönemde Şeyh İbrahim'in hükümdarlık etmiş olması, bu devrin ayrıntılı incelenmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Zira Timur'un Altın Orda ile mücadelesi ve Osmanlı Devleti'ne karşı kazandığı Ankara savaşının neticeleri hem Kafkasya hem de Anadolu'daki siyasi iklime olumsuz etki etmişti.

¹Vagif Piriye, "Azerbaycan'da Mongol Esareti, Azerbaycan Halkının Mongollara Karşı Mübarizesi", **Azerbaycan Tarihi XIII-XVIII. Asırlar Yeddi Ciltte III**, (çev. O. Efendiyev), Bakü 2007, s.33; Mahmud İsmayıl, **Azerbaycan Tarihi**, Bakü 1997, s.138; Gazanfer Recebli, **Azerbaycan Tarihi Oçerkler**, Bakü 2013, s.164.

²V. F. Minorskiy, **İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vekov**, Moskva 1963, s.170.

³Sara Aşurbeyli, **Şirvanşahlar Dövləti VI-XVI Əsrlər**, (çev. A. Bağirov, E. Məmmədyarova), Bakü 2006, s.278; Kâzım Paydaş, "Timurlu ve Türkmenlerin Şirvanşahlarla Olan Münasebetleri", **Tarih Araştırmaları Dergisi XXV/40**, Ankara 2006, s.116; Hayrullah Acar, **İbrahim b. Muhammed; Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe (İnceleme-Metin-Tercüme)**, Ankara 2008, s.54, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

3.1.1. Timurlular Dönemi Şirvanşah-Gürcü İlişkileri

3.1.1.1. Timur'un Kafkasya Seferleri

Timur Çağatay ulusu içinde konumunu pekiştirdiğinde⁴ Azerbaycan, Anadolu ve Horasan Bölgesi'nde siyasi kriz ve büyük çözümler kendini göstermişti. İlhanlı Devleti⁵ 1360 yılında resmen sona ermiş, Çobanlılarla, Celayirliler arasındaki savaşın kazananı Celayirliler olmuştu. Azerbaycan ise sıkça Altın Orda'nın saldırılarına maruz kalmıştı. Anadolu'ya gelince, burada bir yığın beylik zuhur etmişti ve siyasi birlik bulunmamaktaydı.⁶ Timur, bir taraftan Harezm üzerine seferlerde bulunurken, diğer taraftan da Moğollar üzerine ve Deşt-i Kıpçak'a da akınlarda bulunuyordu. Timur, 1370 yılında Mâverâünnehr'de hâkimiyetini bütün emirlere kabul ettirdiği⁷ halde, en büyük kabilelerden olan Celâyirliler ve bazı beyler onun hâkimiyetini tanımayarak 1375 yılında isyan etmişlerdir. Timur'a karşı, Mâverâünnehr'in kuzeydoğusunda Hocend civarında yaşayan Celâyirlilerin hükümdarı Âdilşah Behram ve Kıpçakların reisi Sar Buka birlikte harekete geçerek, Timurluların merkezi Semerkand'a saldırmışlardır. Ancak Semerkant hâkimi Ak Buka'nın gayretleri neticesinde şehri ele geçiremedikleri gibi, bu esnada Ak Buka'ya yardıma gelen Emirzâde Cihangir'e karşı başarısız olunca önce Ak Orda⁸ hükümdarı Ulus Han'a sığınmak zorunda kalmışlar, bir müddet sonra

⁴Hayrunnisa Alan Akbıyık, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", **Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi S. 27**, (ed. O. Horata), Ankara 2003, s.119; Bu dönemde siyasi taksimat şu şekildeydi. Horasan (günümüzde İran) parçalanmış bir durumda bulunuyordu. Herat merkez olmak üzere, Horasan'da Kertler (1245-1383), Horasan'ın batı taraflarında Serbedarlular (1337-1381), Curcan, Astarâbâd, Damgan, Bistam ve Simnan taraflarında Toga Timurlular (1337-1410), Şiraz merkezli Fars ve Kirman bölgelerinde Muzafferliler (1294-1393), Irak-ı Arap, Irak-ı Acem ve Azerbaycan bölgelerinde Celâyirliler (1336-1432) egemendi. Geniş bilgi için bkz. İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, Ankara 1991, s.10; İsmail Mehmetov, **Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi**, (haz. E. N. Necef, Ş. Necefov), İstanbul 2009, s.305.

⁵Cengiz Han'ın torunu Hülâgû han tarafından kurulan İlhanlılar, 1295 yılından itibaren tam bağımsız olmuşlardır. Devletin adı Hülâgû'nun unvanı olan İlhan'dan gelmektedir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s.102vd

⁶İ. Mehmetov, **Türk Kafkası**, s.305.

⁷İsmail Aka, "Timurlular", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam AnsiklopedisiXLI**, İstanbul 2012, s.177; Aleksandr Yuriyeviç Yakubovskiy, **Tamerlan—Pokoriteli Azii**, Moskva 2014, s.31 vd

⁸1227 yılında Cengiz Han, oğlu Cuci Han'dan altı ay sonra ölünce, 1228 yılında Uluğ Yurt'da toplanan Kurultay, Ögeday'ı (1228-1241) kağanlığa seçmiş ve Batı Deşt-i Kıpçak seferine karar kılınmıştı. Bu sefer esnasında Polonya, Saksonya, Silezya, Galicya, Macaristan Dalmaçya, Eflak, Buğdan toprakları dahil, bütün Slav Knezlikleri, Kıpçak Hanlığı, Bulgar Hanlığı, Kuzey Kafkasya ve Kırım ele geçirilmişti. Böylelikle Cuci Hanlığı'nın sınırları, doğuda İrtiş Irmağın'dan batıda Karpat Dağları'na kadar genişletilmişti. Sayın Han, ağabeyi Orda-İçen Han'a Doğu Deşt-i Kıpçak'ı ve Sır Derya boylarını bırakarak *Batu Sarayı* diye bilinen başkentini İtil boyunda kurmuş, yeni fethedilen toprakları da kendisine tabi kılmıştı. Bu tarihten itibaren İrtiş Irmağı'ndan Karpat dağlarına kadar bir

orada da tutunamayarak, Duğlat emiri Kamereddin'den yardım istemişlerdir.⁹ Bunun üzerine, Timur 1375 yılı sonunda Duğlat emiri Kamereddin üzerine sefer düzenlemiş fakat ağır hava şartlarından dolayı bu harekâtını 1376 yılında Duğlat Emirini ağır yenilgi ile cezalandırarak sonuçlandırmıştı. Bu sırada Âdilşah Behram ve Sar Buka ise Timur'a esir düşmemek için kaçmak zorunda kalmışlardı. Kısa bir süre sonra Ulus Han'ın yanından ayrılan Toktamış ise ilk defa Semerkand'a Timur'un yanına gitmişti.¹⁰ Toktamış Semerkant'a geldiği sırada Koçkar mevkiinde¹¹ bulunan Timur, kısa sürede Semerkant'a giderek ona yardım etmişti. Zira Ak Orda'nın kuvvetlenmesi Timur'un

idare altında toplanan birçok Türk kavimlerini içine alan bu yeni ulusa, Cuci Han'ın ismine izafeten *Cuci Ulusu* denilmiştir. Sayın Han'a ait olan Batı Deşt-i Kıpçak Hanlığı ile Doğu Deşt-i Kıpçak Hanlığı için batı ve doğu kaynaklarının verdikleri bilgiler incelendiğinde konuyla ilgili çalışma yapacak olan araştırmacıları çelişkiye düşürecek mahiyettedir. Kaynakların birleştikleri esas görüş Cuci Ulusu'nun iki kısma ayrılmış olmasıdır. İhtilaf oluşturan kısım ise, bunlardan birinin Ak-Orda, diğerinin Gök Orda adı ile anılmasının yanında herhangi birisini karşılamak üzere Altın-Orda veya Büyük-Orda gibi adlandırmalarında kullanılmasıdır. Zira konu ile ilgili araştırma eserler okunduğunda bazıları Ak Orda ile Altın Orda'yı aynı siyasi yapı olarak kabul ederken, bazıları da Ak Orda ve Altın Orda'nın iki farklı grubu ifade eden isim olduğunda hemfikirlerdir. İsmail Aka, eserinde bu ikisini hem ayrı müstakil devlet gibi belirterek, iki farklı grup olarak kabul etmekte hem de eserin ilerleyen kısımlarında, bu iki adı birbirinin yerine kullanarak tek bir siyasi oluşumu ifade etmektedir. Hayrunnisa Alan, Ak Orda'yı Altın Orda için kullanmakla birlikte son dönemde Timur üzerine yakın tarihte kitap hazırlayan Abdurrahman Kaplan ise Altın Orda'nın diğer bir biçimi olarak Gök Orda'yı belirtmiştir. Yakubovoskiy ise Altın Orda ve Çöküşü adlı eserinde Gök Orda'yı, Altın Orda'nın diğer bir adlandırması olarak kabul etmiştir. Aynı müellif eserinin diğer bölümünde ise, kaynaklara istinaden Gök Orda, Ak Orda ve Altın Orda'yı birbirinin yerine kullanmıştır. Günümüzde ise genel kanı, Altın Orda ile Ak Orda'nın birbirinin yerine kullanılan iki farklı yazım olduğu yönündedir. Fakat, XIV. yüzyılda iki farklı siyasi yapı olarak karşımıza çıkan Ak Orda ve Gök Orda'nın adlandırmasında ve tasnifinde fikir birliği olmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle kaynaklara Altın Orda Devleti farklı isimlerle yansıdığından dolayı tarihçiler arasında devletin adı ile ilgili ortak bir görüş oluşmamaktadır. Burada değinmemiz gereken diğer ve önemli bir husus ise, Orda adının 1290'lı yıllarda, mevzu bahis devlet için kullanılmaya başlanmasıdır. Bu tarihten önce çeşitli kaynaklarda dönemin şartlarına göre devletin adı farklı zikredilmektedir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. A. Yu. Yakubovoskiy, *Altın Orda ve Çöküşü*, (çev. H. Eren), Ankara 1976, s.21, 43 vd, 157-159, 169, 182, 189, İ. Aka, *Timur*, s.9 vd; Mustafa Kafalı, "*Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda Hanlıkları*", *Tarih Dergisi* S. 24, İstanbul 1970, s.60 vd; Mehmet Saray, "*Altın Orda Hanlığı*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* II, İstanbul 1989, s.538 vd; Muzaffer Ürekli, "*Gök Orda Hanlığı*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* XIV, İstanbul 1996, s.123 vd; V. L. Yegorov, *Zolotoya Orda: Mifi i Realnost*, Moskva 1990, s.7 vd; İlyas Kamalov, "*Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine*", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* S. 141, İstanbul 2002, s.115; İlyas Kamalov, *Altın Orda-Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri (Altın Orda Devleti'nin Yıkılışı ve Çarlık Rusyası'nın Kuruluş Sürecinde)*, İstanbul 2008, s.53 vd, (Yayınlanmış Doktora Tezi).

⁹H. A. Akbıyık, "*Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri*", s.120.

¹⁰Toy Hoca, Ulus Han'ın kardeşi ve dolayısı ile Ak Orda sülâlesinin önde gelenlerinden. Ulus Han zamanında Hazar Denizinin doğusundaki Mangışlak'ta yöneticiydi. Ulus Han'ın çağırıldığı bir kurultayda onun bazı kararlarına karşı çıktığından dolayı katledilmişti. Toy hocanın oğlu Toktamış, babasının öldürülmesinden sonra kendi hayatından endişelenerek, 1376'da Semerkand'a, giderek Timur'asığınmıştı. Geniş bilgi için bkz., İ. Aka, *Timur*, s.8 vd.

¹¹Bugünkü Kırgızistan'ın Narın vilayetinin kuzey kısmındadır. Bkz., Rısbek Alimov, "*Kırgızistan'da Yeni Bulunan Runik Harfli Eski Türk Yazıtları Hakkında Ön Bilgiler*", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* XLVIII/2000, Ankara 2001, s.5.

siyasi geleceğine engel teşkil edebilirdi. Timur da bunu fark ederek Ak Orda'nın güçlendikten sonra bütün Deşt-i Kıpçak'a hâkim olabileceğini öngörebiliyordu. Tabi ki, Ak Orda ile Altın Orda'nın birleşmesi ile ortaya çıkacak olan güçlü bir komşu devlet, Timur için tehlike arz etmekteydi. Ayrıca, Timur'un, Deşt-i Kıpçak meselelerinde söz sahibi olmak gibi bir gayesi de vardı. Bunlar, Timur'un Toktamış'a yardımının tek sebebiydi.¹² Timur, Toktamış'a Altın Orda hükümdarı olabilmesi için yardıma bulunduğu sırada, Ulus Han'da, yerine oğlu Kutluk Buka'yı bırakarak idil boyuna akınlarda bulunuyordu. Bunu fırsat bilen Toktamış Timur'un desteğini sağlayarak, Altın Orda üzerine saldırmış, fakat sonunda başarılı olamadığı için tekrar Timur'a sığınmak zorunda kalmıştı. İkinci kez Timur'dan sağladığı destek sayesinde Altın Orda'ya saldıran Toktamış bu kez Ulus Han'ın bir diğer oğlu Toktaki ve Cuci soyundan birkaç şehzade ile emirlerden oluşan bir ordu ile savaşmış, fakat bunda da başarılı olamamıştı.¹³ Bozguna uğrayan Toktamış güçlükle kaçarken, Timur'un adamlarının yardımıyla Buhara'ya Timur'un huzuruna götürülmüştü. Toktamış'ın bu yenilgisinin ardından, Mangıt kabilesine mensup olan ve Rus kroniklerinde Edigey diye adlandırılan İdigu da Ulus Han'dan kaçarak Timur'a sığınmak için Buhara'ya gitmişti. Burada Timur'un huzuruna çıkan İdigu, Ulus Han'ın asker toplayıp, Toktamış'ı ele geçirmek için gelmekte olduğunu haber verdi. Zira Ulus Han'da, Toktamış'ın faaliyetleri üzerine ülkesine dönmüş ve Timur'a elçi gönderip;

*“Toktamış benim oğlumu öldürmüş ve sizin ülkenize kaçmıştır. Onu bana teslim edin, yoksa cenk yerini tayin edin.”*¹⁴

Diyerek tehdit etmişti. Timur ise;

*“Bizesığınmış olan bir kimseyi teslim etmek örf ve âdetimize aykırıdır. Eğer bu hususta ısrar edilirse biz savaşa hazırız.”*¹⁵

Biçiminde cevap vermişti. Timur elçileri gönderdikten sonra her iki tarafta savaş gayesiyle harekete geçimışlerse de herhangi mücadele vuku bulmadan geri dönmüşlerdi. Timur aynı yılın baharında büyük bir ordu ile Urus Han üzerine yeni bir akın düzenlemiş, fakat taraflar arasında yine ciddî bir savaş gerçekleşmemişti. Zira bu sırada Urus Han ölmüş ve yerine büyük oğlu Toktaki geçmişti. Kısa bir süre sonra o da ölünce

¹²İ. Aka, **Timur**, s.9

¹³H. A. Akbıyık, *“Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri”*, s.121.

¹⁴İ. Aka, **Timur**, s.9 vd; H. A. Akbıyık, *“Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri”*, s.122.

¹⁵İ. Aka, **Timur**, s.10

tahta Timur Melik Oğlan oturmuştu. Toktamış ise Timur Melik ile mücadele etmek zorunda kalmış, fakat Timur Melik Oğlan'a yenilmişti. Kısa süre sonra Timur Melik Oğlan'ın Altın Orda yönetiminde siyasi otoritesi bozulunca, Timur durumu fırsat bilerek 1378 yılında Toktamış nezdinde Kıpçak sahasına akın düzenlemişti. Toktamış ise bu seferinde başarılı olmuş ve Altın Orda'da tahta çıkmıştı.¹⁶

Timur 1380-1381 yılında gerçekleştirdiği Horasan zaferinden sonra, 1386 yılında Semerkand'dan ayrılıp Azerbaycan, Irak-ı Acem üzerine harekât düzenlemişti. Celayirli Sultan Ahmed'in kaçması üzerine Tebriz'de hâkimiyetini sağlayıp Mazendaran ve Luristan hakimlerini cezalandırdıktan sonra Azerbaycan'ı ele geçirmişti.¹⁷

Bu tarihten sonra Timur Azerbaycan'a¹⁸ diğer bir deyişle Şirvanşah Coğrafyasına yönelmiş ve siyasi faaliyetlerini Şirvanşah hâkimiyet sahasında, Deşt-i Kıpçak ile gününüzdeki Gürcistan'da gerçekleştirmişti. Buraya kadar konunuza temel oluşturmaya çalıştık. Buradan sonra Timur'un siyasi faaliyetleri ile Şirvanşah-Gürcü ilişkisini birlikte açıklamaya çalışacağız.

3.1.1.2. Timur Tesirinde Cereyen Eden Şirvanşah-Gürcü İlişkileri

Güney Azerbaycan'da ve diğer vilayetlerde Celâyirliler¹⁹ hanedanından olan sultan Ahmed hükümdarlık ediyordu.²⁰ Kuzeyde ise Şirvan'ı Altın Orda hanı Toktamış tehdit

¹⁶İ. Aka, **Timur**, s.10, H. A. Akbıyık, "*Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri*", s.123.

¹⁷İ. Mehmetov, **Türk Kafkası**, s.305.

¹⁸Abdurrahman Kaplan, **Timur'un Kafkasya Cihadı**, Ankara 2020, s.184 vd.

¹⁹Hanedana adını veren Celâyir kabilesinin menşei hakkında geçitli görüşler vardır. Moğol-İlhanlı, gerekse İlhanlı sonrası dönem hakkında bilgi veren tarihçiler, Celâyirliler, İlhanlı Devleti'ni oluşturan boylardan biri olarak belirtmişlerdir. Bu nedenle de Moğollar ile ilişkilendirmişlerdir. Bunun aksine birçok tarihçi de onların Türk oldukları yönünde bilgiler vermişlerdir. Bu konudaki en eski ve kesin bilgileri Reşideddîn Fazlullah eserinde bildirmektedir. Fazlullah, Celayir boyunu, Moğol İmparatorluğudöneminde Moğoldiye adlandırılan ancak, Moğol olmayan boylar arasında saymıştır. Belirtilen bu yaygın görüşler dışında Celâyirliler'in, Türkleşmiş Moğol oldukları yönünde farklı bir görüş de ifade edilir. Celayirliler, VI-VII. yüzyıllarda dağınık kabile ve oymaklar halinde Moğolistan'ın doğusunda Onon Irmağı kıyılarında ve Moğolistan'ın merkezi Karakurum civarında bulunuyorlardı. X. yüzyılda Hıtaylar'ın saldırılarına uğrayan Celâyirliler zayıfladılar. Ancak bir müddet sonra toparlanarak Cengiz Han'ın kabilesi olan Kıyâtlar'a saldırmışlar, daha sonrada bir vesileyle dost olmuşlardı. Bundan sonra Celâyirliler, Cengiz Han'ın seferlerine yardımcı kuvvet olarak iştirak etmişlerdi. Cengiz Han'ın Moğol, Türk, Tibetli vb. kavimlerin boylarını dağıtarak kendi asli kuvvetleriyle karıştırıp meydana getirdiği yeni ordusunda Celâyirliler de bulunuyordu. Bu sebeple Celâyirliler Moğolistan, Çin, Türkistan, Mâverâünnehr ve Kıpçak bölgesine kadar çeşitli sahalara dağılmışlar, bir kısmı da İlhanlılar'ın maiyetinde Horasan Bölgesi ve Irak'a kadar varlık göstermişlerdi. Moğolistan da kalanların dışında Çin'dekiler Çinleşmiş. Türkistan, Kıpçak, Güney Azerbaycan ve Irak'takilerin büyük bir bölümü ise dinin de tesiriyle Türkleşmişlerdi. Geniş bilgi için bkz. Muzaffer Ürekli, "*Celâyirliler*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi VII**, İstanbul 1993, s.264 vd; Wolfram Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları**, (çev. N. Ulutuğ), Ankara 1942, s.180; A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihi'ne Giriş I (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)**,

etmekte idi. Bu sırada Timur da mevzu bahis bölgelerde gücünü hissettirmişti. Kısa bir süre sonra ise bütün Azerbaycan Timurlular ile Altın Ordu arasında çekişme alanı haline geldi. Timur'un 1386 yılında İran'a seferi sırasında Mâzenderân'da²¹ Firuzkûh'a geldiğinde Sârî²² hâkimi Seyyid Kemaleddin ve oğlu Gıyâseddin huzura gelerek Timur'un emrine girmişlerdi. Ardından kötü davranışlarından ötürü Luristan hâkimi Melik İzzeddin'i cezalandırmak maksadı ile Hurremâbâd'a gidilmiş ve bölge hâkimiyet sahasına dahil edilmişti. İzzeddin ise oğullarıyla birlikte ele geçirilip, cezalandırılmak üzere Semerkand'a götürülmüştü. Timur ise, Azerbaycan'a doğru hareket ettiği sırada

İstanbul 1981, s.82; V.V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (çev. Y. Koparman, İ. Aka), Ankara 1975, s.297 vd; Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, İstanbul 1988, s.137; ABBASKULUBAKIHANOV, **Gulistân-i İrem**, (çev. A. Alizade), Bakü 1970, s.82; A. Yu Yakubovskiy, **Altınordu**, s.191; René Grousset, **Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur**, (çev. M. R. Uzmen), İstanbul 1980, s.191; Ş. Cem Tuysuz, "*Uveys Bahadır Han'ın İlkanlı Devleti Tahtına Çıkışı ve Siyasi Yaşamı*", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi XXII/1**, Edirne 2020, s.551 vd.

²⁰HEYET, **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) (1578-1914) I**, Ankara 1992, s.31

²¹Dağlık bölge anlamına gelen ve ılıman iklimi dolayısıyla Ortaçağ'da göçebelerin kışlamak için çok tercih ettikleri bir yer konumunda olan Mâzenderân (Taberistan), Güneyde Kazvîn, kuzeyde Hazar Denizi, batıda Arran, doğuda Rudbest ve Cürçân dağları ile çevrili olup, Elbrûz Dağları ile Hazar Denizi arasında bulunur. Eski Pehlevî sikkelerinde Tapurstân, daha sonra Taberistân adı verilen bölge Moğol istilâsından sonra Mâzenderân adıyla anılmaya başlamıştır. Bkz. **HUDÛDÜ'L-ÂLEM MÎNE'L-MEŞRİK İLE'LMAGRİB**, (çev. A. Duman, M. Ağarı), İstanbul 2008, s.92; **EL-YA'KÛBÎ, Ülkeler Kitabı**, (çev. M. Ağarı), İstanbul 2002, s.58; **REŞİDÜDDİN, Câmîu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)**, (çev. İ. Aka), Ankara 2013, s.234 vd; İBN HAVKAL, **The Oriental Geography of Ebn Haukal an Arabian Traveller of the Tenth Century**, (çev. Sir W. Ouseley), London 1800, s.174 vd; Osman Gazi Özgüdenli, "*Taberistan*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXIX**, İstanbul 2010, s.322 vd; Ayrıca Taberistan konusu ile ilgili geniş bilgi için, ülkemizde yapılan en derli toplu olan şu çalışmalardan da istifade edinilebilir. Bkz., Hasan Yaşaroğlu, **Taberistan Zeydîleri**, Gümüşhane 2012, s.22 vd; Akif Rençber, **Mâzenderân (Taberistan) Tarihi 1220-1392**, Elazığ 2015, s.10 vd, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

²²Sârî, Âmül'ün doğu kıyısında, Ortaçağ'da yoğun nüfuslu yer olarak bilinir. Keyhüsrev zamanında Sasanilerin eski komutanları tarafından kurulduğu iddia edilir. Eskiden Taberistan'a bağlı olan ve tarihi kaynaklarda Ahlûm adıyla geçen Âmül ise, Hazar denizinin 19 km. güneyinde Herhâz nehrinin her iki kıyısında yer almaktadır. Şehrin adı Şeyhname'de birçok yerde de kaydedilmektedir. İbn İsfendiyar, şehrin Belh Sultanı Fîrûz'un eşi Âmüle Hatun, Hamdullah Müstevfi ise Melik Tahmûras tarafından kurulduğunu aktarmaktadırlar. Sasaniler devrinde dini bir merkez durumunda olan Âmül, Said b. As Küfe valisi iken (650-651) Taberistan ve Cürçan bölgelerine yapılan seferler sırasında Müslümanlar tarafında fethedilerek, kısa sürede önemli bir merkez haline getirilmiş ve aynı bölgede bulunan Dehistan, Cürçan ve Esterabad gibi büyük şehirler arasında yer alacak konuna ulaştırılmıştı. Abbasi saltanatının sonuna doğru Sârî'nin yerine Taberistan'ın merkezi konumundaydı. Tahiriler devrinden (821-873) sonra da Hazar denizi vilayetlerinden sorumlu olan yönetici burayı merkez olarak kullanmıştı. 1035 yılında Gazneli Hükümdarı Mesud, 1387-1391 yıllarında da Timur tarafından tahrip edilen şehir, Safeviler devrinde Mazenderan eyaletinin başkenti yapıldı. Bugünkü Âmül ise birçok harabenin bulunduğu eski şehrin doğusunda kurulmuştur. Geniş bilgi için bkz. **İSTAHİRİ, Ülkelerin Yolları**, (çev. M. Ağarı), İstanbul 2015, s.192; İBN HAVKAL, **The Oriental Geography**, s.174 vd; Mustafa L. Bilge, "*Âmül*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.99; M. Streck, "*Âmül*", **İslam Ansiklopedisi I**, İstanbul 1978, s.427 vd; **HUDÛDÜ'L-ÂLEM MÎNE'L-MEŞRİK İLE'LMAGRİB**, s.93, **İSTAHİRİ, Ülkelerin Yolları**, s.193 vd.

yönünü değiştirip Tebriz'i ele geçirmişti. Timur, kısa süre sonra Tebriz üzerinden harekete geçerek, Nahcivan ve Kars'ta hâkimiyetini tesis ettikten sonra Tiflis'e yönelmişti.²³ Tiflis'i ele geçirip, ardından Şirvanşahları ve Gilân meliklerini de kendine tabi kılmıştı. Bölgede siyasi kontrolü kendi lehine çeviren Timur büyük bir av tertip edip kışı geçirmek amacıyla Karabağ'a gitmişti;

*“Bir taraftan Timur’un, Azerbaycan ve Tebriz çevresini ele geçirmesi, diğer taraftan, Toktamış’ın kısa sürede bütün Deşt-i Kıpçak’a hâkim olması ve 1382 yılında başarılı Moskova seferinden sonra eski efendisine karşı mücadeleye başlaması, vaktiyle XIII. ve XIV. yüzyıllarda Cuci yönetimindeki Moğollar ile İlhanlılar arasında olduğu gibi Kafkaslarda yeni çatışmaların yaşanmasına neden olmuştu.”*²⁴

Kuzey Horsan bölgesini de ele geçiren Timur, Azerbaycan'da tamamen hakim olmak istiyordu. Bilindiği üzere İlhanlılardan sonra Azerbaycan'da hâkimiyet Celâyirli'lerin eline geçmişti. Timur'un buraya akınları sırasında ise Celâyirli Sultan Ahmed hükümdarlık ediyordu. Fakat Sultan Ahmed'in zayıf şahsiyeti Azerbaycan'da siyasi ortama egemen olamamasına sonuçta ise otorite boşluğuna neden olmuştu. Bölgenin içinde bulunduğu durumdan yararlanmak isteyen Toktamış, Timur'un da Azerbaycan için taşıdığı emelleri haber alınınca 1386 yılında harekete geçerek Şirvanşah coğrafyası (Derbend ve Şirvan) üzerinden Tebriz'e saldırmıştı. Tebriz'e girip, şehri yağmaladıktan sonra büyük ganimetle Azerbaycan'dan ayrılıp ülkesine dönmüştü. Timur ise zaman kaybetmeden aynı yıl içerisinde Toktamış üzerine sefere çıkmıştı. 1386 yılında Timur'un ilerlemesi karşısında, Toktamış 90 bin kişilik bir ordu ile yeniden Derbend'i

²³ Timur, Tiflis'i ele geçirmeden önce, yanındaki beyler ve devlet adamlarına: “Bu iş bana acayip geliyor. Eski padişah ve meliklerin ellerinde bu kadar güç ve kudret olduğu halde Müslüman olmayan Gürcülere memleketin ortasında, saltanat iddiasında bulunacak kadar kudret vermişler. O halde müslümanlık ve dindarlık nerede kaldı? Puta tapanlar bile, bu putlar kendilerine yardım edemeyeceği halde, kendi dinlerinin aleyhinde bulunanları yok etmek için çalışırlar. Müslümanlar, Tanrının kendilerine yardım edeceğine dâir vaadine rağmen bu kâfirleri neden hükümdarlıkta bıraktılar? Onlardan sağlanan küçük bir menfaat için neden böyle bir harekette bulundular? Şimdi hükümdarlık bize geçmiştir. İslâm dünyasını onların kötülüklerinden kurtarmak için bu işi bizim yapmamız gerekir” diyerek Gürcüler üzerine yürümüştür. Geniş bilgi için bkz. NİZAMÜDDİN ŞÂMÎ, **Zafernâme**, (çev. N. Lugal), Ankara 1987, s.120 vd; İ. Aka, **Timur**, s.13; Timur söze başlarken memleketin ortasında Gürcüler'e saltanat iddiasında bulunacak kadar gücün Türk-Müslüman yöneticilerin verdiğini veya Gürcülerle yeterince mücadele edilmediğini düşünerek bir nevi sitem etmiştir. Ama asıl üstünde durmamız gereken Timur bütün bölgeyi Türk-Müslüman yurdu olarak kabul ediyor. Zira bu sözü tartışmasız doğrudur.

²⁴ Toktamış'ın 1383 yılında, Timur'un hâkimiyet sahası içerisinde olan Harezm'de kendi adına para bastırması da bu çatışmayı körüklemişti. Bkz., İ. Aka, **Timur**, s.13.

geçerek Şirvanşah Devleti'ni yenilgiye uğratıp bütün topraklarını yağmalamıştı.²⁵ Bu tehlike karşısında Şirvanşah İbrahim, Timur ve Toktamış arasındaki rekabetten istifade etmeye önem verdi. Zira bu olay Şirvanşahlar'ın, Timur ile dostluk kurmasında kırılma noktası olmuştu. Şeyh İbrahim 1386 yılı içerisinde zaman kaybetmeden büyük hediyelerle Timur'un huzuruna gitmek için hazırlanmaya başladı.²⁶ Zaten, Şeyh İbrahim'in, Timur'un Azerbaycan seferlerine karşı koyup onunla mücadele edecek gücünde yoktu. Bu sıralarda Karabağ'da olan Timur, Derbend'den geçip Kıpçak çölüne, Altın Ordu üzerine yürümeye hazırlanıyordu. Şeyh İbrahim, Timur'a bağlılığını bildirip onun adına sikke kestirip, hutbe okuttuktan sonra değerli hediyelerle huzuruna çıkmıştı.²⁷ Çağatay Hanlarının adetlerine göre, hükümdarlara dokuz çeşit hediye sunulurken yanında dokuz tane de köle hediye edilirdi.²⁸ Şeyh İbrahim de bu geleneğe uyarak 1386 yılında Karabağ'da bulunan Timur'a her hediye dokuz adet takdim etmişti. Lakin yalnız sekiz köle vermiş, dokuzuncunun ise kendisi olduğunu ifade etmişti.²⁹ Bu, Timur'un hoşuna gitmiş olmalı ki, İbrahim'i oğlu adlandırıp hilat giydirip Şirvan ve Şamahı'nın hakimi tayin etmişti. Şeyh İbrahim böylelikle Şirvan yönetiminde kalmıştı. Şeyh İbrahim'e karşı sınırsız hoşgörü gösteren Timur bazı bölgeleri de onun hâkimiyetine bıraktı.³⁰ Bununla birlikte haleflerine Şirvanşah hanedanının temin olunmasını vasiyet eden ferman verdi. Böylece Şeh İbrahim'in Timur ile dostluk kurması Şirvan'ı felaketten kurtardı. Şeyh İbrahim, Şirvan'a birkaç kez baskın düzenleyen ve bölgede büyük yıkımlara neden olan Toktamış'a karşı mücadelede Timur'a yardım etti. Timur ise, Toktamış 1387 yılında Şirvan'a saldırıp, Kür Nehrine kadar ulaştığı sırada, kendi oğlu Miranşah'ın komutasında ordu göndererek, Toktamış'a karşı Şirvanşah'a yardım etti. Miranşah, Toktamış'ı mağlubiyete uğratıp Derbend'den

²⁵Toktamış, aynı zamanda burada kendi adına para bastırdı. Bkz. İ. P. Petruşevskiy, **Velikiy Patriot Şirvanşah İbragim**, Baku 1942, s.19

²⁶Genri Kupraşvili, "Različnyy Aspekt (Ramzan Kadırov, Cahar Dudaev, Tsar Gruzii Georgiy VII, İbragim I Şirvanşah)", **International Journal of Innovative Technologies in Social Science III/31**, Dolna/Poland 2021, s.4

²⁷V. Piriye, "Azerbaycan'da Mongol Esareti", s.40;Şeyh İbrahim bu hususta karar vermeden önce halkın onayını almak istemiş ve bu sebeple halkın ileri gelenlerini büyük bir kurultaya çağırmişti. Bu kurultayda milletin ülkenin savunması uğrındaki istekli hallerini fark edince, "Milletimin vatan yolunda ölmekten çekinmediğini biliyorum, fakat çok sevdiğim milletimin düşman atlarının nalları altında çiğnenmesini istemem" diyerek, Timur ile iyi ilişkiler kurma politikasını seçmişti. Bkz. ZEYNELOĞLU CİHANGİR, **Şirvanşahlar Yurdu**, İstanbul 1931, s.120.

²⁸K. Paydaş, "Timurlu", s.117.

²⁹Ye. İ. Kozubskiy, **İstoriya Goroda Derbenta**, Temir-Han-Shura (Dagıstanskoy Oblasti) 1906, s.50; İBNİ ARABŞAH, **Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela) Acâibu'l Makdûr fî Nevâib-i Timûr**, (çev. A. Batur), İstanbul 2012, s.343.

³⁰Genri Kupraşvili, "Različnyy Aspekt", s.4

ayrılmasını sağladı. 1395 yılı Şubat ayında Timur'un Derbend tarafından Toktamış'a karşı sefere çıkılması için emir vermesi ile gerçekleşen Terek çayı üzerindeki savaşta, Timur'un ordusu Toktamış'ı yenilgiye uğratmıştı.³¹ Bu galibiyet aynı zamanda Şirvanşah İbrahim'in galibiyeti de sayılabilir. Çünkü bu galibiyet ile Azerbaycan'ı bir mengene gibi iki yandan sıkandan düşmandan biri diğerinin gücü ile ortadan kaldırılmıştı. Hem Timur'un bu zaferinden sonra hem de Timur ile kurmuş olduğu özel ilişkiler sayesinde Şirvanşah'ın siyasi nüfuzu artmıştı. Buna mütenasip, Arran, Karabağ, ve Şeki³² Şirvan Devleti hâkimiyet sahasına dahil edildi.³³ Özellikle Timur'un Altın Orda arazisine hücum etmesi ve bununla birlikte Toktamış'ın yenilgiye uğratılması nedeniyle Şirvanşahlar'ın Kuzey güvenliği uzun süre güvence altına alındı.³⁴ Şirvanşah İbrahim, Timur'un hizmetine girerek onunla gerçekleştirmiş olduğu dostluk sayesinde ülkesini mutlak bir felaketten kurtardığı³⁵ gibi aynı zamanda Kafkaslarda etkili bir şahsiyet de olmaya başladı. Çünkü Şirvanşah Timur tarafından bazı özel vazifeler ile de görevlendirilmekteydi. Bundan dolayı, Azerbaycan üzerinden Derbend'e, Gürcistan'a ve kuzeye sık sık seferler düzenleyen Timur'un 1399 ve 1402 yılları arasında düzenlediği Gürcistan seferlerine³⁶, Şirvanşah Şeyh İbrahim ile Sidi Ahmed'de birlikleriyle eşlik etmekteydi. Bu seferlerde Gürcistan'a ulaşan Timur, Gürcülerin yol boyu bulunan kalelerinde mukavemet gösteren herkesi kılıçtan geçirip Gürcüleri ağır yenilgiye uğratmıştı.³⁷ Bizzat Timur tarafından 1402 yılında Şeyh İbrahim gelirlerinin bütün kaynaklarına el koymak için Gürcistan'a gönderildi. Timur ise durmadan ileri yürümek ve Gürcüleri tamamen sindirme kararlılığını göstermekteydi.³⁸ Bu sırada zor durumda kalan Gürcü hükümdarı VII. Georgi Timur'a birçok hediye ile elçiler göndererek vergi ve haraç vereceğini bildirip bağışlanmasını dilemişti. Fakat Timur

³¹İ. Aka, **Timur**, s.21.

³²K. Paydaş, "*Timurlu*", s.118.

³³A. L. Naroçnitskiy, B. B. Piotrovskiy, **İstoriya Narodov Severnovo Kavkaza s Drevneyşih Vremen do Kontsa XVIII v.**, Moskva 1988, s.256 vd.

³⁴S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.280.

³⁵Ş. A. Magaramov, "*Ukrepleniye Političeskih Svyazey Dagestana i Şirvana v Usloviyah Borbi Protiv İnozemnih Zavoyevateley (XI-XIV vv.)*", **Vestnik İnstitutu İAE No 2**, Mahaçkala 2009, s.17.

³⁶Timur, Hindistan'dan Semerkand'e döndükten sonra Horsan bölgesine, özellikle Azerbaycan ve çevresine, Gürcü, Ermeni askerleri tarafından saldırılar ve baskınlar düzenlendiğini, bu cihetlebölge halkının zarar gördüğünü öğrenince, Nizamüddin Şami'nin ifadesiyle, Emir'i hümayun namus ve gayretine dokunan bu hale tahammül edemeyerek 1399-1400 yılında hareketle Horasan'a doğru yola revan olmuştu. Sultaniye üzerinden, Tebriz Karabağları'nı ele geçirmiş, ardından Gürcüler üzerine bir gaza yapmayı kararlaştırarak harekete geçmişti. Geniş bilgi için bkz., NİZAMÜDDİN ŞÂMÎ, **Zafernâme**, s.254 vd.

³⁷NİZAMÜDDİN ŞÂMÎ, **Zafernâme**, s.121.

³⁸H. Acar, **İbrahim b. Muhammed; Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe**, s.54.

Georgi'nin elçilerini reddetmişti. Daha sonra Kral VII. Giorgi'nin yardım için yalvarması üzerine Şirvanşah Şeyh İbrahim, 1403 yılında Gürcü kralı ile Timurlular arasında bir anlaşmanın gerçekleştirilmesi için aracılık etmeye karar verdi.³⁹ Bu sebeple o, Timur'un huzuruna çıkmak için izin istedi ve bu isteği kabul edilerek Emir Timur'un huzuruna alındı. Şeyh İbrahim, konuşmasına Timur'u övücü sözlerle başlayarak, kendilerinin onun köleleri olduğunu ve onun büyük bir merhamete sahip olduğunu söyledi. Daha sonra da Gürcistan'a ahalinin kaldırabileceğinden daha fazla bir vergi yüklenirse onların dayanma gücünün ortadan kalkacağını, bunun sonucunda da zayıfların ezileceğini ve büyük bir göçün meydana gelerek bu ülkede huzurun kalmayacağını açıkladı. Şirvanşah Şeyh İbrahim, Emir Timur, her ne zaman emrederse bütün bu insanların onun emrini seve seve yerine getireceklerini bildirdikten sonra konuşmasına devam ederek, ihtiyaç duyulan paranın temin edilmesinin her hangi bir yolunu bulup bu meblağı sunacağını, amacının iki taraf arasında sıkıntıyı gidermek, zor olan bir işi kolaylaştırmak ve komşuluk hukukunu gözetmek olduğunu bildirdi. Çünkü, Peygamber'in bu şekilde davranan birinin büyük mükafatlar elde edeceğini söylemiş olduğunu belirterek, bu umudunun hükümdar tarafından kabul edilmesi halinde iyi bir sonuç elde edebileceklerini söyledi. Emir Timur bunun üzerine onun bu dileğini kabul ederek istenilen meblanın ya Gürcüler'in kaynaklarından, ya da Şirvanşah hazinesinden verilmesini istedi. Şirvanşah İbrahim de bunun temin edileceğine dair kefil olacağını belirtti. Böylece Timur Gürcü hükümdarı VII. Georgi'yi ağır vergi ödemesi koşuluyla bağışlamış oldu.⁴⁰ Gürcü Kralı VII. Georgi'de, Timur'un vassalı olmuştu.⁴¹ Bunu üzerine Timur Gürcistan'dan ayrılarak Karabağ'a döndü.⁴² Sonuçta Şirvanşah İbrahim, kendisinden farklı bir dine mensup ve daimi düşman olmalarına rağmen, Gürcülerin kurtarıcısı olarak onları yıkımdan kurtarmış⁴³ ve Gürcistan'ın Timur tarafından fethinin de önüne geçmişti.⁴⁴ Bizce, Şeyh İbrahim'in Gürcülere yardımının en önemli sebebi, bunu fırsat bilerek ilerde Gürcü iç işlerine karışmaktı. Zira aşağıda da değindiğimiz gibi Gürcü topraklarını kendi hâkimiyet sahası içine katmak istiyordu.

³⁹ İBNİ ARABŞAH, *Acâibu'l-Makdûr*, s.342 vd; V. Minorsky, **A History of Sharvan and Darband in the 10 th-11 th Centuries**, Cambridge 1958, s.137.

⁴⁰ İBNİ ARABŞAH, *Acâibu'l-Makdûr*, s.342 vd.

⁴¹ A. Yu. Yakubovsky, *Altın Ordu*, s. 174 vd; V. Piriye, "Azerbaycan'da Mongol Esareti", s.42; Oktay Efendiyev, "XIV. Asrın sonu-XV. Asrın Evvellerinde Azerbaycan'ın Siyasi Vaziyeti", **Azerbaycan Tarihi XIII-XVIII. Asırlar Yeddi Ciltte III**, (nşr., O. Efendiyev), Bakü 2007, s.69.

⁴² İBNİ ARABŞAH, *Acâibu'l-Makdûr*, s.345; S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.278 vd.

⁴³ Ş. A. Magaramov, "Ukrepleniye Politicheskikh Svyazey Dagestana i Şirvana", s.17.

⁴⁴ K. Paydaş, "Timurlu", s.118 vd

1403 yılına kadar Timur birkaç kez daha Karabağ ve Şirvan üzerinden geçerek, Gürcistan'a ve Derbend üzerinden da Altın Orda Devleti üzerine seferler düzenlemişti.⁴⁵ Timur'un 1405 yılında ölümünden⁴⁶ sonra, Şirvanşahlar için yeni bir dönem başladı. Çünkü Timur'un ölümünden sonra onun meydana getirmiş olduğu İmparatorluk parçalanmış ve Azerbaycan'ın kuzey topraklarını oluşturan Şirvan da bu durumdan etkilenmişti. Timurlular arasında başlayan siyasi çekişmeler neticesinde Şirvanşah Şeyh İbrahim vasallıktan kurtuldu ve Azerbaycan'ı kendi hâkimiyeti altında birleştirmeye çalıştı. Nitekim, bu amaçla 1405 yılında Şirvanşah Şeyh İbrahim Tebriz'e saldırdı. Böylece Şeyh İbrahim ile Timurlular arasındaki dostluk düşmanlığa dönüştü. Celayirli Sultan Ahmed, Şirvanşah Şeyh İbrahim'in Tebriz'e yaptığı saldırıyı öğrenmesi üzerine, ivedilikle buraya hareket etti. Bu sıra da Timurlu Mirza Ebubekir, Erdebil hakimi Bistam oğlu Cakir'in Şirvanşah İbrahim ile birlikte Tebriz'i ele geçirdiklerini öğrenince İsfahan kuşatmasını kaldırarak, Azerbaycan'a döndü. Çok geçmeden Bistam oğlu Cakir ile Şirvanşah İbrahim arasında anlaşmazlık çıktı ve esasen bölgenin eski hakimi Celayirli Sultan Ahmed'in gelmekte olduğu haberinin işitilmesi üzerine onlar memleketlerine dönmek zorunda kaldılar.⁴⁷ Kısa bir süre sonra da Celayirli Sultan Ahmed, Tebriz'e gelerek şehirde hâkimiyetini sağladı.⁴⁸ Azerbaycan'ın bir sıra şehirlerinde Timurlular aleyhine isyanlar başlamıştı. Bu sırada Timur'un oğlu Miranşah'ın Şia Sûfi tarikatı müessisi Fazlullah Astrabadin'i idam ettirmesi de Şirvan coğrafyasındaki halkın hoşnutsuzluğuna sebep olmuş bölgedeki isyanı yaygınlaştırmıştı. Bu siyasi vaziyetten istifade eden Şeyh İbrahim Kür Nehrini geçerek Gence ve Karabağ'ın büyük bir hissesini ele geçirdi. Bölgede feodal beylerin birçoğu askerleriyle birlikte Şirvanşah ordusuna katılıp, Şeyh İbrahim ile birleştiler. Timur'un ölümünden sonra başlayan siyasi buhran sadece Azerbaycan ve Şirvanşah coğrafyasında değil,

⁴⁵Bu olaydan bir yıl sonra ise, Timur 1404 yılı Mart ayı sonlarında Erdebil'e gelerek, burada al tamgalı yarlık ile Hülâgu Han Tahtı, yani bütün Azerbaycan'ı, İstanbul'a kadar Rum diyarı, Acem Irak'ı, Arran, Mugan, Ermenistan ve Gürcistan, İskenderiye ve Nil'e kadar olan yerleri Miranşah'ın oğlu Mirza Ömer'e tefviz etti. Ayrıca bu geniş sahalar içindeki mahalli hakimler ve Arap Irak'ına tasarruf eden Mirza Ebubekir ile Ebubekir'in yanında bulunan babaları Miranşah da ona tabi olacaklardı. Böylece Timur tarafından Şirvan, Şemahi ve Derbend'in de içinde bulunduğu bütün bu yerlerin Mirza Ömer'in yönetimine verilmesi ile Şirvan hakimi Şeyh İbrahim, Mirza Ömer'e bağlı bir duruma getirildi. Geniş bilgi için bkz. İ. Aka, **Timur**, s.31; İsmail Aka, **İran'da Türkmen Hakimiyeti**, Ankara 2001, s.1; İsmail Aka, "*Şahrüh'un Kara-Koyunlular Üzerine Seferleri*", **Tarih İncelemeleri Dergisi IV**, İzmir 1989, s.2.

⁴⁶İ. Aka, **Timur**, s. 33.

⁴⁷İ. Aka, **İran**, s.3, K. Paydaş, "*Timurlu*", s.119 vd.

⁴⁸K. Paydaş, "*Timurlu*", s.120

Gürcistan'da da görülmüştü ki kısa bir süre sonra Gürcü hükümdarına karşı isyanlar başlamıştı. İsyanlar karşısında tutunamayan Gürcü hükümdarı bölgede bağımsızlığını ve gücünü sağlamaya başlayan Şirvanşah Şeyh İbrahim ile ittifak kurmuş⁴⁹ ve ondan siyasi destek sağlamıştı.

3.1.1.3. Timur Sonrası Gelişen Şirvanşah-Gürcü İttifakı

XV. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'ın Timurlu hâkimiyetinden çıkması, Şirvanşahlar'ın bütün Azerbaycan'da hakim olması için ortam yaratmıştı. Özellikle, Timur'un 1405 yılında vefatından sonra, onun güçlü hükümdarlığı sayesinde büyüyen Timurlu Devleti'nde, muhtelif bölgelerde idareci olan Timurlu şehzadelerinin arasında ihtilaflar başlamıştı. Bunun neticesinde birçok bölge Timurlu Devleti'nin tesirinden çıkıp yeni siyasi hüviyet kazanmıştı. Azerbaycan, Tebriz, Marağa ve Karabağ'da bunu fırsat bilen yerel beyler bir dizi isyan girişimlerinde bulundular. Şirvan özelinde Azerbaycan coğrafyasının genelinde bağımsızlığını kendi eline geçirmek isteyen Şirvanşah Şeyh İbrahim bir dizi girişimde bulunmuştu.⁵⁰ Bu amaçla Timurlular ile iyi geçinme yolunu seçerek, yerel beylerden önce davranmış ve Şirvanşahların bölgedeki egemenliğini Timurlulara kabul ettirmişti. Bu ortamdan yararlanarak hareket eden Şeyh İbrahim ivedilikle Şeki, Derbend, Kabele'den Karabağ ovasına kadar olan sahayı ele geçirmişti. Bu dönemde Şey İbrahim'in en önemli hedefi, Araz Nehri'nin güneyinde yer alan toprakların Şirvan etrafında birleştirilmesi idi. Bunu hayata geçirmek için faaliyete başladı. Şeyh İbrahim'in aşağıda da değineceğimiz Gürcüler ile ittifak oluşturmaları da bu hedefine hizmet içindi.⁵¹ Bu sırada, Timur'un mirasına sahip olmaya çalışan ve bölgede önemli bir güç olacak olan Karakoyunlular ile Şirvanşahlar arasındaki ilişkilerde de bozulmuştu. Kısa bir süre içinde ise Şirvanşahların Tebriz'i ele geçirip, Sultan Ahmed Tebriz'e gittiği sırada, Şeyh İbrahim'in Bağdahlılar'ın ordugâhına takviye destek olarak oğlu Keyumars'ı göndermesi, Karakoyunlularla Şirvanşahlar arasındaki ilişkileri savaş boyutuna taşımıştı. Keyumars'ın komutasında Sultan Ahmed Celayir'e yardıma gönderilen Şirvan kuvvetleri Karakoyunlular tarafından dağıtılmıştı. Ayrıca, Keyumars de, Kara Yusuf tarafından esir alınarak, hapsedilmek üzere Erciş'e

⁴⁹ S Aşurbeyli, *Şirvanşahlar*, s.281; Tofik Necefli, *Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerinin Tarihi-Muasır Türk Tarihşinashğında*, Bakü 2000, s.24

⁵⁰ Süleyman Aliyarlı, "XIV. Yüzyılın Başlangıcında Halk Utopyaları ve Bid'atçı Hareket Siyasi Birlik Meyli", *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1996, s.312

⁵¹ O. Efendiyev, "Azerbaycan'ın Siyasi Vaziyyeti", s.76 vd.

gönderilmişti.⁵² Fakat daha sonra Kara Yusuf, Şirvanşah İbrahim'e Keyumars'i serbest bırakıp taleplerini yazdığı bir mektupla göndererek, Karakoyunlulara itaat etmesini istenmişti. Oğlunun Kara Yusuf ile işbirliğine girdiğini düşünen Şeyh İbrahim ise, Şirvan Devletinin bağımsızlığını her şeyin üstünde tuttuğu için oğlunun idam edilmesini isteyerek teklifi kabul etmediğini göstermişti.⁵³ Karakoyunlu Kara Yusuf'da harekete geçerek önce, 30 Ağustos 1410 tarihinde Ahmed Celayir'i Tebriz civarında bulunan Esed köyünde yakalayarak tutsak etmişti. Kara Yusuf, Sultan Ahmed'den Azerbaycan'ı oğlu Pir Budak'a, Irak-ı Arab'ı da diğer oğlu Şah Muhammed'e verdiğine dair menşurlar aldıktan sonra onun hayatını bağışlamak istemişse de, emirlerinin ısrarları neticesinde öldürtmüştü. Kara Yusuf, Celayirli Ahmed'i öldürdüğü zaman Irak-ı Arab, Azerbaycan ve Arran'ın siyasi yapısı kendi lehine dönmüş, hatta Şirvanşah hükümdarı Şeyh İbrahim dışında bütün yöneticiler kendisine bağlılıklarını bildirmişlerdi. Şeyh İbrahim ise, Kara Yusuf'a karşı mücadele etmeyi tercih etmişti.⁵⁴ 1411 yılında Karakoyunlu Kara Yusuf, uzun süredir kendisine karşı bağımsız tutun içerisinde olan Irak-ı Acem valisi Bistam Bey'in boyun eğdirilmesi için Erdebil'e göndermiş olduğu askerlerinin başarısızlığı sebebiyle, bizzat kendisi Irak-ı Acem'e gitmişti. Bölgeye varır varmaz Bistam ile kardeşlerine itaat etmeleri için haber göndermiş, fakat olumlu yanıt alamamıştı. Bunun üzerine Kara Yusuf, askerlerine şehri tahrip ettirmişti. Bu olaylar yaşandığı sırada Şirvanşah Şeyh İbrahim, Şeki valisi Sidi Ahmed ve Gürcü Kralı II. Konstantine (Köstendil) ile birlikte, Kara Yusuf'a karşı birlikte harekete geçmek üzere ittifak oluşturmuşlardı.⁵⁵ Şeyh İbrahim bu müttefiklik ilişkisi öncesinde Gürcü hükümdarı ile dostluk kurup, bu birliğin temellerini atmıştı.⁵⁶ Bu harekâtı öğrenen Kara Yusuf, 26 Ekim'de Tebriz'e gidip, kuvvetlerini topladıktan sonra 17 Kasım'da Karabağ doğru yola çıkmıştı. Karabağ'a varınca, Şeyh İbrahim'e elçiler göndererek, anlaşma yapmak istenmişti. Fakat bu teklif Şirvanşah ve müttefikleri tarafından kabul edilmediği gibi bu durum Kara Yusuf'u acizliğine yorumlanarak onları savaşmak noktasında da

⁵²Faruk Sümer, "Kara-Koyunlular" **İslam Ansiklopedisi VI**, İstanbul 1977, s.300.

⁵³S. Aliyarlı, " *Siyasi Birlik* ", s.316.

⁵⁴K. Paydaş, " *Timurlu* ", s.120.

⁵⁵ZEYNELOĞLU CİHANGİR, **Şirvanşahlar**, s.128; Sara Aşurbeyli, " *Şirvanşahlar* ", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXIX**, İstanbul 2010, s.211; Faruk Sümer, **Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a kadar) I**, Ankara 1967, s.91; İlhan Erdem, Mustafa Uyar, " *Karakoyunlular: Tarih Sahnesine Çıkışları ve Kökenleri* ", **Türkler VI**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.864; K. Paydaş, " *Timur* ", s.121; A. L. Naroçnitskiy, B. B. Piotrovskiy, **İstoriya Narodov Severnogo Kavkaza**, s.258

⁵⁶S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.284.

cesaretlendirmişti. Şirvanşah ve müttefiklerin Şirvanşah'ın bu tutumuna son derece öfkelenen Kara Yusuf 19 Aralık 1412 tarihinde Kür ırmağını geçerek müttefik kuvvetlere saldırı düzenlenişti.⁵⁷ Kara Yusuf, Şeyh İbrahim, Sidi Ahmed ve Gürcü Kralı II. Konstantine (Köstendil)'in birleşik ordusunu büyük bir yenilgiye uğratmıştı.⁵⁸ Bu yenilgi üzerine Şeyh İbrahim, oğulları Gazanfer, Esadullah, Halilüllah, Menüçehr, Abdurrahman, Nasretullah, Haşim, Şirvanşah Şeyh İbrahim'in kardeşi Behlül, Şirvan kadısı Mevlana Zahîr ud-dîn ve Gürcü kralı Konstantine (Köstendil) askerlerinin birçoğu ile birlikte esir düşmüşlerdi. Şirvanşah, kardeşi Behlül ve Şirvan kadısının hayatları bağışlanarak zindana atılmışlar, fakat Gürcü kralı ve kardeşi yanlarında bulunan 300 Gürcü ile birlikte idam edilmişlerdi.⁵⁹ Kara Yusuf kazanmış olduğu bu zaferin ardından, Şamahı ve civarını ele geçirip, 1 Şubat 1413 tarihinde de Tebriz'de hâkimiyetini sağlamıştı. Bu sırada Şirvanşah İbrahim, Tebriz'de esir haldeyken, zamanın da kendisinden iyi muamele gören Tebriz halkı ona destek vermiş ve Kara Yusuf'u onu affetmesi için ikna etmişlerdi. Sonuçta Şeyh İbrahim fidye karşılığında serbest bırakılmıştı. Şeyh İbrahim, başarılı siyaseti sonucunda Kara Yusuf'un hâkimiyetini tanımış gibi davranarak, Şirvanşah Devleti'nin bağımsızlığını garanti altına almıştı. Şeyh İbrahim, 1417 yılındaki ölümüne kadar, Azerbaycan topraklarının bütününe egemen olamamıştı, ancak dönemin ağır siyasi şartlarında, başarılı hükümdarlığı sayesinde Kuzey Azerbaycan'ın güçlenmesini sağlamıştı.⁶⁰ Şeyh İbrahim bunu tenin ederken, komşu ülkelerle, özellikle Gürcistan ve Dağıstan'la müttefiklik ilişkileri kurmuştu. Timur'la dostluk münasebetine dikkat eden Şeyh İbrahim, böylece hem kendi hâkimiyetini hem de Şirvanşah topraklarını Timurlu tehdidi karşısında korumuştur. Aynı zamanda, Timur ve Gürcüler ile iyi ilişkiler kurarak⁶¹ Altın Orda Devleti saldırılarına karşı Kuzey bölgesinin güvenliğini de sağlamıştı. 1417 yılında, ölümünden sonra yerine oğlu I. Halilüllah ibn Şeyh İbrahim geçmişti.⁶²

Lakin Şeyh İbrahim'den sonra kaynaklarda Şirvanşah-Gürcü ilişkilerine dair bilgi bulunmaktadır. Tabi bu durumun sebepleri olmalı idi. Bizce bu sebepler bölgenin siyasi durumundan kaynaklanmaktaydı. Zira bu dönemde Şirvanşah sahası, Karakoyunlu,

⁵⁷ F. Sümer, **Kara Koyunlular**, s.91 vd.

⁵⁸ Hrand D. Andreevyan, "XIV ve XV. yüzyıl Türk Tarihine ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", **Tarih Enstitüsü Dergisi S. 3**, İstanbul 1973, s.101; K. Paydaş, "Timurlu", s.121.

⁵⁹ K. Paydaş, "Timurlu", s.121.

⁶⁰ S. Aliyarlı, "Siyasi Birlik", s.316

⁶¹ S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.286

⁶² S. Aşurbeyli, **Şirvanşahlar**, s.287

Akkoyunlu, Safevi ve bir müddet sonra da Osmanlı Devleti'nin mücadelelerinin gerçekleştiği bir coğrafya olması nedeniyle, Şirvanşah-Gürcü ilişkileri gölgelenmiş olmalı. Diğer bir ifade ile bu iki siyasi yapının bir biriyle ilişki kuracak zamanları olmadı ya da adlarını zikrettiğimiz devletlerin faaliyetleri bunu perdelemişti. Zira aynı durumu Şirvanşahların Kesrani/Kisrani hanedanlığı döneminde Gürcü ilişkilerinin bıçak gibi kesilmesinde de görülmektedir. Çünkü o dönemde de dışardan daha güçlü bir siyasi yapı olan Moğolların ikinci akını ve Harezmşah saldırıları aynı duruma neden olmuştu.



SONUÇ

Hâlihazırda yapılmış çalışmaların çoğunluğu Şirvanşahların menşesine ve dip tarihine dair tatmin edici bir fikir ortaya koyamamaktadır. Tabi ki bunda, konuyla ilgili ana kaynağın olmayışı ve Şirvanşahlar hakkında dolaylı anlatımlar içeren eserlerin de oldukça sınırlı olması belirleyicidir. Bu sebeple Şirvanşahların menşesine dair bir açıklama getirmek güçtür. Buna rağmen Şirvanşahlarla ilgili bazı araştırmalarda yeterince bilimsel açıklama yapılmadan Sasani kökenli oldukları savunulmaktadır. Sasani kökenini iddia edenler genelde Anuşirvan'ın Şirvanşahlara paye ve şah unvanını verdiğini savunmuşlardır. Yine bu iddiayı savunanlar, Şirvan/Şirvanşah adlarının Sasanilerden geldiğini ifade ederek dolaylı bir açıklama yapmışlardır. Mirza Bala, Mahmud İsmayıl gibi araştırmacılar ise Şirvanşahların bilinenden daha eski tarihe sahip olabileceğine işaret etmektedirler. Yine bu iki araştırmacı, Şirvan ve Şirvanşah adının Sanilerden çok önce tarihi izinin olduğuna dikkat çekmişlerdir. Zira Şirvanşah coğrafyasında elde edilen arkeolojik buluntular ve yer adları ile bölgenin tarihi coğrafyası hem Şirvan ve çevresinin bilinenden daha eski bir tarihe sahip olabileceğini hem de Türklükle bağını açık biçimde göstermektedir. Esasen Şirvanşahların kökenine dair kesin deliller olmadığı için birçok bilgi birleştirerek sonuçlara varılabilmektedir.

10 asır kadar faaliyetlerini sürdüren Şirvanşahlar, her siyasi atmosferde Şirvanşah unvanını kullanmışlardır. Bunun sebebi ise, bu unvanı kendilerinin meşruiyet kaynağı bilmeleri idi. Sasanilerin yıkılmasından sonra Türk, Arap hâkimiyetleri ve daha sonraki zamanlarda Şirvanşah unvanının kullanılması bu adın Sasanilerle ilişkisine dair çelişki oluşturmaktadır. Zira Şirvanşahların etkinlik sahası hem Sasani etkisinin az hem de bölgede Türklerin yoğunlukta olduğu bir coğrafya idi. Böyle bir ortam da kendilerini Sasanilerden sonra onların siyasi temsilcisi saymaları akla uygun değildir. Arap hâkimiyeti sırasında Mezidi Şirvanşahların tesisinde Arap idareciler rol almıştı. Ama onlar da Şirvanşah unvanını kullanmışlardır. O halde bu unvan başka bir statüyü ve menşei ifade ediyor olmalıdır. Bu haliyle konunun ileride derinlemesine araştırılması gerekmektedir.

İlk Şirvanşahlardan başlanacak olursa 1826 yılına kadar, bugünkü Azerbaycan sahasında kimi zaman müstakil kimi zaman vassal biçimde hayatlarını 1000 yıldan fazla

sürdüren bir siyasi yapının varlığı söz konusudur. Şirvanşahların uzun müddet varlıklarını sürdürmelerinin en önemli sebeplerinden biri, siyasi şartlara göre davranıp denge politikasını iyi yönetmiş olmaları idi. Bir diğer sebep de diğer güçlü Türk devletleri ile her dönemde aralarını iyi tutmaları olmuştur.

10 asırlık süre zarfında, Hun, Alan, Suvar, Hazar, Sasani, Arap, Selçuklu, Harezmşah, Moğol, Timurlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Osmanlı, Rus ve Gürcülerle ilişkilerde bulunmuşlardır. Konumuz olan Şirvanşah-Gürcü ilişkileri ise ilk defa XI. yüzyılda başlamıştır. İlk temasların yardım çerçevesinde cereyan ettiği görülmektedir. Hemen hemen bütün Şirvanşah-Gürcü ilişkilerinde karşımıza çıkan, her ittifaktan sonra anlaşmayı bozup, yağma saldırılarında bulunan Gürcü tarafı olmuştur.

Şirvanşah Feribürz dönemine denk gelen ilk ilişkilerde kazançlı taraf Şirvanşahlar olmuştu ki Feribürz bu dönemde Gürcülere hâkimiyetini kabul ettirmiştir.

IV. David döneminde ise Şirvanşah-Gürcü ilişkilerine diplomatik evlilik de eklenmiş idi. David, kızı Kata/Katya'yı Bizans'a, büyük kızı Tamar'ı da, Şirvanşah Afridun'un oğluyla evlenmesi için göndermiştir. Böylece hem Şirvanşahlar hem de Bizans ile ittifak oluşturmuştur. IV. David'in bu siyasi hamlesinin yegâne sebebi ise Büyük Selçuklu korkusu idi. Bizans'ın bölgeye zuhur etmek amacıyla tavrı ise kendi güdümünde uydu Hristiyan Gürcü Devletini desteklemektir. Zira ilk Rus-Gürcü ilişkileri de daha çok dini ağırlıklı olarak, Bizans aracılığıyla başlamıştı ki bu da Selçuklulara karşı ittifak oluşturma cümlesinden sayılabilir. Ayrıca Selçukluları Kafkasya'da durdurmak isteyen Bizans, Gürcüleri bu amaçla kullanmakta istiyordu. Şirvanşahlar ise, hem Gürcüler tarafından Kuzey'den yapılan yağma saldırılarını durdurmak hem de Selçuklulara karşı güç elde etmek amacıyla IV. David ile anlaşmak zorunda kalmışlardı. Zaten kısa bir süre sonra her zamanki gibi Gürcüler anlaşmayı bozup Şirvanşah şehirlerine saldırmışlardır. Bu saldırıda Afridun öldürülmüş yerine Oğlu III. Menuçehr geçmiştir. I. Demetre döneminde uzun süre dostluk dönemi yaşanmış. III. Menuçehr'in ölümü üzerine eşi Tamar, Kıpçakların yardımı ile Şirvanşah ve Gürcüleri bir siyasi yapıda birleştirmek istemiştir. Fakat Şirvanşah, İldenizlilerin yardımıyla Tamar'a galebe çalmış ve onu Gürcistan'a kaçmak zorunda bırakmıştır.

XII. yüzyılda Atabeyler ve Rus kinezliklerinin saldırılarına karşı Gürcüler, Şirvanşahlar ile dost olma çabası içerisinde idiler. Öyle ki bu dönemde Şirvanşahlar, Gürcü tahtına müdahale edecek güçteydiler. XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar yer yer ittifak yer yer

saldırı biçiminde devam eden Şirvanşah-Gürcü ilişkilerinin bu dönemden sonra önce Harezmsah sonra Moğol akınları sebebiyle bıçak gibi kesilmiş olduğu görülmektedir. İlişkilerin yeniden başlaması ise Timur dönemine rastlamaktadır. Fakat bu dönemdeki ilişkiler hakkında kaynaklarda çok az ve sığ bilgi bulunmaktadır. Timur'un Gürcistan seferleri kapsamında değerlendirebileceğimiz ilişkilerde, Şirvanşah Şeyh İbrahim'in Gürcülerin adeta kurtarıcısı olduğunu görülmektedir. Çünkü Şirvanşah, Timur'u ikna ederek Gürcülerin affını sağlamıştır.

Timurlu Devleti'nin Azerbaycan'da zayıflaması üzerine Şirvanşahlar, Akkoyunlular ile dost olmuşlardır. Bu dostluk hükümdar aileleri arasındaki evlenmelerle de sağlamlaştırılınca Şirvanşahlar, Akkoyunlular'ın yıkılmasına kadar onların sağlam ve sadık bir müttefiki olarak Kafkasya'nın siyasi yapısında önmeli güç olmuşlardır. Safevi Devleti bölgede önemli siyasi güce kavuşunca Şirvan'a hakim olmuşlardır. Bu durum Safeviler ve Şirvanşahlar arasında mücadeleye ve neticede Şirvanşahların Osmanlı Devleti'nden yardım istemesine neden olmuştur. Şirvanşah coğrafyası bu dönmeden sonra Osmanlı-Safavi ve Şirvanşah mücadelelerinin merkezi olmuş ve zaman zaman el değiştirmiştir. Ancak Osmanlı'nın çeşitli meşgalelerle uğraşması, bölgedeki etkinliğini azaltmış ve Ruslar Güney Kafkasya'yı işgale başlamışlardır. Bu siyasi olaylara mütakiben önce küçük Hanlıklar'a bölünen Azerbaycan'da, Şirvanşahlar hakimiyetlerine devam etmeye çalışsalar da 1826 yılındaki Rus istilasına engel olamamışlar ve tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

KAYNAKÇA

ABDURAGİMOV, G. A., “*Kavkazskaya Albaniya–Pervaya Hristianskaya Strana na Kavkaze i Otrajeniye v Biblii Elementov Şumero-Gutiyskoy Duhovnoy Kulturi*”, **1700- letiye Prinyatiya Hristianstva v Derbente Kak Gosudarstvennoy Religii Kavkazskoy Albanii Materialı Bserossiyskoy Nauçno-Praktičeskoy Konferentsii (G. Derbent, 14-15 Noyabr 2013 G.)**, Mahaçkala 2013, s.49-53.

ACAR, Hayrullah, **İbrahim b. Muhammed Âdâbu’l-Hilâfe ve Esbâbu’l-Hisâfe (İnceleme-Metin-Tercüme)**, Ankara 2008, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

AGACANOV, S. G., **Oğuzlar**, (çev. E. N. Necef, A. Annaberdiyev), İstanbul 2010.

AGBUNOV, M . V., **Putışestviye v Zagadoçnuyu Skifiyu**, Moskova 1989.

AĞASIOĞLU, Firidun, **Azer Xalqı**, Bakü 2000.

AĞASIOĞLU, Firidun, “*Türkler Asur Yazılarında*”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi S.10**, Ankara 2000, s.459-464.

AHİNCANOV, Sercan M., **Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar**, (çev. K. Yıldırım), İstanbul 2014.

AHMAD, Sayyid Maqbul, “*İbn Hurdâzbih*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XX**, İstanbul 1999, s.78-79.

AHMED b. YAHYA el- BELÂZURİ, **Fütûhu’l Büldân**, (çev. M. Fayda), İstanbul 2013.

AHMET CAFEROĞLU, “*Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış*”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi I/1**, (yay. A. Caferoğlu), İstanbul 1932, s.5-16.

AHMEDBEYOĞLU, Ali, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara 2001.

AHMETBEYOĞLU, Ali, **Grek Seyyahı Priskos'a Göre (V. Asır) Hunlar**, İstanbul 1995.

AHMETBEYOĞLU, Ali, “*Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları*”, **Belleten LXIX/254**, Ankara 2005, s.117-129.

AKA, İsmail, “*Şahruh'un Kara-Koyunlular Üzerine Seferleri*”, **Tarih İncelemeleri Dergisi IV**, İzmir 1989, s.1-20.

AKA, İsmail, “*Timurlular*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XLI**, İstanbul 2012, s.177-180.

AKA, İsmail, **İran'da Türkmen Hakimiyeti**, Ankara 2001.

AKA, İsmail, **Timur ve Devleti**, Ankara 1991.

AKBIYIK, Hayrunnisa Alan, “*Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi*”, **Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi S. 27**, (ed. O. Horata), Ankara 2003, s.117-156.

ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ, **Tarih-i Cihan Güşa**, (çev. M. Öztürk), Ankara 2013.

ALAKBAROV, Alakbar, “*Eski Rus Kökeninde Türk İzleri*”, **XVII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 15-17 Eylül 2014 Kongreye Sunulan Bildiriler II/1 (Orta Asya ve Kafkasya Tarihi)**, Ankara 2018, s.33-54.

ALAMEN, Agusti, **Alanı v Drevnih i Srednevekovih Pismennih İstoçnikah**, (nauçniye redaktori perevoda: A. Gutiyev, D. N. Medoyev), Moskva 2003.

ALASANİA, Giuli, **Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler**, (çev. N. Kaçarava), Trabzon 2013.

ALASANİA, Guili, “*Gürcistan Kıpçakları*”, **Türkler II**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002 s.793-797.

ALİMOV, Rısbek, “*Kırgızistan’da Yeni Bulunan Runik Harfli Eski Türk Yazıtları Hakkında Ön Bilgiler*”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı–Belleten XLVIII/2000**, Ankara 2001, s.5-10.

ALİYARLI, Süleyman, “*XIV. Yüzyılın Başlangıcında Halk Utopyaları ve Bid’atçı Hareket Siyasi Birlik Meyli*”, **Azerbaycan Tarihi**, Bakü 1996, s.302-332.

ALLEN, W. E. D., **A History of the Georgian People**, London 1971

ANÇABADZE, Z. V., “*Kıpçaki Severnovo Kavkaza po Dannım Gruzinskih Letopisey XI-XIV vekov*”, **Materialı Sessii o Proishojdenii Balkarskovo i Karaçayevskovo Narodov**, Nalçik 1960, s.113-126

ANDREASYAN, Hrand D., “*XIV ve XV. yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar*”, **Tarih Enstitüsü Dergisi S. 3**, İstanbul 1973, s.83-148

ARTAMONOV, İ. M., **Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar**, (çev. A. Batur), İstanbul 2008.

ARTAMONOV, Mihail, **Kimmeriitsı i Skifi**, Moskova 2015

AŞAN, Muhammet Beşir, “*Yesi ve Çevresinde Sakalar*”, **Türkler I**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.628-631.

AŞURBEYLİ, Sara, “*Azerbaycan’da Eski Türk Aşiretleri*”, **XI. Türk Tarih Kongresi** **Ankara 05-09 Eylül 1990 Kongreye Sunulan Biliriler II**, Ankara 1994, s.539-552.

AŞURBEYLİ, Sara, “*Şirvanşahlar*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXIX**, İstanbul 2010, s.211-213.

AŞURBEYLİ, Sara, **Bakü Şehri’nin Tarihi**, (çev. S. Üçgül), İstanbul 2017.

AŞURBEYLİ, Sara, **Şirvanşahlar Dövləti VI-XVI Əsrlər**, (çev. A. Bağirov, E. Məmmədیارova), Bakü 2006.

ATEŞ, Erhan, “*Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi XXXV/60**, Ankara 2016, s.73-96.

AYAN, Ergin, “*Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi*”, **ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi I/2**, Ordu 2010, s.19-50.

AYAN, Ergin, “*Selçuklu-Kıpçak İlişkileri*”, **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi XI/2**, Sakarya 2009, s.105-127.

AYDIN, Mustafa, “*Acara*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Ek-1**, İstanbul 2016, s.32-34.

AYDIN, Mustafa, “*Karabağ*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXIV**, İstanbul 2001, s.367-368.

AYDIN, Mustafa, “*Şirvan*”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXIX**, İstanbul 2010, s.204-206.

AYDIN, Taneri, **Harezmşahlar**, Ankara 1993.

AYTBAYEV, Abdülhalik, “İlk Orta Asya Sakinlerinin Göç Süreçleri”, **Türkler I**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.664-671.

AYTBAYEV, Abdülhalik, “Massagetler Hakkındaki Eski Kaynaklar”, **Türkler I**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.632-636.

AZİZOV, Anar, “Şeki”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXVIII**, İstanbul 2010, s.492.

BAKIHANOV, A., **Gülistani-İrem**, (çev. E. Esedzade), Bakü 2010.

BAKIR, Abdulhalik, Feridun Şenol, “Azerbaycan’ın Gözbebeği Bakü Şehrine Genel Bir Bakış (Eski Çağlardan Orta Çağ’ın Sonuna Kadar)”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi II/3**, (Prof. Dr. Mustafa Kafalı Özel Sayısı), (ed. Ü. Bulduk, S. Y. Gömeç), Ispata 2020, s.87-122.

BALA, Mirza, **Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya**, Ankara 1951.

BALA, Mirza, “Bakü”, **İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1979, s.259-261.

BALA, Mirza, “Gence, Ganca”, **İslam Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1986, s.762-766.

BALA, Mirza, “Gürcistan”, **İslam Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1964, s.837-845.

BALABANOVA, M. A., “Rasseleniye Sarmatskih Plemen v Perviy Veka do Naşey Eri – Perviy Veka Naşey Eri (Po Dannum Antiçnih Pismennih Istočnikov)”, **Vestnik Volgogradskovo Gasudarstvennovo Universiteta Seriya 4, İstoriya Regionovedeniye Mejdunarodniye Otnoşeniye XVII/2**, Volgograd 2012, s.6-13.

BARTHOLD, W., Clifford Edmund Bosworth, “Shīrwān Shāh”, **The Encyclopaedia of Islam Volume IX**, (ed. C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs and the Late G. Lecomte), Leiden Brill 1997, s.487-489

BARTHOLD, V. V., **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, (çev. H. D. Yıldız), Ankara 1990.

BARTHOLD, V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (çev. Y. Koparman, İ. Aka), Ankara 1975.

BARTHOLD, W., **Rabotı po İstariçeskoy Geografii i İstorii İrana**, (podgatovili k izdaniyu, Ye. V. Zeymal i V. A. Livşits, atvestvenniy redaktor, İ. P. Petruşevskiy, redaktor izdatelstva, Yu. E. Bregel), Moskva 2003

BARTHOLD, W., **Sochinenia Tom III**, Moskva 1965

BARTHOLD, W., **Sochinenia Tom VII**, Moskva 1971

BARTHOLD, W., “*Şirvan*”, **İslam Ansiklopedisi XI**, İstanbul 1966, s.571-573.

BARTHOLD, W., “*Şirvanşah*”, **İslam Ansiklopedisi XI**, İstanbul 1979, s.573-575.

BARTHOLD, W., “*Derbend*”, **İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1979, s.532-539.

BAŞTAV, Şerif, “*Avrupa Hunları*”, **Türkler I**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.853-886.

BAŞTAV, Şerif, “*Sabir Türkleri*”, **Belleten V/17-18**, Ankara 1941, s.53-99.

BAYKARA, Hüseyin, “*Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da Yaptığı İstila Savaşları*”, **Türk Kültürü S.19**, Ankara 1964, s.17-25.

BERDZENİŞVİLİ, N. A., **İstoriya Gruziya I s Drevneyşih Vremen do 60-h Godov XIX Veka**, Tbilis 1962.

BERDZENİŞVİLİ, Nikoloz, Simon Canaşıa (İvane Cavahişvili), **Gürcistan Tarihi**, İstanbul 2000.

BEZER, Gülay Ögün, “İldeniz, Şemseddin”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXII**, Ankara 2000, s.81-82.

BEZER, Gülay Ögün, “İldenizliler”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXII**, Ankara 2020, s.82-84.

BEZER, Gülay Ögün, “Şeddâdiler”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXVIII**, İstanbul 2010, s.409-411.

BİCE, Hayati **Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler**, Ankara 1991.

BİLGE, Mustafa L., “Âmil”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.99.

BİLGE, Sadık Müfit, “Gürcüler”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Ek-1**, İstanbul 2016, s.490-493.

BİLGİLİ, Ali Sinan, “Gürcistan’ın Tarihî-Etnik Kökeninde Türk Varlığı; Gürcistan Türkmenleri (18yüzyıl)”, **XV. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Eylül 2006Kongreye Sunulan Bildiriler II**, Ankara 2010, s.381-426.

BOSWORTH, Clifford Edmund, **The New Islamic Dynasties; A Chronological and Genealogical Manual**, (ed. Carole Hillenbrand), Edinburgh University Press 1996

BOSWORTH, Clifford Edmund, “Şakki”, **Encyclopedia Iranica**, bkz. <https://iranicaonline.org/articles/sakki-distric>, 15.10.2022, 23:27.

BOSWORTH, Clifford Edmund, “Şervân (Širvân, Šarvân)”, **Encyclopedia Iranica**, bkz. <https://iranicaonline.org/articles/servan>, 17.10.2022, 00:07

- BOSWORTH, Clifford Edmund, “*Šervānšahs (Šarvānšāhs)*”, bkz. <https://iranicaonline.org/articles/servansahs>, 17.10.2022, 00:30
- BROOK, Kevin Alan, “*Hazar-Bizans İlişkileri*”, **Türkler II**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.473-480.
- BÜNYADOV, Ziya Musa, “*Azerbaycan*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1991, s.322-324.
- BÜNYADOV, Ziya, **Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)**, (çev. İ. Kemaloğlu), İstanbul 2017.
- BÜNYADOV, Ziya, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, Bakü 2007.
- CAFAROV, Yusif, **Gunnı i Azerbaycan**, Baku 1993
- CAFEROĞLU, Ahmet, **Azerbaycan**, İstanbul 1940.
- CAFEROĞLU, Ahmet, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul 1968.
- CÖHCE, Salim, “*Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar*”, **Türkler I**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.815-820.
- CÖHCE, Salim, “*İlkçağda Hindistan'da Türk Varlığı*”, **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları I/1**, Malatya 2001, s.9-22.
- ÇAY, Abdülhaluk, İlhami Durmuş, “*İskitler*”, **Türkler I**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.575-596.
- ÇOĞ, Mehmet, “*Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar*”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi X/19**, Trabzon 2015, s.57-74.

D'OHSSON, Abraham Constantin, **Moğol Tarihi**, (çev. B. Apaydın), İstanbul 2008.

DE GROOT, J. M., G. Ahmetcan Asena, **2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan**, İstanbul 2011.

DEMİRCİOĞLU, Halil, **Roma Tarihi I, Cumhuriyet; Menşelerden Akdeniz Havzasında Hakimiyet Kurulmasına Kadar**, Ankara 1987.

DORN, B., **Kaspiy**, Sank-Peterburg 1875.

DOSTİYEYEV, Tarık, “*Kafkasya'da Hunlar*”, **Türkler I**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.921-927.

DOSTİYEYEV, Tarık, “*Kavimler Göçü Dönemi'nde Doğu Kafkasya'da Türk Egemenliği*”, **XV. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler II**, Ankara 2010, s.251-256.

DOSTİYEYEV, Tarık, “*Kafkaslardaki Eski Türk Şehri Şabran*”, **Karadeniz Araştırmaları I**, (ed. O. Karatay), Çorum 2004, s.10-20.

DUMÉZİL, Georges, **Kafkas Halkları Mitolojisi**, (çev. M. Y. Sağlam), Ankara 2000.

DUNLOP, D. M., **Hazar Yahudi Tarihi**, (çev. Z. Ay), İstanbul 2008.

DURMUŞ, İlhami, “*Anadolu'da Kimmerler ve İskitler*”, **Belleten LXI/231**, Ankara 1997, s.273-286.

DURMUŞ, İlhami, “*Massagetler*”, **Bilig S.3**, Ankara 1996

DURMUŞ, İlhami, “*İskitler*”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, (ed. O. Karatay, S. Acar), İstanbul 2013, s.9-54.

DURMUŞ, İlhami, “*Sarmatlar*”, **Türkler I**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.637-647.

DURMUŞ, İlhami, “*Sumerlilerin Kökeni ve Kültürü*”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi V/17 (Prof. Dr. Hüseyin Sever Armağan Sayısı)**, 2018, s.177-200.

DURMUŞ, İlhami, “*Tuna Nehri Çevresinde İskit ve Sarmatlar*”, **Gazi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi I/4**, (ed. H. K. Çengel), Ankara 2009, s.11-19.

DURMUŞ, İlhami, **İskitler**, İstanbul 2007.

DURMUŞ, İlhami, **Sarmatlar**, İstanbul 2007.

DURSUN, Davut, “*Bakü*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1991, s.550-551.

DURSUN, Davut, “*Gürcistan*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XIV**, İstanbul 1996, s.310-311

DURSUN, Davut, “*Lezgiler*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXVII**, Ankara 2003, s.169-170.

EBERHARD, Wolfram, **Çinin Şimal Komşuları**, (çev. N. Ulutuğ), Ankara 1942.

EBÛ CA'FER MUHAMMED bin CERÎR'ÜT-TABERÎ, **Tarih-i Taberî II**, (çev. M. F. Görtunca), İstanbul 2000.

EFENDİYEV, Oktay, “*XIV. Asrın sonu–XV. Asrın Evvellerinde Azerbaycan'ın Siyasi Vaziyeti*”, **Azerbaycan Tarihi XIII-XVIII. Asırlar Yeddi Ciltte III**, (çev. O. Efendiyev), Bakü 2007, s.69-70.

EFENDİZADE, Oktay, “*Gence*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XIV**, İstanbul 1996, s.17-20.

EHLERS, Eckart, “*Safidrud*”, **Encyclopaedia Iranica**, bkz. <https://iranicaonline.org/articles/sefidrud>, 03.10.2021, 20:00

ƏHMƏDLİ, Atəş, “*Şirvan Halkbiliminin Coğrafi, Tarihi ve Etnografik İlkeleri*”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi IV/7**, İstanbul 2011, s.31-37.

ELÇİBEY, Ebülfez, “*İbn El-Esir Hazarlar Hakkında*”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi S.18**, (çev. M. Kemaloğlu), Denizli 2014, s.57-76.

ƏLƏKBƏROV, Aləkbəri, “*Lulubi Etnoniminin Kökeni*”, (çev. M. Kemaloğlu), **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi S.9**, Gümüşhane 2014, s.236-246.

ƏLİYEV, Qabil, **Qafqaz Tarixi (Ən Qədim Çağlardan XVIII Əsrin Sonunadək) I Hissə**, Bakü 2009

EL-YA‘KÛBÎ, **Ülkeler Kitabı**, (çev. M. Ağarı), İstanbul 2002.

ERDAL, Zekai, “*Şeddadi Kitabeleri*”, **Nahçıvan ve Doğu Anadolu Abideleri Uluslararası Sempozyumu (Dünü Bugünü ve Yarını) 11-12 Mayıs 2015–Nahçıvan**, Ağrı 2016, s.128-155.

ERDEM, İlhan, Mustafa Uyar, “*Karakoyunlular: Tarih Sahnesine Çıkışları ve Kökenleri*”, **Türkler VI**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.861-868.

ERGİN, Muharrem, **Dede Korkut Kitabı**, İstanbul 2012

ERGİN, Muharrem, **Orhun Abideleri**, İstanbul 2009

FAHREDDİN, Rızaeddin, **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, (çev. İ. Kamalov), İstanbul 2003

FARACEVA, M. N., “*Kulturno-İstoriçeskiy Kontekstarheologičeskovo Kompleksa Gobustan*”, **Rossiyskaya Arheologiya No 4, 2015**, (glavnıy redaktor L. A. Belyayev), Moskva 2015, s.50-63

FATULLAYEV, R. Garabaglı Figarov, “*Samıy Drevniy Gorod na Kavkaze-Derbent*”, **1700-letıye Prinyatiya Hristianstva v Derbente Kak Gasudarstvennoy Religii Kavkazskoy Alabanii Materialı Vserossiyskoy Nauçno-Praktičeskoy Konferentsii (G. Derbent, 14-15 Noyabrya 2013 G.)**, Mahaçkala 2013, s.117-120.

FAYDA, Mustafa, “*Belâzüri*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi V**, İstanbul 1992, s.392-393.

FAZİLİ, Abdulla, **Atropatena (M. Ö. IV-M.S. VII)**, Bakü 1992.

FERHADOĞLU, Kâmil, **Bakı-İçerişehar**, Bakü 2006.

FİRDEVSİ, **Şark İslam Klasikleri Şehname IV**, (çev. N. Lugal), İstanbul 1994.

FURON, Raymond, **İran**, (çev. G. K. Söylemezoğlu, İ. Hilmi), İstanbul 1943.

GABUYEV, T. A., **Rannyaya İstoriya Alan**, Vladikavkaz 1999

GASANOV, M. R. “*Kavkazskaya Albaniya-Drevneyşeye Gasudarstva na Territorii Kavkaza*”, **Nauçnaya Mısl Kavkaza I**, Rastov-na Donu 2015, s.76-81.

GASANOV, Zaur, **Tsarskiye Skifi**, New York 2002

GOLDEN, Peter B., **Hazar Çalışmaları**, (çev. E. Mızrak), İstanbul 2006.

GOLDEN, Peter B., **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (çev. O. Karatay), Çorum 2006.

GORDLEVSKÎ, V., **Anadolu Selçuklu Devleti** (çev. A. Yaran), Ankara 1988.

GÖKBEL, Ahmet, **Kıpçak Türkleri, (Siyasi ve Dini Tarihi)**, İstanbul 2000.

GÖKÇE, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul 1979

GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız, “*Kafkasya, Türklük ve Türkiye*”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı II/72**, (ed. H. C. Güzel), Ankara 2015, s.94-103.

GÖKYAY, Orhan Şaik, **Dede Korkut Hikayeleri**, İstanbul 2006.

GÖMEÇ, Saadettin, “*Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar*”, **BelletenLVIII/221**, Ankara 1994, s.51-54.

GRİJİMAYLO, G. Ye Grumm, **Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray II**, Leningrad 1926.

GROUSSET, Rene, **Bozkır İmparatorluğu Attila/Cengiz Han/Timur**, (çev. M. R. Uzmen), İstanbul 1980.

GUMİLEV, Lev Nikoleyeviç, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, (çev. D. A. Batur), İstanbul 2000.

GURBANOV, Abbas, **Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132–232/750–847)**, Konya 2007, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

GÜMÜŞ, Nebi, “*Celaleddin Harizmşah’ın Gürcistan Seferleri*”, **EKEV Akademi Dergisi S. 29**, (ed. A. H. Ulaş), Erzurum 2006, s.155-178

GÜMÜŞ, Nebi, “*Selçuklu-Gürcü İlişkileri*”, **Türkler IV**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.713-721.

GÜNALTAY, M. Şemseddin, **İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-**, (haz. Y. Kanar), İstanbul 1991.

GÜNGÖR, Erol, **Tarihte Türkler**, İstanbul 1988

GÜRCİSTAN TARİHİ (Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar), (çev. M. F. Brosset, H. D. Andreasyan, haz. E. Merçil), Ankara 2003

XENOPHON, **Anabasis IV**, (translator, C. L. Brownson), London 1992

HACİALİOĞLU, Aliyev Şirinbey, “*Azerbaycan-Gürcistan İlişkilerinde Şirvanşahlar Devleti (XII-XIII. Y. Y. Başları)*”, **Güney Kafkasya Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, (ed. İ. Doğan, S. Okumuş, . Özdemir), Ordu 2011, s.43-51.

HATİPOĞLU, Vecihe, “*Türk Tarihi’nin Başlangıcı*”, **Türkoloji Dergisi VIII/1**, Ankara 1979, s.29-52.

HATUYEV, R. T., **Hronika Alanskikh Tsarey**, Çerkessk 2007

HERODOTOS, **Tarih**, (çev. M. Ökmen), İstanbul 2006.

HEYET, **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) (1578-1914) I**, Ankara 1992.

HEYET, “*Derbent*”, **Azerbaycan Sovoyet Ensiklopediyası**, Bakü 1979, s.417

HUDÛDÜ'L-ÂLEM MİNE'L-MEŞRİK İLE'L MAGRİB, (çev. A. Duman, M. Ağarı), İstanbul 2008.

HÜSEYNOV, Rauf A., “*Azerbaycan’daki Etnik Süreçlerin Tarihi Yönleri*”, **XI. Türk Tarih Kongresi Ankara 5-9 Eylül 1990 Kongreye Sunulan Bildiriler II**, Ankara 1994, s.553-562.

İBN HAVKAL, **The Oriental Geography of Ebn Haukal an Arabian Traveller of the Tenth Century**, (translated S. W. Ouseley), Londra 1800.

İBN HURDAZBİH, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, (çev. M. Ağarı), İstanbul 2008.

İBNİ ARABŞAH, **Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela) Acâibu'l Makdûr fî Nevâib-i Timûr**, (çev. A. Batur), İstanbul 2012

İPEK, Ali, **İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)**, Erzurum 2017.

İSMAYIL, Mahmud, **Azerbaycan Tarihi**, Bakü 1997.

İSMAYILOV, Elnur, **XIV-XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahlar Devleti (Derbendiler Hanedanı)**, Bursa 2016, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

İSTAHRİ, **Ülkelerin Yolları**, (çev. M. Ağarı), İstanbul 2015.

İVİK, Oleg, Vladimir Klyuçnikov, **Gunnı** Moskva 2015.

JAVIDI, Ghulam Reza, “*Orta Çağ’da Bâmiyân Bölgesinde Hüküm Sürmüş Devletler*”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi VI/1**, İzmir 2019, s.40-59

KAÇAR, Turhan, “*Anadolu’da Sasaniler ve Romalılar M.S. 226363: Emperyal İdeoloji ve Kriz*”, **Tarih Dergisi S. 47**, İstanbul 2008, s.1-22.

KAEGİ, Walter E., **Bizans ve İlk İslam Fetihleri**, (çev. M. Özey), İstanbul 2000.

KAFALI, Mustafa, “*Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda Hanlıkları*”, **Tarih Dergisi S. 24**, İstanbul 1970, s.59-68.

KAFALI, Mustafa, **Altın Orda Hanlığı’nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri** İstanbul 1976.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, Ankara 2000.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1972.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1998

KALANKATLI MOSES, **Alban Tarihi/Son Hunlar Hazarlar Ermeniler Terekemeler**, (çev. Z. Bünyadov, Y. Gedikli), İstanbul 2006.

KALANKATUKLU, MOİSEY, **Albaniya Tarixi; Alban Salnaməsi, Mxitar Qoş**, (çev. Z. Bünyadov), Bakü 2006.

KAMALOV, İlyas, “*Altın Orda Devleti’nin Adı Üzerine*”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi S. 141**, İstanbul 2002, s.115-120.

KAMALOV, İlyas, **Moğolların Kafkasya Politikası**, İstanbul 2003.

KAPLAN, Abdurrahman, **Timur’un Kafkasya Cihadı**, Ankara 2020.

KARABAYRAM, Fırat, **Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası**, Ankara 2007, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

KARAMANLI, Hüsamettin M., “*Gürcistan*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XIV**, İstanbul 1996, s.311-313.

KARATAY, Osman, “*Suvarlar: Doğu Avrupa’nın Esrarengiz Kavmi*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi X/1**, İzmir 2010, s.99-116.

KARATAY, Osman, **Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler**, Ankara 2016.

KARATAY, Osman, Turgut Demirtaş, “*Hazarlar*”, **Ortak Türk Tarihi II**, (ed. B. A. Gökdağ, O. Karatay, S. Gömeç), Ankara 2019, s.315-354.

KARTLİS TSHOVREBA (İstoriya Gruzii), (glavnıy redaktor akademik Roin Metreveli), Tbilisi 2008.

KASIMOV, Cavit, “*Alexandre Dumas’ın Gözüyle Kafkasya ve Çevresi*”, **VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi) 13-15 Ekim 2015/Gence II**, (haz. U. M. Uğur), Ankara 2017, s.1031-1042.

KAŞGARLI MAHMUD, **Dîvânu Lügâtî’t- Türk**, (çev. A. B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu), Ankara 2015.

KAŞGARLI MAHMUD, **Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I**, (çev. B. Atalay), Ankara 1985.

KAYHAN, Hüseyin, “*Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı*”, **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi II/Kafkasya Özel sayısı**, Sakarya 2017, s.195-217.

KETTENHOFEN, Erich “*Darband*”, **Encyclopedia Iranica**, bkz. <https://iranicaonline.org/articles/darband-i-ancient-city>, 17.10.2022, 00:40

KINAL, F r zan, **Eski Mezopotamya Tarihi**, Ankara 1983.

KIRZIO LU, Fahrettin, “*Gence-Karaba /Aran ve  irvan’dan Oluşan Kuzey-Azerbaycan’da İslam Fethi  ncesi T rkl    Tanıtan, Albanlar Tarihi*”, **XI. Türk Tarih Kongresi Ankara 05-09 Eylül 1990 Kongreye Sunulan Bildiriler II**, Ankara 1994, s.625-684.

KIRZIO LU, Fahrettin, **Kars Tarihi I**, İstanbul 1953.

KIRZIO LU, Fahrettin, **Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)**, Ankara 1993.

KIRZIO LU, Fahrettin, **Yukarı K r ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Ankara 1992.

KIRZIO LU, M. Fahrettin, “*K kt rklerin En Batı Kolu Khazarlarda Yabancı Cesediyle Yağmur Ya dırma Geleneği*”, **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri IV**, Ankara 1982.

KIZTANIR, Dilek, **Ermeni A ot Krall   ve Bizans İle İli ikleri**, Konya 2018, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

KOCA, Salim, “*Türklerin G  leri ve Yayılmaları*”, **Türkler I**, (ed. H. C. Güzel, K.  i ek, S. Koca), Ankara 2002, s.651-663.

KOROBov, Dmitriy Sergeyeviç, **Alanı Severnovo Kavkaza: Etnos, Arheologiya, Paleogenetika**, Moskva, Sankt-Peterburg 2019.

KOROBov, Dmitriy Sergeyeviç, **Sistema Rasseleniya Alan Tsentralnovo Predkavkazya v I tys. n. e. (Land aftnaya Arheologiya Kislovodskoy Kotlovini)**, Moskva 2014.

KOZUBSKİY, Ye. İ., **İstoriya Goroda Derbenta**, Temir-Han-Shura (Dagıstanskoy Oblasti) 1906.

KRADİN, N. N., **İmperiya Hunnu**, Moskva 2001.

KUDRYATSEV, Aleksandr Abakaroviç, **Gorod, ni Podvlastniy Vekam: Derbent**, Mahaçkala 1976.

KUDRYAVTSEV, A. A., Ye. A. Kudryavtsev, “*Derbent v İstorii Rannevo Hristianstva na Severo-Vostoçnom i Vostoçnom Kavkaze*”, **1700-letiyeye Prinyatiya Hristianstva v Derbente Kak Gasudarstvennoy Religii Kavkazskoy Alabanii Materialı Vserossiyskoy Nauçno-Praktičeskoy Konferentsii (G. Derbent, 14-15 Noyabrya 2013 G.)**, Mahaçkala 2013, s.19-29

KULAKOVSKİY, Yu. A., **İzbranniye Trudı po İstorii Alanov i Sarmatii**, Sankt-Peterburg 2000

KULİYEV, T. A., “*İz İstorii Monetnovo Dvora Derbenta*”, **Arheologičeskiye Vesti 24**, (glavnıy redaktor Ye. N. Nosov), Sankt-Peterburg 2018, s.169-181

KUMEKOV, Bolat “*Kıpçak Hanlığı*”, (çev. A. Şalbayev), **Türkler II**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.776-784.

KUPRAŞVİLİ, Genri, “*Razliçniy Aspekt (Ramzan Kadırov, Cahar Dudayev, Tsar Gruzii Georgiy VII, İbragim I Şirvanşah)*”, **International Journal of Innovative Technologies in Social Science III/31**, Dolna/Poland 2021, s.1-5

KURAT, Akdes Nimet, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972.

KURT, Sinan, **Kafkasya’daki Gregoryan ve Musevi Türkleri Üzerine Yapılan Çalışmalar**, Ordu 2016.

KUZNETSOV, V. A., **Alanskiye Plemena Severnovo Kavkaza**, Moskova 1962

KÜRKÇÜOĞLU, Erol, “*Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Bakış*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi S. 1**, Erzurum 1994, s.143-156.

KÜRKÇÜOĞLU, Erol, **Nahçıvan Tarihi (V-XV. yüzyıllar)**, Erzurum 2007

LATİFOVA, Elvira, “*Kafkasya’nın Bazı Türk Toponimlerine Dair (Azerbaycan’ın Kuzeybatı Bölgesi ve Güney Dağıstan Örneğinde)*”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi I/2**, Ankara 2014, s.1-12

LEONTİ, Mroveli, **Jizn Kartliyskih Tsarey**, Moskva 1979

LETOPİS PO VOSKRESENSKOMU SPİSKU VII, Sankt-Peterburg 1856.

LORDKİPANİDZE, M. D., “*İz İstorii Vizantiysko-Gruzinskih Vzaimootnaşeniy (70-ye godı XI v.)*”, **Vizantiyskiy Vremennik Tom 40**, Moskva 1979, s.92-95.

MAGARAMOV, Ş. A., “*Ukrepleniye Politiçeskih Svyazey Dagestana i Şirvana v Usloviyah Borby Protiv İnozemnih Zavoyevateley (XI-XIV vv.)*”, **Vestnik İnstituta İAE No 2**, Mahaçkala 2009, s.9-19

MAGOMEDOV, M. G., **Obrazovaniye Hazarskovo Kaganata**, Moskva 1983

MAMEDOVA, Farida, **Kavkazskaya Albaniya i Albani**, Baku 2005

MEHMETOV, İsmail, **Türk Kafkası’nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi**, (çev. E. N. Necef, Ş. Necefov), İstanbul 2009

MEMİŞ, Ekrem, **Eskiçağ’da Türkler**, Konya 2005.

MERÇİL, Erdoğan, “*Sâmâni Devleti’nde Türkler’in Rolü*”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi Tarih Dergisi S. 35 (Prof. Dr. Hakkı dursun Yıldız Hatıra Sayısı)**, (ed. M. Saray, E. Merçil, M. T. Tarhan, A. Donuk, K. Beydilli), İstanbul 1994, s.253-266.

MERÇİL, Erdoğan, “*İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)*”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VIII**, (ed. H. D. Yıldız), İstanbul 1988, s.81-110.

MESUDİ, **Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, (çev. A. Batur), İstanbul 2004.

MİNORSKİY, V. F., **İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vekov**, Moskva 1963

MİNORSKİY, V. F., **Materialı dilya İzuçeniya Persidskoy Sektı “Lyudi İstini” ili Ali-İlahi çast I**, Moskva 1911.

MİNORSKY, V., **A History of Sharvan and Darband in the 10 th-11 th Centuries**, Cambridge 1958

MİNORSKY, V., “*Tiflis*”, **İslam Ansiklopedisi XII/1**, İstanbul 1979, s.264-279

MOBİLİ, R., “*Udini i Albanskaya Tserkov*”, **1700-letiyе Prinyatiya Hristianstva v Derbente Kak Gasudarstvennoy Religii Kavkazskoy Alabanii Materialı Vserossiyskoy Nauçno-Praktičeskoy Konferentsii (G. Derbent, 14-15 Noyabrya 2013 G.)**, Mahaçkala 2013, s.95-100.

MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, “*Derbend*”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1994, s.164-166.

MÜRSELOV, Cengiz, **İslâmî Dönemde Şirvan Tarihi (Hicri İlk Üç Asır)**, İstanbul 2007, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

MÜSEYİBLİ, Necef, **Gobustan: Tedgigatlar ve Mülahizeler**, Bakü 2017

NAROÇNİTSKİY, A. L., B. B. Piotrovskiy, **İstoriya Narodov Severnovo Kavkaza s Drevneyşih Vremen do Kontsa XVIII v.**, Moskva 1988

NASKALI, Esko, “*Sâsânîler*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXVI**, İstanbul 2009, s.174-176.

NECEFLİ, Tofik, **Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerinin Tarihi-Muasır Türk Tarihşinashğında**, Bakü 2000.

NESİROV, Elnur, “*Abbasîler’den Safevîler’e Karabağ’ın Askerî-Siyasî Tarihine Bakış*”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.42**, Konya 2017, s.409-436.

Nevruz Yılmaz, **Umumî Kafkas Tarihine Giriş Başlangıçtan Moğol İstilasına Kadar I**, İstanbul 2013.

NİZAMÜDDİN ŞÂMÎ, **Zafernâme**, (çev. N. Lugal), Ankara 1987

NURİYEVA, İrade, **Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan–XXI Asrın Evvellerine Dek)**, Bakü 2015.

OSMANOV, Kılıç, “*Bozkır Kavimlerinden Azlar*”, **Türklük Bilimi Araştırmaları S. 17**, (ed. N. H. Polat), Ankara 2005, s.119-133.

ÖGEL, Bahaeddin, “*Göktürk Yazıtlarının «Apurım» ları ve «Fu-Lin» Problemi*”, **Belleten IX/33**, Ankara 1945, s.63-87.

ÖGEL, Bahaeddin, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II**, Ankara 2017

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Arran*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.394-395.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “*Moğollar*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXX**, İstanbul 2005, s.225-229

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “*Taberistan*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXIX**, İstanbul 2010, s.322-323.

ÖZGÜL, Oktay, Nezahat Ceylan, “*Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)*”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi IV/XIII**, 2017, s.24-62.

ÖZMENLİ, Mehmet, **Ortaçağ’da Şüregel (Şirak)’in Tarihi**, Erzurum 2008, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

PAHAMOV, Ye. A., **Kratkiy Kurs İstorii Azerbaycana s Prilojeniyem Ekskursu po İstorii Şirvanşahov XI-XIV vv.**, Baku 1923.

PAPASKİR, A. L., **Obezı (Abhazı) v Drevnerusskih İstočnikah i Nikatoriye Problemi İstorii Abhazii**, Suhum 2021.

PAPASKİRİ, Z. V., **U İstokov Gruzino-Russkih Politiceskih Vzaimootnaşeniy**, Tbilisi 1982.

PAŞAYEVA, Mehebbet, “*Azerbaycan Türklerinin Etnik Tarihine Kısa Bir Bakış*”, **38. ICANAS; Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 10-15.09.2007 Ankara V**, Ankara 2012, s.2505-2516.

PAYDAŞ, Kâzım, “*Timurlu ve Türkmenlerin Şirvanşahlarla Olan Münasebetleri*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi XXV/40**, Ankara 2006, s.113-140.

PETRUŞEVSKİY, İ. P., **Velikiy Patriot Şirvanşah İbragim**, Baku 1942

PETUHOV, Yu. D., N. İ. Vasilyeva, **Yevraziyskaya İmperiya Skifov**, Moskva 2008

PİRİYEV, Vagif, “*Azərbaycan'da Mongol Esareti, Azərbaycan Halkının Mongollara Karşı Mübarizəsi*”, **Azərbaycan Tarihi XIII-XVIII. Asırlar Yeddi Ciltte III**, (çev. O. Efendiyev), Bakü 2007, s.12-47

PLİNY, **The Natural History of Pliny II** , (translatedn, J. Bostock, H. T. Riley), London 1855

RASONYİ, Laszlo, **Tarihte Türklük**, Ankara 1993

RECEBLİ, Gazanfer, **Azərbaycan Tarihi Oçerkler**, Bakü 2013

RENÇBER, Akif, **Mâzenderân (Taberistan) Tarihi 1220-1392**, Elazığ 2015, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

REŞİDÜDDİN, **Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)**, (çev. İ. Aka), Ankara 2013

RUBIN, Zeev, “*Eastern Neighbours: Persia and the Sasanian Monarchy (224–651)*”, **The Cambridge History of the Byzantine Empire C. 500–1492**, (translatedn, J. Shepard), Cambridge University Press, New York 2008, s.130-155.

RÜSTEMOVA, Afaq, “*Azərbaycan'da Tarixsel Kimliğin ve Dilin Gelişim Süreçleri*”, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi S.2**, Ankara 2009, s.110-122.

SAİDOVA, M. Z., “*İstorçeskiye Hroniki i İssledobaniya Dagestanskih Avtorov o haçale Rasprostraneniya Hristianstva na Territorii Dagestana*”, **1700-letiyeye Prinyatiya Hristianstva v Derbente Kak Gasudarstvennoy Religii Kavkazskoy Alabanii Materialı Vserossiyskoy Nauçno-Praktičeskoy Konferentsii (G. Derbent, 14-15 Noyabrya 2013 G.)**, Mahaçkala 2013, s.104-107

SALMİN, A. K., “*Sapırı/Savırı/Suvarı v İstorii Kavkaza*”, **Nauçnaya Mysl Kavkaza No 1/85**, Rostov-na-Donu 2016, s.57-68

SALMİN, A. Kirilloviç, “*Kratkaya İstoriya Savirov*”, **Vestnik Tomskovo Gasudarstvennovo Universiteta No 382**, Tomsk 2014, s.119-125.

SALMİN, A. Kirilloviç, **Savırı, Bulgarı i Turko-Mongolı v İstorii Çuvaşey**, Sankt-Peterburg 2019

SARAY, Mehmet, “*Altın Orda Hanlığı*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1989, s.538-540.

SARIÇAM, İbrahim, “*Nihâvend*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXIII**, İstanbul 2007, s.98-99

SAYAN, Yüksel, “*Azerbaycan’da Apşeron Savunma Yapıları*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi XVI/1**, İzmir 2016, s.43-64.

SEYİDOV, Abbas, “*Azerbaycan Halkının Taş Hafızası–Gobustan-Gemikaya Petroglifleri*”, **V. Uluslararası Halk Kültürü ve Sanat Etkinlikleri Sempozyumu 12-14 Ekim 2017-Ankara I**, Ankara 2018, s.409-418

SİMONENKO, A. V., **Sarmatskiye Vsadniki Severnovo Priçernomorya**, Sankt-Peterburg 2010

SKRİPKİN, A. S., **Sarmatı**, Volgograd 2017

SKRJİNSKAYA, M. V., **Skifiya Glazami Ellinov**, Sankt-Peterburg 2001.

STEPHANNOS ORBELİAN, **Histoire de la Siounie par Stephannos Orbelian**, (traduite de l’arménien par, M. Brosse), Saint-Pétersbourg 1866

STRABON, **Geografiya**, (redaktör Ye. G. Dagin), Sankt-Peterburg 1964.

STRECK, M., “*Amül*”, **İslam Ansiklopedisi I**, İstanbul 1978, s.427-428

SUBAŞI, Ömer, **Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)**, İstanbul 2015.

SUBAŞI, Ömer, “*XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti*”, **Turkish Studies VIII/5**, Ankara 2013, s.705-731.

SUBAŞI, Ömer, “*Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi S. 49**, Erzurum 2013, s.323-342.

SÜLEYMANOVA, Sevda A., “*Kafkasya ve Avarlar*”, **Türkler II**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.674-686.

SÜLEYMANOVA, Sevda, “*Kafkasya Honları*”, **XV. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler II**, Ankara 2010, s.257-271.

SÜMER, Faruk, **Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah’a kadar) I**, Ankara 1967.

SÜMER, Faruk, “*Kara-Koyunlular*” **İslam Ansiklopedisi VI**, İstanbul 1977, s.292-305.

ŞAHİN, Ömer Faruk, **İbnü’l-Esîr’in El-Kâmil Fî’t-Târîh Adlı Eserinde Selçuklular ve Moğollar**, Erzincan 2020, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

ŞARİFLİ, M. H. **Feodalniye Gasudarstva Azerbaycana Vtaroy Palavını IX-XI vekov**, Baku 2011

ŞERAFEDDİN, M., “*İbni Esire Göre Azerbaycanın Müslimler Tarafından İlk Feth Olunması*”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi (1-36. Sayılar) I/12**, İstanbul 1932, s.444-446.

ŞERİFLİ, M. H., **IX. Asrın İkinci Yarısı–XI. Asırlarda Azərbycan Feodal Dövlətləri**, Bakü 2013

ŞİHABEDDİN B. FAZLULLAH EL-ÖMERÎ, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım -Mesâlikü'l Ebsâr**, (çev. A. Batur), İstanbul 2014

ŞİRVANŞAHLAR İRSİ DÜNYA MUZEYLERİNDE, (nşr., A. Alakbarov), Bakü 2018

ŞÜKÜROV, Qıyas, “*Bünyadov, Ziya*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Ek I**, Ankara 2020, s.224-225.

TANERİ, Aydın, “*Harizmşahlar*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi XVI**, İstanbul 1997, s.228-231.

TARHAN, Taner, “*Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler*”, **Türkler I**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.597-610.

TARİHİ DERBEND-NAME, (pod redeaktsiyu, M. A. Avarskiy), Tiflis 1898

TAŞAĞIL, Ahmet, “*Hazarlar*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XVII**, İstanbul 1998, s.116-120.

TAŞAĞIL, Ahmet, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara 2004.

TAVKUL, Ufuk, “*Linguistik ve Genetik Yapı Etrafında Şekillenen Kafkasya’da Etnik Topluluklar ve Kafkasyalı Kimliği*”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı I/71**, (ed. H. C. Güzel), Ankara 2015, s.93-106.

TEFAZZÜLİ, Ahmed, “*Enuşirvan*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XI**, İstanbul 1990, s.255.

TELLİOĞLU, İbrahim, “*Kafkasya’da Türk Varlığının Başlangıcı Üzerine*”, **VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi II/ Kafkasya Özel Sayısı**, Sakarya 2017, s.558-575.

TELLİOĞLU, İbrahim, “*Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri*”, **Atatürk üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi S.27 (Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı)**, Erzurum 2005, s.237-245.

TELLİOĞLU, İbrahim, “*Orta Çağ’da Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler*”, **38. ICANAS; Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 10-15.09.2007 Ankara VI**, Ankara 2012, s.3077-3090.

TELLİOĞLU, İbrahim, **XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, Trabzon 2009

TELLİOĞLU, İbrahim, **Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler**, Ankara 2020

TENİŞEV, E. R., **Stroy Salarskovo Yızıka**, Moskva 1976.

TEZCAN, Mehmet, “*Türkmenia’da Hüküm Süren Önemli Bir Kabile Olarak Sakaların (A)Parni Boyu ve Bunun, İran’ın Kuzey-Doğu Bölgesi Horasan’daki Apar Bölgesi ile Alâkası*”, **CEDRUS Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi II**, Antalya 2014, s.55-73.

TOGAN, A. Zeki Velidi, “*Arran*”, **İslam Ansiklopedisi I**, İstanbul 1978, s.596-598

TOGAN, A. Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihi’ne Giriş I (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)**, İstanbul 1981.

TOGAN, Zeki Velidi, “*Azerbaycan Tarihi Coğrafyası II*”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi (1-36. Sayılar) I/2**, Ankara 2008, s.69-83

TOGAN, Zeki Velidi, “*Azerbaycan’ın Tarihi Coğrafyası I*”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi (1-36. Sayılar) I/1**, Ankara 2008, s.35-48

TOGAN, Zeki Velidi, “*Azerbaycan*”, **İslam Ansiklopedisi II**, İstanbul 1979, s.91-118

TOGAN, Zeki Velidi, “*Azerbaycanın Tarihi Coğrafyası III*”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi (1-36. Sayılar) I/3**, Ankara 2008, s.123-132

TOMPSON, Edvard A., **Gunnı Graziye Vainı Stepey**, Tsentrpoligraf 2008

TOPTAŞ, Koray, “*Asur Belgelerinde Kimmerler*”, **Gazi Akademik Bakış XIV/27**, Ankara 2020, s.31-60.

TUNCAY, Bahtiyar, **Sakaların Tarihi**, Bakü 2009

TURAN, Osman **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, İstanbul 1984

TURAN, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 2004.

TURAN, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul 2003.

TUYSUZ, Ş. Cem, “*Uveys Bahadır Han’ın İlkanlı Devleti Tahtına Çıkışı ve Siyasi Yaşamı*”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi XXII/1**, Edirne 2020, s.551-578

URFALI MATEOS, **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)**, (çev. H. D. Andreasyan, E. Dulaure, H. Yınanç), Ankara 2000.

URUÇ, Mizgin, **Şirvanşahlar (VI. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)**, Kars 2015, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

USTA, Aydın, “*Sâmânîler*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXVI**, İstanbul 2009, s.64-68

ÜREKLİ, Muzaffer, “*Celâyirliler*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi VII**, İstanbul 1993, s.264-265

ÜREKLİ, Muzaffer, “*Gök Orda Hanlığı*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XIV**, İstanbul 1996, s.123-124.

ÜREN, Umut, “*Kafkasya’da Hunlar*”, **Yeni Türkiye Kafkasya Özel Sayısı II/72**, (nşr., H. C. Güzel), Ankara 2015, s.190-198

ÜREN, Umut, “*Sibirler*”, **Ortak Türk Tarihi II**, (ed. B. A. Gökdağ, O. Karatay, S. Gömeç), Ankara 2019, s.249-264

ÜREN, Umut, **Avrasya Etnolojisinde Alan-As Meselesi**, İzmir 2017, (Yayınlanmış Doktora Tezi).

VALEYEV, R. M., O. D. Vasilyuk, R. Z. Valeeyeva, N. N. Dyakov, S. A. Kirillina, “*Epistol'yarnoye Naslediye Atyeçestvennih Vostokovedov: Niopublikovannaya Perepiska A. Ye. Krımskovo i V. F. Minorskovo (1904-1925 Gg.)*”, **Uçeniye Zaniski Kazanskovo Universiteta Seriya Gumanitarniye Nauki Tom 160, Kniga 6**, Kazan 2018, s.1341-1353.

VELİHANLI, Naile, **Azerbaycan Tarihi III-XIII Asrın I Rübü Yeddi Cildde II**, Bakü 2007

VELİHANLI, Naile, **IX-XII. Asır Arap Coğrafyaşunas Seyyahların Azerbaycan Hakkında**, Bakü 1974

VELİYEVA, Zülfiyye, **XI-XV Yüzyıllarda Azerbaycan’da Türkmenler (Oğuzlar)**, Ankara 2000, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

WIESEHÖFER, J., **Antik Pers Tarihi**, (çev. M. A. İnci), İstanbul 2003.

WOODHEAD, Christine, “*Minorsky, Vladimir Fedorovich (1877-1966)*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXX**, İstanbul 2005, s.116-117

YAKUBOVSKIY, A. Yu., **Altın Ordu ve Çöküşü**, (çev. H. Eren), Ankara 1992.

YAKUBOVSKIY, Aleksandr Yuriyeviç, **Tamerlan—Pokoritel Azii**, Moskva 2014.

YALVAR, Cihan, “*Deşt-i Kıpçak’ta Moğol Hakimiyeti ve Kuman-Kıpçaklar*”, **Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi II/1**, İstanbul 2018, s.3-29

YARALIYEVA, İ. M., “*Vstupitelboye Slova i Daklad Glavı Administratsii Gorodskovo Okruga (Gorod Derbent)*”, **1700-letiyeye Prinyatiya Hristianstva v Derbente Kak Gasudarstvennoy Religii Kavkazskoy Alabanii Materialı Vserossiyskoy Nauçno-Praktičeskoy Konferentsii (G. Derbent, 14-15 Noyabrya 2013 G.)**, Mahaçkala 2013, s.6-11

YAŞAROĞLU, Hasan, **Taberistan Zeydîleri**, Gümüşhane 2012

YEGOROV, V. L., **Zolotoya Orda: Mifi i Realnost**, Moskva 1990.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “*Azerbaycan ve Kafkaslardaki Devletler (Şirvan’da Yezidiler ve Babu’l-Ebvab (Derbent)’da Haşimiler)*”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi V**, (ed. H. D. Yıldız), İstanbul 1987, s.505-519

YUSİFOV, Yusif Behluloğlu, “*Albaniya’nın Etnik Tarihine Bir Bakış*”, **XII. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-16 Eylül 1994 Kongreye Sunulan Bildiriler II**, Ankara 1999, s.283-291

YUVALI, Abdülkadir, “*İlhanlılar*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXII**, İstanbul 2000, s.102-105

YÜCEL, Muallâ Uydu, “*Hazar Hakanlığı*”, **Türkler II**, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s.445-463.

YÜCEL, Muallâ Uydu, “*Kıpçaklar*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXV**, İstanbul 2002, s.420-421.

YÜCEL, Muallâ Uydu, **İlk Rus Yıllıklarında Göre Türkler**, Ankara 2007

ZAKİYEV, M. Z., **Proishojdeniye Turkov i Tatar**, Moskva 2002.

ZEYNELOĞLU CİHANGİR, **Şirvanşahlar Yurdu**, İstanbul 1931.

ZLOBİN, G. V., **Moneti Şirvana i Şirvanşahov Dinastii Kesranidov. (Vtoraya Dinastiya); 330-784 g.h. / 941-1382 gg.**, Moskva 2020.

Web Sayfaları

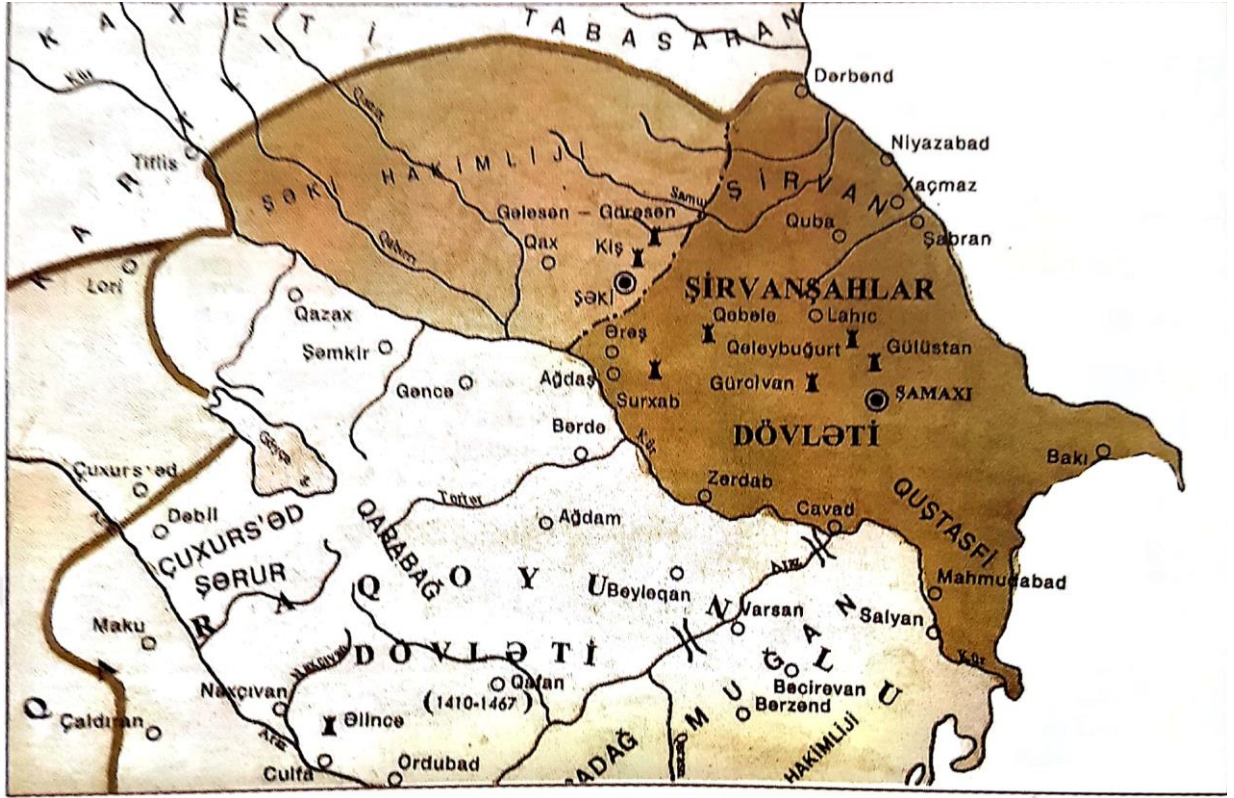
<https://shamakhi-encyclopedia.az/pirsaat/>, 29.10.2021, 16:55.

EKLER



EK 1. VI-XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahların Hükümdar Şeceresi¹

¹ŞİRVANŞAHLAR İRSİ DÜNYA MUZEYLERİNDE, (nşr., A. Alakbarov), Bakü 2018, s.16



EK 2. Karakoyunlular Zamanında Şirvanşahlar Devleti'nin Hakimiyet Sahasını Gösteren Harita²

²ŞİRVANŞAHLAR İRSİ DÜNYA MUZEYLERİNDE, s.14



EK 3. 1375 yılına ait Katalan Atlası'nda Hazar Denizi Çevresi ile Bakü, Şamahı ve Guştesfi Şehirleri³

³ŞİRVANŞAHLAR İRSİ DÜNYA MUZEYLERİNDE, s.15



EK 4. Ressam İ. Homan Tarafından Hazırlanan Orta Çağ'da Şamahı Şehri Tasviri⁴

⁴ŞİRVANŞAHLAR İRSİ DÜNYA MUZEYLERİNDE, s.18



EK 5. Ressam E. Kempfer'in Ortaçağ Bakü Şehri Tasviri⁵

⁵ŞİRVANŞAHLAR İRSİ DÜNYA MUZEYLERİNDE, s.19



EK 6.Ressam E. Kempfer Tarafından Yapılan Ortaçağ Derbend Şehri Tasviri⁶

⁶ŞİRVANŞAHLAR İRSİ DÜNYA MUZEYLERİNDE, s.21



EK 7. Güney Kafkasya'da Erken Türk Varlığını Gösteren Harita⁷

⁷Qabil Əliyev, *Qafqaz Tarixi (Ən Qədim Çağlardan XVIII Əsrin Sonunadək) I Hissə*, Bakü 2009, s.70



ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS / DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 26/08/2022

Tez Başlığı : ŞİRVANŞAH-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 152 sayfalık kısmına ilişkin, 28/07/2022 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 19'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- ☒ Kaynakça hariç
- 3- ☒ Alıntılar hariç/dâhil
- 4- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nde belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Serhat İLTER
Öğrenci No: 17200500001
Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Genel Türk Tarihi
Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL



ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 26/08/2022

Tez Başlığı: ŞİRVANŞAH-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Serhat İLTER
Öğrenci No: 17200500001
Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Genel Türk Tarihi
Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL

Detaylı Bilgi: <https://www.ardahan.edu.tr/birim.aspx?id=1002003>
Telefon: 0-4782117522 **Faks:** 0-4782117523 **E-posta:** sbe@ardahan.edu.tr

İNDEKS

A

- Abbasiler, 41, 51
 Abdurrahman, 81, 83, 92, 112
 Abhazistan, 50, 52
 Abşeron, 25, 30, 73
 Acaristan, 50
 Âdâbu'l-Hilâfe ve Esbâbu'l-Hisâfe, 41,
 59, 60, 68, 69, 71, 79, 87, 97
 Âdilşah Behram, 80
 Afridun, 55, 59, 60, 63, 66, 95
 Ağdaş, 28
 Ağsu, 28
 Ahlat, 41
 Ahmed b. Muhammed, 7
 AHMED b. YAHYA el-BELÂZURÎ, 14
 Ahsartan ibn Gagik, 57
 Ak Buka, 80
 Ak Orda, 80, 81
 Akkoyunlu, 5, 6, 11, 32, 90, 93, 95, 113,
 118
 Alan, 5, 26, 29, 30, 39, 42, 49, 58, 74, 80,
 81, 95, 98, 104, 108, 114, 126
 Alanlar, 26, 30, 44, 58
 Albanya, 16, 20, 23, 24, 25, 26, 29, 30,
 31, 36, 37, 38, 40, 64, 76, 101
 Ali b. Hişem, 7, 42
 Al-Kurc, 46
 Alparslan, 57, 58, 76
 Altın Orda, 5, 11, 70, 79, 80, 81, 83, 87,
 89, 92, 98, 112, 121
 Altın Orda Devleti, 81
 Altınorda, 79
 Amardos, 28
 Anadolu, 23, 39, 47, 51, 54, 62, 66, 79,
 80, 103, 105, 107, 109, 111, 124, 125
 Andronik, 71
 Andronik Komnin, 71
 Ani, 42, 66
 Anuşirvan, 20, 22, 31, 34, 35, 36, 45, 94
 Apşeron, 31, 121
 Arabiye-Licas, 61
 Aral, 70
 Arap, 5, 11, 13, 14, 20, 22, 24, 26, 27, 28,
 29, 30, 31, 33, 34, 36, 38, 40, 46, 48,
 49, 54, 64, 65, 80, 89, 94, 122, 126
 Araplar, 27, 28, 29, 39, 40, 47, 49, 76
 Aras Nehri, 28
 Ardeşir b. Babek, 22, 34
 Arhiyepiskop Simon Çkondideli, 67
 Arran, 19, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 35, 36,
 40, 42, 49, 54, 55, 57, 58, 59, 67, 68,
 72, 75, 79, 84, 87, 89, 91, 118, 124
 Arsak, 22, 28
 As-Tarhan, 50
 Asur, 31, 47, 48, 97, 125
 Asya, 19, 26, 30, 36, 37, 38, 47, 51, 70,
 84, 98, 101, 102, 119, 123, 124

Atrak, 52, 63
 Atropatena, 16, 23, 108
 Avarlar, 36, 44, 122
 Azak Denizi, 47
 Azerbaycan, 5, 13, 16, 17, 18, 20, 21, 22,
 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33,
 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44,
 45, 49, 51, 52, 53, 57, 59, 60, 61, 62,
 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73,
 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 85,
 86, 87, 88, 89, 90, 94, 97, 99, 100, 101,
 102, 104, 106, 109, 110, 111, 113, 114,
 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124,
 125, 126, 127

B

Bab el-Ebvâb, 22, 25, 34
 Babil, 48
Babü 'l-Lan, 26
 Bagrat, 51, 52, 59
 Bağdat, 13, 14
 Bakü, 8, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 26,
 27, 28, 29, 30, 31, 33, 37, 42, 43, 52,
 55, 56, 57, 70, 71, 72, 73, 75, 79, 84,
 88, 90, 97, 99, 100, 101, 104, 106, 107,
 108, 110, 111, 112, 118, 120, 122, 123,
 125, 126, 129, 131, 133, 135
 Barda'a, 28
 Barşılar, 49
 Batlamyus, 15, 29
 Batum, 27, 50
 Baybars, 69

Behram Çubin, 39
 Behram Gur, 34, 35
 Belâzurî, 14
 Berde, 26, 27, 35, 41, 44, 70
 Beşparmak dağları, 28
 Beylegan, 27, 55, 56, 58, 72
 Beylekan, 28
 Bistam, 80, 89, 91
 Bizans, 11, 21, 26, 36, 49, 50, 52, 54, 60,
 71, 95, 104, 112, 114
 Bugurt kalesi, 66
 Bunturki, 48

C

C. Burney, 48
 Cakir, 89
 Cebe, 74
 Cebe Noyan, 74
 Celayirli, 83, 89, 91
 Celayirli Sultan Ahmed, 89
 Celâyirliler, 80, 83, 85, 125
 Celâyirlilerin, 79, 80
 Cemşid, 34
Chaldeia, 46
 Cihangir, 20, 33, 39, 80
 Clifford Edmund Bosworth, 33, 40, 41,
 101
 Cuci, 80, 82, 85, 112
Curya, 46
Curzan, 46
 Cürcan, 13, 25, 84

Ç

Çağatay, 6, 80, 86
 Çağrı Bey, 51
 Çar II. Giorgi, 52
 Çerkes, 74
 Çin, 13, 15, 26, 36, 58, 67, 83, 105, 123
 Çola, 38
 Çor, 29, 38

D

D. Marshall Lang, 48
 Dağıstan, 30, 40, 58, 76, 92
 Daryal Geçidi, 26
 David, 52, 59, 60, 62, 65, 66, 71, 95
 David Soslan, 71
 Demetre, 61, 67, 69, 95
 Derbend, 9, 19, 21, 22, 23, 25, 28, 29, 30,
 31, 33, 35, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 49,
 55, 57, 59, 64, 68, 69, 74, 76, 85, 89,
 90, 102, 117, 127, 134
 Derbendi, 11, 79
 Deşt-i Kıpçak, 70, 80, 83, 85, 127
dil-i İranşehr, 15
 Dinyeper, 47
 Divin, 72
 Don, 23, 47, 76
 Don-Aral, 23
 Duğlat, 81
 Duğlat emiri Kamededdin, 81

E

Ebu Bekir, 72

Ebu Dulef, 27
 Ebu Tahir, 7, 43
 Ebu Tahir Yezid, 7, 43, 44
 Ebu'l Hasan Ali b. El-Hüseyin el-
 Mesudî, 13
 Ebu'l-Hasan Ali el-Medâyinî, 14
 Edigey, 82
 Eli-bayramlı, 28
 el-Mansur, 45
 Emir Afşin, 41
 Erciş, 90
 Erdoğan Merçil, 17, 37, 68
 Ermeni, 16, 21, 24, 26, 27, 29, 30, 31, 46,
 47, 54, 65, 87, 114
 Ermeniler, 21, 29, 37, 76, 112
 Esadullah, 92

F

Fars, 13, 14, 15, 24, 26, 29, 33, 50, 65, 80
 Farslar, 29, 47
 Fazl ibn Şavur, 57
 Fazlullah Astrabadin, 89
 Felaki, 67
 Feribürz, 8, 54, 56, 58, 59, 73, 75, 77, 95
 Feribürz ibn Salar, 54
 Feribürz ibn Salar ibn Yezid, 54
 Filanşah, 7, 36, 40
 Firuzkûh, 84
 Fuat Sezgin, 15
 Fustat, 13
 Fütûhu'l-Büldân, 14, 36

G

Gamr, 47
 Gazanfer, 79, 92, 120
 Gebele, 30
 Gence, 27, 30, 42, 52, 58, 59, 72, 76, 78, 84, 89, 101, 107, 110, 113, 114
Georgie, 46
 Gerşesb ibn Ferruhzad, 73
 Gilan, 27, 28, 70
 Girdiman, 28, 37
 Gobustan, 21, 31, 108, 118, 121
 Gogaren, 48
 Gori, 48
 Göle, 66
 Göyçay, 28
 Grekler, 47
Gruziya, 26, 46, 102
 Guba, 28
 Gugark, 49, 66
 Gurtgaşen, 30
 Gülistan, 66
 Gülüstan-i İrem, 28
 Güney Kafkasya, 47, 49, 52, 62, 75, 76
 Gürcistan, 21, 24, 25, 36, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 59, 60, 62, 64, 65, 68, 69, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 83, 87, 89, 90, 92, 95, 96, 99, 101, 103, 106, 109, 110, 113
 Gürcüler, 46, 48, 50, 52, 57, 59, 60, 63, 64, 65, 66, 69, 72, 73, 76, 77, 78, 85, 87, 88, 90, 95, 99, 103

H

H. D. Andreasyan, 16, 48, 59, 64, 110, 125
 Hakani, 59, 67
 Halid, 7, 41, 42
 Halilüllah, 92
 Hamdullah Kazvini, 25
 Harezm, 77, 80, 85
 Harezmşah, 5, 11, 73, 77, 78, 93, 95
 Haşim, 7, 42, 43, 92
 Haşim b. Muhammed, 7, 42
 Hazar, 5, 11, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 37, 39, 40, 42, 49, 50, 52, 58, 66, 70, 76, 81, 84, 95, 98, 99, 104, 105, 108, 109, 127, 131
 Hazar Denizi, 24, 25, 28, 31, 43, 70, 84, 131
 Hazarlar, 21, 30, 37, 39, 49, 50, 52, 107, 112, 113, 123
 Herakleios, 21, 25
 Hereti, 66
 Herodot, 50
 Hindistan, 13, 14, 15, 76, 87, 104
 Hocend, 80
Horasan, 13, 14, 20, 22, 25, 34, 54, 65, 70, 76, 80, 83, 87, 124

Ĥ

Ĥudûdü'l-‘âlem, 15

H

Hun, 5, 11, 29, 37, 39, 47, 49, 58, 95, 98, 118
 Hunlar, 21, 30, 32, 36, 37, 58, 98, 105, 112, 126
 Hursan, 25, 43
 Huşeng, 79
 Hüseyin Karaçanlı, 15
 Hz. Ömer, 39

I

I. Afridun, 59
 I. Ferruhzad ibn Menuçehr, 73
 I. Gerşesb ibn I. Ferruhzad, 74
 I. Halilüllah ibn Şeyh İbrahim, 92
 I. Kubad, 25, 36
 I. Menuçehr b. II. Yezid, 46
 II. Hüsrev, 21, 25, 37
 II. Konstantine (Köstendil), 91
 II. Leo, 51
 II. Menuçehr, 59
 II. Sargon, 47
 III. Feribürz, 59, 77
 III. Manuçehr, 59, 60, 64, 66, 67, 69
 Irak, 15, 24, 50, 62, 67, 68, 80, 83, 89, 91
 Irak-ı Acem, 80, 91
 IV. David, 52, 59, 60, 62, 64, 65, 67, 95
 IV. Georgi Laşa, 75
 IV. Giorgi, 17

i

İberya, 46, 49

İbn Havkal, 27

İbn Hurdâzbih, 14, 15, 97

İldeniz Emir Emiran Ömer, 72

İldeniz Kızıl Arslan, 73

İldenizli, 68

İldenizliler, 68, 71, 103, 117

İlhanlı Devleti, 80, 83

İlhanlılar, 80, 83, 84, 85, 120, 127

İlisu, 29

İran, 5, 15, 19, 22, 23, 24, 27, 28, 30, 32, 42, 70, 80, 84, 89, 98, 108, 124

İrmeniyye, 16, 27

İsfahan, 89

İsfendiyar, 39, 84

İskit, 23, 30, 31, 47, 48, 106, 124

İskitler, 30, 47, 49, 104, 105, 106, 123

İsmayılı, 28

İsmet ed-Din, 59, 69

İspir, 66

İstahr, 13

İstahri, 27

İverya, 46

K

Kabele, 30, 36, 44, 45, 61, 90

Kafkasya, 5, 8, 11, 16, 17, 18, 23, 26, 27, 29, 30, 31, 36, 38, 39, 40, 46, 47, 48, 49, 51, 57, 60, 62, 64, 70, 74, 76, 78, 79, 80, 83, 95, 98, 100, 103, 104, 105, 109, 110, 112, 113, 115, 116, 119, 122, 123, 126, 135

Kahet, 51, 66

Kalankatlı Moses, 16, 37
 KALANKATLI MOSES, 16, 21, 37, 38,
 112
Kalde, 46
 Kamedreddin, 81
 Kapadokya, 47
 Kara Yusuf, 90
 Karabağ, 30, 52, 54, 84, 85, 86, 89, 90,
 100, 110, 114, 118
 Karadeniz, 23, 31, 32, 39, 46, 62, 63, 70,
 76, 104, 105, 115, 120
 Karakoyunlu, 5, 6, 11, 90, 91, 92, 95, 118
 Karakoyunlular, 90, 91, 107, 130
Kardu, 46
 Karnipor, 66
 Kars, 23, 34, 46, 49, 85, 114, 125
Kartlis Tshovreba, 48, 59, 61, 65, 71
 Kartlos, 46, 76
 Kartvel, 46
 Katay, 60
 Katharina Vivan, 17
 Kesrani, 11, 93
KESRANİLER, 8, 54
 Keykubat, 49
 Keyumars, 90
 Kıpçaklar, 48, 52, 59, 62, 64, 66, 67, 70,
 74, 75, 97, 104, 114, 127, 128
 Kırım, 47, 80
 Kızılarslan, 71
 Kızıl-özen, 28
 Kızıl-özen/Safid-rud, 28
 Kimmerler, 46, 47, 105, 123, 125

Kirman, 13, 80
 Kirovbad, 28
 Kisranî/Kesrani, 79
 Kisraniler, 46
 Kitâbu'l-Megâzî, 14
 Kitâbü'l-Harâc, 15
 Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik, 15
 Kobustan, 28
 Koçkar, 77, 81
 Kog, 49
 Kolhis, 46, 47, 48, 50
 Kolhis krallığı, 48
 Ksenophon, 48
 Kuba, 28, 52, 84, 110
 Kudâme b. Ca'fer, 15
 Kûfe, 27
Kurc, 46
 Kuzey Afrika, 13, 51, 119, 124
 Kür nehri, 30, 62
 Kür Nehri, 25, 27, 48
 Kürdemir, 28
 Kürdüvan, 61
 Küre, 28

L

Lahıc, 61
 Latinler, 47
 Lekzler, 58, 76
 Leşker, 45
 Luristan, 83, 84

M

M. F. Brosset, 16, 48, 59, 110

M. Yankovski, 26
 Madagaskar, 13
 Mâverâünnehr, 80, 83
 Mazendaran, 83
 Mehrani, 11, 37
 Mesudî, 13
 Mevlana Zahîr ud-dîn, 92
 Mezidi, 7, 11, 35, 40, 41, 42, 94
 Mezyedi, 7, 35, 40, 41, 42, 58
 Mısır, 14, 50, 62
 Michael Jan de Goeje, 15
 Mingçeçevir, 29, 30
 Miranşah, 86, 89
 Mirza Bala, 20, 23, 27, 31, 46
 Mirza Ebubekir, 89
 Moğan, 27
 Moğol, 5, 11, 17, 26, 37, 60, 66, 67, 70,
 74, 83, 84, 95, 102, 105, 118, 122, 127
 Moğollar, 31, 47, 68, 74, 78, 80, 83, 85,
 119, 122
 Muhammed b. Ahmed, 7, 15, 44
 Muhammed Mahzûm, 15
 Murat Ağarı, 15
Murûc Ez-Zehab, 13, 22, 35, 36, 43, 44
 Mustafa Fayda, 14
 Musul, 13
 Müneccimbaşı Ahmed Dede, 19

N

N. A. Berdzenişvili, 26, 60
 Nahçıvan, 28, 52, 54, 68, 84, 107, 110,
 116

Nasretullah, 92

O

Oguz, 28
 Oğuz, 24, 70
 Oltu, 66
 Omman, 13
 Osetya, 71
 Osetya Prensi David Soslan, 71
 Osmanlı, 5, 11, 19, 24, 39, 47, 52, 79, 84,
 93, 95, 109, 110, 124
 Osmanlı Devleti, 52, 79, 84, 93, 110

P

Partlar, 22
 Pasinler, 66
 Pir Budak, 91
 Pirsaat Nehri, 59
 Plinius, 47, 48
 Pontos krallığı, 49

R

Raşid, 75
 Robert W. Thomson, 17
 Roin Metreveli, 17, 60, 113
 Roma, 23, 24, 49, 105
 Rus, 5, 11, 18, 19, 26, 29, 31, 42, 43, 51,
 63, 70, 71, 81, 82, 95, 98, 128
 Rusadana, 75
 Ruslar, 30, 39, 43, 44, 46, 70, 76, 99
 Rusudan, 72
 Rusudana, 75, 77
 Rusya, 19, 23, 70, 76, 81, 112

S

Sa(r)lar, 23

Sabir, 32, 36, 49, 58, 102

Sabir/Sabar, 32

Safevi, 5, 11, 93, 95

Safid-rud, 28

Ş

Şahâ'îfü'l-aḥbâr, 19

S

Saint Martin, 48

Sakalar, 99

Sakartvelo, 46

Sakasen, 48

Sallari, 43, 44

Salyan, 28, 59

Samur Çayı, 55

Samur nahiyesi, 28

sar, 20

Sar Buka, 80

Sara Aşurbeyli, 17, 21, 24, 33, 35, 36, 41,
55, 60, 69, 79, 91

Sârî, 84

Sarmat, 11, 23, 30, 94

Saruan, 23

Saruhan, 62

Sasani, 5, 11, 22, 29, 34, 35, 36, 37, 38,
39, 49, 94

Sasaniler, 20, 22, 23, 26, 33, 34, 35, 36,
37, 39, 49, 84, 111

Sauran, 22

Selçuklu, 5, 11, 51, 52, 57, 60, 62, 63, 64,
66, 67, 68, 70, 73, 76, 95, 100, 109,
110, 112

Selçuklu Devleti, 60, 68

Selçuklular, 49, 51, 61, 62, 63, 64, 67, 68,
73, 76, 122, 125

Semerikand, 80, 81, 83, 84, 87

Serkari, 11

Sevâd, 15

Seyyid Kemaleddin, 84

Sicistan, 41

Sidi Ahmed, 87, 91

Sir, 23, 70, 84

Siser bölgesi, 28

Subutay Bahadır, 74

Sultan Ahmed, 83, 85, 89, 90

Sultan Mahmud, 65, 68, 76

Sultan Muhammed bin Keykubad, 79

Suriye, 24, 62

Suvar, 5, 11, 32, 50, 58, 95

Suvarlar, 58, 113

Sümer, 46, 91, 92

Ş

Şa(r)lar, 23

Şaberan, 31, 32, 56

Şabran, 30, 31, 32, 43, 66, 105

Şam, 13

Şamahı, 8, 26, 30, 31, 43, 56, 59, 61, 65,
66, 69, 70, 71, 74, 86, 92, 131, 132

şar, 20, 33

Şaruvan, 25

Şavur ibn el-Fazl, 54
 Şeddadiler, 42, 54
 Şehriyar, 7, 38, 39, 40
 Şehrizat, 39
 Şeki, 26, 28, 30, 31, 52, 57, 67, 69, 79,
 84, 87, 90, 101, 110
 Şemkir, 27, 72
 Şemseddin İlideniz, 68
 Şervan, 23, 25, 26, 36, 94
 Şeybani, 7, 40, 41
 Şeyh İbrahim, 79, 86, 89, 90, 92, 96
 Şir, 20, 23
 Şirler, 21
 şirr, 33
 Şirvan, 5, 7, 14, 16, 17, 19, 20, 21, 22,
 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33,
 34, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 44, 45,
 52, 54, 57, 58, 59, 60, 62, 64, 65, 67,
 68, 69, 73, 74, 76, 77, 79, 83, 84, 85,
 89, 90, 94, 100, 102, 107, 110, 114,
 117, 127
 Şirvanşah, 3, 5, 7, 8, 11, 16, 17, 19, 20,
 22, 25, 26, 29, 31, 33, 34, 35, 37, 39,
 40, 42, 43, 44, 45, 54, 55, 56, 57, 58,
 59, 60, 62, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 72,
 73, 74, 75, 77, 79, 80, 83, 85, 86, 89,
 90, 92, 94, 95, 102, 115, 119
 Şirvanşah Devleti, 17, 39, 67, 70, 77, 86,
 92
 Şirvanşah Gerşesb, 75, 77
 Şirvanşahlar, 8, 11, 13, 17, 21, 22, 23, 24,
 25, 26, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37,

38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 54, 55,
 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65,
 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75,
 77, 78, 79, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92,
 94, 95, 100, 110, 111, 125, 128, 130

Şirvanşahlar Devleti, 74, 76

Şiştians, 61

şiyir, 33

Şumerler, 46

T

Tabarsaran, 43, 56

Taberi, 14

Tamar, 60, 62, 65, 67, 68, 71, 72, 77, 95

Tao, 49, 63, 122

Targoma, 46

Târîhul-Hulefâ, 14

Tatarlar, 75

Tayk, 49

Tayk (Tao), 49

Teberseran, 28

Tebriz, 19, 54, 65, 83, 85, 87, 89, 90

Tekiş, 73

The Encyclopaedia of Islam, 41, 101

Tiflis, 30, 41, 42, 49, 52, 60, 64, 72, 74,
 76, 85, 117, 123

Timur, 8, 74, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85,
 86, 87, 89, 90, 91, 96, 98, 109, 112

Timur Melik Oğlan, 83

Timurlu, 5, 11, 79, 86, 87, 88, 89, 90, 91,
 92, 95, 119

Timurlu Devleti, 90

Timurlular, 8, 80, 84, 88, 89, 90, 98

Toktaki, 82

Toktamiş, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 98

Trabzon, 46, 50, 59, 62, 99, 104, 124

Tuna, 23, 47, 106

Türk, 1, 2, 5, 10, 11, 13, 20, 21, 23, 24,
25, 29, 30, 31, 32, 34, 36, 37, 38, 39,
44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 58,
59, 60, 62, 63, 64, 66, 70, 74, 76, 80,
81, 83, 84, 85, 90, 92, 94, 96, 97, 98,
99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108,
110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118,
121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 135,
145

Türkistan, 19, 23, 37, 62, 102, 105

Türkler, 23, 27, 30, 31, 36, 37, 39, 47, 48,
49, 50, 51, 59, 63, 64, 66, 70, 84, 91,
97, 99, 101, 102, 104, 105, 106, 107,
110, 113, 114, 115, 116, 117, 122, 123,
124, 127, 128

U

Ucar, 28

Ulus Han, 80, 81

Urartu, 47, 48

V

V. F. Minorskiy, 19, 20, 33, 54, 55, 57,
60, 61, 68, 79

Van, 41, 47, 101

Varasan, 28

Varaz Girigor, 38

Vardan, 37, 43

Verya, 46

VII. Georgi, 87

VII. Giorgi, 88

Virk, 46

Volga, 26, 43, 70

Vrats, 46

W

W. Barthold, 22, 25, 28, 29, 40, 41

W. E. D. Allen, 48

Y

Yezid b. Ahmed, 7, 45

Yezid b. Mezid Eş-Şeybani, 41

Yunan, 24, 25, 29, 31, 36, 46

Yusuf Gedikli, 16

Z

Zakir Kadiri Ugan, 14

Zencan, 28

Zengibar, 13

Zerdap, 28

Zerdüşt, 22

Zeyneloğlu Cihangir, 42

Ziya Bünyadov, 16, 18, 29, 37, 68

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Serhat İlter

Doğum Yeri ve Tarihi :

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : T.C. Ardahan Üniversitesi / Tarih Bölümü (2011-2015)

Yüksek Lisans : T.C. Ardahan Üniversitesi / Genel Türk Tarihi Bilim Dalı

İş Deneyimi

Stajlar : Pedagojik Formasyon Kapsamında Staj

İletişim

E-Posta Adresi :

Tarih : 26.08.2022